

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym

Pod redakcją
Tomasza KOMORNICKIEGO
i Romana KULIKOWSKIEGO

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA ŁESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XVIII

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

RURAL AREAS STUDY GROUP
STANISŁAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 18

RURAL AREAS IN SPATIAL PLANNING

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XVIII

MIEJSCE OBSZARÓW WIEJSKICH W ZAGOSPODAROWANIU PRZESTRZENNYM

Pod redakcją
TOMASZA KOMORNICKIEGO i ROMANA KULIKOWSKIEGO

WARSZAWA 2009

<http://rcin.org.pl>

RADA REDAKCYJNA:

Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Eugeniusz RYDZ, Władysława STOLA

KOMITET REDAKCYJNY:

Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Roman KULIKOWSKI, Mariusz KOWALSKI,
Włodzimierz ZGLIŃSKI
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzenci tomu:

Prof. dr hab. Jerzy BAŃSKI
Dr Bożena GAŁCZYŃSKA

Adres redakcji

00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 421, tel. (22) 697-89-21

Redakcja techniczna:

Barbara SOLON, Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA

Skład, łamanie i projekt okładki:

W-TEAM

ISSN 1642-4689

ISBN 978-83-62089-03-1

Oddano do druku w listopadzie 2009 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

Profesor zw. dr hab. Andrzej STASIAK
(1928–2008)

Spis treści

Wprowadzenie	9
Zycie i działalność naukowa profesora Andrzeja Stasiaka	13
Ważniejsze publikacje prof. dr hab. Andrzeja Stasiaka 1950–2007	21
Tomasz KOMORNICKI – Stan prac planistycznych w roku 2007 na terenach o różnych funkcjach społeczno-ekonomicznych	29
Jan FALKOWSKI – Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski	49
Krystian HEFFNER – Ożywianie małych miast w krajach Unii Europejskiej – przykłady programów wspierających rozwój	71
Wioletta KAMIŃSKA – Struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim	89
Izaskaw FRENKEL – Regionalne zróżnicowanie zatrudnienia ludności w gospodarstwach rolnych	107
Andrzej GAŁAZKA – Zmienność i kontynuacja w zagospodarowaniu infrastrukturalnym obszarów wiejskich w Polsce w latach 1960–1989–2007	133
Michał JASIULEWICZ – Znaczenie rolnictwa w rozwoju energetyki rozproszonej jako formy rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich	157
Magdalena MISZCZUK – Wpływ suburbanizacji na potencjał dochodowy gmin wiejskich	171
Andrzej MISZCZUK – Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego na przełomie XX i XXI wieku	181
Piotr EBERHARDT – Wyludnianie wsi rosyjskiej	193

Wprowadzenie

Procesy transformacji w Polsce po 1989 r. związane ze zmianą ustroju i systemu ekonomicznego oraz członkostwem w Unii Europejskiej od 2004 r. dotyczyły w bardzo dużej mierze obszarów wiejskich. Coraz bardziej wzrastała też ich rola w zagospodarowaniu przestrzennym naszego kraju. Prof. dr hab. Andrzej Stasiak większość swojego twórczego życia naukowego poświęcił właśnie tej problematyce. W uznaniu osiągnięć naukowych i organizacji badań przestrzennej problematyki obszarów wiejskich Pana Profesora postanowiliśmy niniejszy tom Studiów Obszarów Wiejskich Jemu poświęcić. Tom ten zawiera zbiór 10 opracowań wykonanych przez wysokiej klasy specjalistów zajmujących się różnymi aspektami zróżnicowania i zagospodarowania przestrzennego wsi i małych miast w Polsce i zagranicą. Autorzy tego tomu w czasie swojej kariery naukowej blisko współpracowali z Profesorem, a część z nich była Jego uczniami.

Doboru autorów i tematyki prac dokonano tak, aby miały one, obok waloru naukowego, duże znaczenie praktyczne. Opracowania opublikowane w tym tomie mogą więc zainteresować nie tylko specjalistów z zakresu problematyki przestrzennej wsi, ale także praktyków – w tym zwłaszcza autorów studiów poświęconych strategii i kierunków rozwoju obszarów wiejskich i małych miast.

Obok życiorysu naukowego i zestawu ważniejszych prac autorstwa Profesora Stasiaka drukowane w niniejszym tomie artykuły mieszczą się w zakresie następującej problematyki:

- aktualny stan prac planistycznych na obszarach o zróżnicowanych funkcjach społeczno ekonomicznych,
- przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce,
- małe miasta w Polsce i krajach Unii Europejskiej i programy ożywienia ich rozwoju,
- regionalne zróżnicowania ludności rolniczej i przemian społeczno-ekonomicznych i dochodów gmin wiejskich,
- struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych,
- wyposażenie infrastrukturalne obszarów wiejskich w Polsce. Studium porównawcze w latach 1960–1989–2007,

- możliwości sektora rolnego w Polsce w zakresie produkcji energii niekonwencjonalnej i energetyki rozproszonej,
- wyludnianie wsi rosyjskiej.

Problematyka opracowań zamieszczonych w tym tomie nabiera też szczególnego znaczenia w świetle ożywionej dyskusji na temat przyszłych zmian sposobów wspierania rozwoju regionalnego w krajach Unii Europejskiej, (w przyszłych perspektywach finansowych), w tym zmian Wspólnej Polityki Rolnej, które będą miały u podstaw wspieranie przejścia od skali ilości do skali jakości.

* * *

Jako Redaktorom Tomu trudno nam w tym miejscu odmówić sobie krótkiej refleksji osobistej poświęconej osobie profesora Andrzeja Stasiaka. Byliśmy jego uczniami, a potem bliskimi współpracownikami. Obok opieki i współpracy merytorycznej pozostawił nam także, jak ufamy, pewien styl prowadzenia pracy naukowej, styl oparty na dynamice, nieustannym stawianiu pytań oraz pomijaniu formalnych i kulturowych barier między dyscyplinami nauki, resortami administracji, opcjami politycznymi, a nawet sferami życia. W tej ostatniej kwestii profesor Andrzej Stasiak bez wątpienia wyprzedził swoją epokę. Kiedy dziś przechodzi nam coraz częściej pracować w międzynarodowych i multidyscyplinarnych zespołach naukowych, te właśnie zaszczerpione przez Niego cechy okazują się niezwykle pomocne. Z realizacją swoich pomysłów badawczych profesor Andrzej Stasiak nie czekał na „lepsze czasy”. Przykładem mogą być, jakże popularne dziś, studia rozwoju polskich obszarów przygranicznych. Podjął je zaraz, gdy pozwoliły na to przemiany polityczne. Był głęboko przekonany o ich znaczeniu, a przekonanie to pomagało mu w pozyskaniu środków na finansowanie studiów. Może właśnie dzięki takiemu podejściu wielu uczniów Profesora to dzisiaj najdynamiczniejsi przedstawiciele nauk przestrzennych oraz posiadający szerokie horyzonty pracownicy administracji publicznej.

Profesor uczył nas także umiejętności godzenia trzech wymiarów współczesnej pracy naukowej – rzetelności merytorycznej, godnego wynagrodzenia i użyteczności publicznej. Jego prace nigdy nie były pisane z założeniem, iż trafią do szuflady. Pisał je tak, jakby każda miała dotrzeć na biurko premiera lub prezydenta. Umiał też zadbać, aby przynajmniej niektóre rzeczywiście tam docierały. Jako osoba całe życie kultywująca postawę patriotyczną, tak właśnie pojmował swój profesorski obowiązek wobec Ojczyzny. Jednocześnie posiadał niezwykłą umiejętność wskazania prostych błędów w skomplikowanych niekiedy wywodach naukowych. Swoich uczniów zaskakiwał trafnością odnajdywania najsłabszych punktów czytanych artykułów lub prac na stopień. Był także wielkim rzecznikiem badań terenowych. Ocenę tekstu dotyczącego jakiegoś regionu zaczynał często od prozaicznego pytania – A był Pan tam?, jak nie, to proszę wziąć

delegację i pojechać na dwa dni... Zdarzało się, że podczas podróży na konferencję prosił o zatrzymanie samochodu, aby przeprowadzić krótki „wywiad” z rolnikiem lub kierowcą ciężarówki czekającej na odprawę graniczną. Zdobytą w ten sposób wiedzę cenił na równi z tą przeczytaną w zaciszu biblioteki. Profesor zabiegał także, aby w wyjazdach uczestniczyła duża grupa pracowników. Dzięki temu wiele podróżowaliśmy razem po Polsce, a od roku 1990 także po krajach sąsiednich. Pozwoliło to na wytworzenie bliskich relacji, które przetrwały i, jak sądzimy, są nadal podstawą współpracy i dobrej atmosfery w kierowanych kiedyś przez Profesora zespołach, w tym przede wszystkim w Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania i Badań Regionalnych IGiPZ PAN.

Profesor Andrzej Stasiak wiedział także, że wartościowe badania wymagają środków. W trudnym dla nauki okresie początków polskiej transformacji, dbał o to, aby nas – jego uczniów i podwładnych, proza życia nie zmusiła do zmiany zawodu. Także dlatego dziś czujemy się jego dłużnikami. Jeżeli udaje nam się obecnie wykonywać pracę, która daje satysfakcję, pracę którą lubimy, to jest w tym bezsporna zasługa profesora Andrzeja Stasiaka. Gdyby nie On, być może bylibyśmy całkiem gdzie indziej...

Tomasz Komornicki, Roman Kulikowski

Życie i działalność naukowa profesora Andrzeja Stasiaka

Profesor Andrzej Stasiak urodził się dnia 26 sierpnia 1928 r. w Józefowie, w majątku rodzinnym położonym w parafii Niemojki, na wschód od Siedlec. Miejsce urodzenia na ziemi podlaskiej, o której tak wzruszająco pisał Stefan Żeromski, odegrało istotną rolę w kształtowaniu postawy Profesora w stosunku do wielu burzliwych wydarzeń politycznych, które miały miejsce w Jego życiu. Swoje strony rodzinne Profesor stale odwiedzał. Bardzo często powtarzał, że „Podlasie i Podlasiacy byli zawsze wierni Rzeczypospolitej”. Z domu rodzinnego wyniósł Profesor głęboki patriotyzm, przesiąknięty ideami służby dla Narodu i Państwa. Ojciec, Augustyn Stasiak, był legionistą, majorem odrodzonego Wojska Polskiego. Na przełomie lat 20. i 30. służył na Westerplatte. We wrześniu 1939 r. walczył w Armii „Poznań”, później w obronie Warszawy. Matka, Anna z domu Skibińska, była członkiem POW, uczestniczką III Powstania Śląskiego, a w czasie II wojny światowej członkiem AK. Wychodząc z takiego domu Profesor Andrzej Stasiak w każdej sytuacji życiowej zachowywał wierność wobec tradycji I i II Rzeczypospolitej, odwagę prezentowania swoich poglądów politycznych, godność oraz odrazę do oportunistów i karierowiczostwa.

Sympatia do wsi podlaskiej miała duży wpływ na oblicze ideowe Profesora. Może właśnie z tego powodu związany był przez całe życie z antykomunistycznym ruchem ludowym reprezentowanym przez takich przywódców, jak Wincenty Witos i Stanisław Mikołajczyk. W nurcie ruchu ludowego reprezentował poglądy narodowe, w tym dobrym znaczeniu tego słowa. Wiązały się one z wielką tolerancją. Odrzucał wszelkie orientacje skrajne i ksenofobiczne. Dlatego miał wielu przyjaciół wśród Ukraińców, Żydów, Niemców, Litwinów i Białorusinów. Pomimo emocjonalnego zaangażowania społeczno-politycznego, stanowiło ono w jego życiu element drugorzędny. Najważniejszą dziedziną, której się poświęcił bez reszty była nie polityka, lecz pogłębianie własnej wiedzy, a następnie badania naukowe. W tym kierunku wykazywał wielkie ambicje, solidność, pracowitość i konsekwencję w działaniu. Bezpośrednio po

uzyskaniu w 1946 r. świadectwa dojrzałości w Siedlcach wyjechał do Wrocławia i rozpoczął studia na Uniwersytecie Wrocławskim. Został przyjęty na Sekcję Historii Wydziału Filozofii. Trafił tam na wspaniałe grono wykładowców, wśród których byli profesorowie: Karol Maleczyński, Paweł Rybicki i Henryk Wereszycki. Największą jednak rolę odegrał promotor jego pracy magisterskiej, prof. Stefan Inglot. Tematem rozprawy był rozwój demograficzny Wrocławia w XIX wieku. Ze względu na jej wartość została ona wydrukowana w czasopiśmie „*Sobótka*”. W pracy tej zawarte są wątki nie tylko demograficzne, ale również geograficzne, historyczne, socjologiczne i polityczne. Studia we Wrocławiu miały dla młodego, pełnego zapału studenta, istotną rolę w jego spojrzeniu na problematykę Ziem Zachodnich i Północnych, która stała się mu bardzo bliska. Wiązało się to z jego poglądami na sprawy niemieckie.

Można stwierdzić, że kilkuletni pobyt we Wrocławiu wykreował jego poglądy polityczne, osobowość intelektualną i interdyscyplinarne zainteresowania. Działal wóczas aktywnie w grupie lewicowej ZNMS, kierowanej przez Jana Strzeleckiego oraz w OMTUR. Ten fragment swojej działalności politycznej oceniał niezbyt jednoznacznie. Po latach twierdził, że było w tym dużo manipulacji, fałszywej retoryki i wykorzystania młodzieży dla celów zupełnie innych, związanych z planowaną i realizowaną stalinizacją kraju. Jednak uważał, że zagospodarowanie i zasiedlenie Ziem Zachodnich i Północnych oraz ich integracja z Macierzą były nie tylko hasłami propagandowymi, lecz koniecznością dziejową zgodną z interesami narodu, który utracił swoje Kresy Wschodnie.

Pomimo pozytywnej opinii promotora, ze względów pozamerytorycznych nie otrzymał jednak stanowiska asystenta. Nie uzyskując zatrudnienia na Uniwersytecie Andrzej Stasiak opuścił Wrocław z dyplomem magistra historii i filozofii i przeniósł się do Warszawy, z którą związał resztę swojego życia. W stolicy ukończył z powodzeniem dwuletnie podyplomowe studium Planowania Przestrzennego przy Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Wybrany kierunek badawczy związany z gospodarką przestrzenną i planowaniem przestrzennym zdeteterminował Jego dalszą karierę naukową. Młody adept nauki został szybko zauważony przez dwóch legendarnych Profesorów: Jana Chmielewskiego i Michała Kaczorowskiego, z którymi utrzymywał ściśle kontakty. Równocześnie pracował zawodowo. Początkowo w Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach, następnie w Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego przekształconego później w Instytut Gospodarki Mieszkaniowej. Młody badacz, pracując w Instytucie od 1953 r., szybko potwierdził swoje wybitne uzdolnienia i głęboką wiedzę faktograficzną. Rozpoczął aktywną działalność naukową (pierwsza publikacja autorska ukazała się już w grudniu 1954 r. pod tytułem „*Badanie struktury gospodarstw domowych w miastach w 1950 roku*”). Pod opieką prof. Adama Andrzejewskiego rozpoczął systematyczną pracę nad problematyką Górnego Śląska – obszaru o skomplikowanej sytuacji etniczno-społecznej, odznaczającego

się wysoką koncentracją działalności gospodarczej. W ciągu kilku lat ukazały się, obok licznych artykułów, dwie odrębne książki poświęcone sytuacji demograficznej i warunkom mieszkaniowym ludności żyjącej w miastach Górnego Śląska. Pierwsza z nich „*Stosunki mieszkaniowe w województwie katowickim*”, o charakterze źródłowego opracowania empirycznego, ukazała się w 1959 r. Następną związaną była z uzyskaniem stopnia doktorskiego na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Rozprawę – „*Rozwój demograficzno-społeczno-gospodarczy oraz przestrzenny miasta Królewska Huta do roku 1914*” – napisaną pod kierunkiem prof. Stefana Inglota, oceniono bardzo wysoko za nowatorstwo. Praca została opublikowana w 1962 r.

Warunki do pracy w pokoju wypełnionym od podłogi po sufit książkami, miał trudne, więc godzinami przebywał w Bibliotece Publicznej na ulicy Koszykowej, gdzie intensywnie pracował. Kariera naukowa i zawodowa Profesora układa się pozytywnie. Był przez przełożonych i kolegów doceniany i lubiany. Wynikało to z jego bezpośredniości, życzliwości i dobroci. Przechodził kolejne szczeble kariery naukowej, poczynając od asystenta, starszego asystenta, a następnie adiunkta w Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego, zaś w 1962 r. uzyskał awans na Kierownika Zakładu Spraw Mieszkaniowych Wsi Instytutu Budownictwa Mieszkaniowego. Nawiązał kontakty zagraniczne. Przebywał na wyjazdach studialnych w NRD (1961), Wielkiej Brytanii (1962), Czechosłowacji (1966), i w Wenezueli (1970). Wyjeżdżał ponadto służbowo do Austrii, Finlandii, Holandii, Puerto-Rico, ZSRR i USA. Pomimo nagabywań ze strony służb bezpieczeństwa był nieugięty i konsekwentny. Nie podpisał żadnych zobowiązań ani żadnych „lojalek”. Świadczyło to o Jego odwadze, uczciwości i odrazie wobec nieetycznych i niemoralnych zachowań. Zostało to później poświadczane przez Instytut Pamięci Narodowej.

Dalsze studia nad przemianami Górnego Śląska w ujęciu historyczno-przestrzennym umożliwiły mu uzyskanie stopnia doktora habilitowanego. Rozprawa habilitacyjna „*Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim na tle procesów uprzemysłowienia w latach 1870–1960*” wyszła drukiem w 1966 r. Miała ona charakter syntetyczny i obok istotnych walorów poznawczych odegrała również ważną rolę aplikacyjną przy tworzeniu koncepcji rozwoju budownictwa mieszkaniowego na Górnym Śląsku.

Równocześnie Andrzej Stasiak rozpoczął wszechstronne badania naukowe poświęcone polskiej wsi. W tej dziedzinie stał się niekwestionowanym autorytetem naukowym nie tylko w skali naszego kraju. Prace z tego zakresu odznaczały się kompleksowością. Obejmowały klasyfikacje typologiczne wsi, ich rozmieszczenie i funkcje ujęte w różnych skalach przestrzennych. Równocześnie zajmował się sytuacją społeczną oraz warunkami życia mieszkańców polskiej wsi. Będąc przez blisko 15 lat kierownikiem Zakładu Spraw Mieszkaniowych Wsi w Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego stał się koordynatorem licznych

prac mających na celu racjonalne ukształtowanie osadnictwa wiejskiego w Polsce. Współpracował w tym okresie z Zakładem Socjologii Miasta PAN (prof. Stefan Nowakowski), z Zakładem Rejonów Uprzemysławionych PAN (profesorowie: Stefan Ignar i Dyzma Gałąj), Instytutem Geografii PAN, Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa itd. Jednocześnie wraz z profesorami: Stanisławem Leszczyckim, Kazimierzem Dzięwońskim, Bolesławem Maliszem, Marianem Madeyskim, Jerzym Kostrowickim, Piotrem Korcellim i Ryszardem Domańskim rozpoczął ożywioną działalność w ramach Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju przy Prezydium PAN. W latach 1975–1978 był przewodniczącym Komisji Demografii Regionalnej i Infrastruktury Społecznej, a w latach 1978–1992 przewodniczącym Komisji Obszarów Wiejskich. Od 1987 r. był nieprzerwanie członkiem Prezydium KPZK PAN, a od 1993 r. wiceprzewodniczącym Komitetu i wiceprzewodniczącym Rady Redakcyjnej Wydawnictw KPZK PAN. W latach 1993–1995 przewodniczył Zespołowi Problemowemu „Społeczno-gospodarcza i przestrzenna transformacja obszarów wiejskich”.

Za wybitne i pionierskie osiągnięcia naukowe w wieku 42 lat Andrzej Stasiak uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, zaś w wieku 51 lat profesora zwyczajnego. Recenzentem Jego wniosku profesorskiego byli: prof. Maria Dobrowolska, prof. Bolesław Malisz i prof. Adam Andrzejewski. Dla wykazania skali osiągnięć naukowych warto przytoczyć kilka sformułowań zawartych w tych trzech recenzjach.

Profesor Maria Dobrowolska napisała wówczas: *„Rozległe zainteresowania profesora Stasiaka obejmują wielorakie zagadnienia, wzajem ze sobą powiązane, jak: a) rozwój demograficzny miast i aglomeracji miejskich, problematyka przemian wiejskich społeczności lokalnych oraz społeczno-gospodarcze aspekty urbanizacji wsi, b) rozwój budownictwa mieszkaniowego w rejonach uprzemysławianych oraz wpływ wielkich inwestycji na problemy mieszkaniowe i struktury społeczne, c) kształtowanie wiejskich układów osadniczych i architektoniczny kształt wiejskiego krajobrazu. Studia nad tą problematyką oparte o gruntowne badania poszczególnych regionów Polski kierują się wybitnie w stronę praktycznego rozwiązania problemów planowania przestrzennego”*.

Profesor Adam Andrzejewski stwierdził: *„Profesor Andrzej Stasiak jest wybitnym specjalistą w dziedzinie problematyki przestrzennej, urbanizacyjnej i mieszkaniowej. Jego prace badawcze i publikacje w formie książkowej i artykułowej obejmują szeroki zakres wymienionej wyżej problematyki, poczynając od historycznych studiów procesów urbanizacyjnych i rozwoju miast pod wpływem rozwoju kapitalistycznego, poprzez studia z dziedziny migracji i urbanizacji w strefach wielkich aglomeracji, do studiów dotyczących zagadnień przestrzennych i mieszkaniowych obszarów wiejskich”*.

Podobnie pozytywnie odniósł się do dorobku kandydata do tytułu profesora zwyczajnego profesor Bolesław Malisz, który napisał: *„Profesor A. Stasiak zaj-*

muje się dziedziną, która jest najstabszym ogniwem planowania przestrzennego w Polsce: zagospodarowaniem obszarów wiejskich. Jest to niewdzięczne zadanie z wielu względów, a przede wszystkim braku stabilności koncepcji i polityki rolnej oraz autonomicznych tendencji Ministerstwa Rolnictwa. Jest to jednocześnie jedno z czołowych zadań z punktu widzenia gospodarki narodowej. Wszystkie prace Profesora A. Stasiaka wiążą się ściśle z potrzebami praktyki i mają wyraźnie charakter aplikacyjny”.

Uzyskując tytuł profesora zwyczajnego, Andrzej Stasiak miał już wyrobioną pozycję i prestiż w środowisku naukowym. Dochodziły do tego wielkie ambicje twórcze. Dlatego też mógł odegrać poważną rolę w rozwoju nowej dyscypliny naukowej, jaką była szeroko rozumiana gospodarka przestrzenna; dziedzina wykorzystująca dorobek geografii, demografii, socjologii, ekologii i ekonomii.

W 1976 r. rozpoczął stałą pracę w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, inicjując wielokierunkowe badania w zakresie szeroko pojętej geografii ekonomicznej i społecznej oraz gospodarki przestrzennej. Jest to tym bardziej zdumiewające i godne uznania, gdyż kończył przecież studia historyczne, a nie geograficzne. Niemniej jednak nie tylko został stosunkowo szybko dokooptowany w poczet geografów, ale stał się jedną z bardziej popularnych postaci w tym środowisku.

Z początkiem lat 70. Andrzej Stasiak rozpoczął studia nad rozwojem aglomeracji miejskich. Uwiecznieniem tej działalności jest opracowanie wydane w 1973 r. w ramach Studiów KPZK PAN pt. *„Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce”*. Ponadto zajmował się tzw. Makroregionem Funkcjonalnym Warszawy. Pod redakcją Profesora ukazały się z tego zakresu trzy tomy Studiów.

Profesor nadal pozostał wierny problematyce polskiej wsi. Został kierownikiem trzech dużych ekspertyz. Pierwsza z nich – *„Wieś Polska – 2000”* – miała charakter syntetyczny. Została opublikowana w 1986 r. w Studiach KPZK PAN. Kolejna – *„Analiza uwarunkowań i skutków migracji ludności ze wsi do miast, a w szczególności wpływu tych migracji na strukturę ludności”* – dotyczyła wpływu procesów depopulacji na sytuację wsi polskiej i stan gospodarki rolnej i została opublikowana w 1990 r. przez Polską Akademię Nauk. Trzecia – *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej* – miała charakter kompleksowy, została opublikowana w 1997 r. w ramach projektu badawczego *„Podstawy naukowo-badawcze koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju”*. Wszystkie te ekspertyzy wiążą się z badaniami sytuacji demograficznej, społecznej i gospodarczej podstawowych jednostek podziału administracyjnego kraju, jakim są gminy. Ukazał się tzw. Raport o gminach, autorstwa Profesora, który odegrał ważną rolę w pracach nad projektem dotyczącym aktywizacji ekonomicznej jednostek gminnych.

Profesor w ciągu blisko 25 lat w sposób wyjątkowo zaangażowany zajmował się problematyką podziału administracyjnego kraju. Swoje poglądy przedstawiał

w kolejnych opiniach, które były przedmiotem ożywionych polemik i dyskusji. Można tu wymienić artykuły z lat osiemdziesiątych: „*Podział administracyjny kraju. Poglądy i opinie*” (Biuletyn KPZK PAN, z. 126), „*Koncepcja podziału dwustopniowego*” (Biuletyn KPZK PAN, z. 128), „*Podział administracyjny kraju na tle układu osadniczego Polski*” (Opere et Studio, nr 12) oraz w latach 90.: „*Uwagi o celowości zmian w podziale administracyjnym kraju*” (Wieś i Państwo, nr 1/10), „*Spór o koncepcje reformy Państwa i przestrzenne aspekty podziału administracyjnego kraju*” (Opinie i Materiały Senatu RP).

Zmiana usytuowania geopolitycznego Polski wymagała podjęcia wszechstronnych badań nad przygranicznymi obszarami Polski. W tej dziedzinie, która obecnie stała się bardzo popularna, Profesor był prekursorem. Przygotował założenia teoretyczno-metodyczne, które zostały rozwinięte w szerokich studiach empirycznych. Ostatecznym rezultatem było kilkanaście tomów pod wspólnym tytułem: „*Badania podstaw rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*”. Odegrały one dużą rolę aplikacyjną.

W ciągu całej swojej działalności naukowej Profesor zajmował się badaniami regionalnymi. Obiektem jego zainteresowania były prawie wszystkie regiony Polski. Można tu wymienić studia nad regionami suwalskim, mazowieckim i pomorskim, które były podstawą perspektywicznych planów rozwoju przestrzennego. Przekazywane były następnie władzom lokalnym i wykorzystywane do praktycznego planowania regionalnego.

Bardzo ważne dla Profesora były prace dotyczące planu przestrzennego zagospodarowania kraju. We wszystkich wersjach tzw. planu krajowego udział Profesora był bardzo znaczący. Brał udział zarówno przy tworzeniu kolejnych koncepcji generalnych, jak i przy rozpatrywaniu kwestii szczegółowych związanych z osadnictwem wiejskim, gospodarką rolną i zagospodarowaniem infrastrukturalnym.

Profesor Andrzej Stasiak przez cały okres swojej pracy naukowej i zawodowej był bardzo zaangażowany w działalność dydaktyczną. Prowadził od 1956 r. zajęcia na studium Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej. Równocześnie był wykładowcą na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Następnie w latach 1973–1979 był kontraktowym profesorem na Wydziale Ekonomiczno-Społecznym SGPIŚ. Prowadził tam zajęcia z zakresu projektowania miast i planowania przestrzennego. Związał się również z Wydziałem Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie prowadził zajęcia z „Elementów planowania przestrzennego”. Współpracował dodatkowo z Zakładem Socjologii Miasta Instytutu Filozofii i Socjologii PAN (prof. Stefan Nowakowski i prof. Włodzimierz Mirowski). Był konsultantem w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa (prof. Józef Okuniewski i prof. Izasław Frenkel) oraz w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa (prof. Włodzimierz Kamiński).

W ostatniej fazie swojego życia Andrzej Stasiak ściśle związał się z Wyższą Szkołą Ekonomiczną w Białymstoku (prof. Ryszard Horodeński). Zajmował tam stanowisko Kierownika Katedry Polityki i Rozwoju Regionalnego. Prowadził przez wiele lat na tej uczelni, aż do swojej śmierci, zajęcia dydaktyczne dotyczące planowania przestrzennego, gospodarki przestrzennej oraz geografii ekonomicznej Polski.

Będąc osobą bardzo zycziwą wobec młodszych pracowników, doceniał konieczność szybkiego awansu kadry naukowej. Świadczy o tym wypromowanie 25 magistrów. Był promotorem ośmiu doktoratów i recenzentem sześciu habilitacji oraz kilku wniosków profesorskich. Do jego uczniów należeli: A. Gałązka, P. Gaiński, K. Heffner, M. Jasiulewicz, W. Kamińska, T. Komornicki, K. Miros, A. Mischuk, M. Potrykowski, M. Proniewski, A. Serafin, W. Zgliński.

Profesor Andrzej Stasiak został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Za działalność konspiracyjną w okresie okupacji niemieckiej otrzymał Krzyż Armii Krajowej, Medal za Wolność i Zwycięstwo oraz Odznakę Grunwaldzką.

Profesor Andrzej Stasiak był członkiem wielu rad naukowych. Współpracował z wieloma placówkami naukowymi, takimi jak: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Komitet „Polska 2000” PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN itd. Przez kilka lat przewodniczył Państwowej Radzie Gospodarki Przestrzennej. Od 1956 r. należał do Towarzystwa Urbanistów Polskich. Odznaczony złotą i srebrną odznaką TUP i uhonorowany jego najwyższym wyróżnieniem – tytułem członka honorowego pełnił w tej organizacji liczne funkcje: wiceprezes (1974-1979), członek Zarządu Głównego (1963-1965), przewodniczący Sekcji Planowania Wsi od końca 1967 r. do końca lat 80. Najbardziej jednak związany był ze środowiskiem polskich geografów oraz Instytutem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Pracował w nim 23 lata, w tym przez blisko dwadzieścia lat zajmował stanowisko Kierownika Zakładu Przestrzennego Zagospodarowania. W dniu 31 XII 1998 r. przeszedł na zasłużoną emeryturę. Pomimo tego nadal był bardzo aktywny. Brał regularnie udział w cotygodniowych zebraniach Zakładu. Zabierał głos w dyskusjach. Przedstawione przez niego uwagi były cenne i inspirujące naukowo. Zawsze służył pomocą i wsparciem. Dlatego Jego śmierć była dla nas, pracowników Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, ogromnym ciosem. Trudno jest rozstać się z człowiekiem, którego niezwykle ożywiona działalność tak wiele twórczego wniosła w nasze życie naukowe.

Będziemy wspominali Profesora Andrzeja Stasiaka z czcią, szacunkiem i wdzięcznością. Pamiętamy bowiem dobrze, z jakim oddaniem i radością udzielał porad i wskazówek, jak chętnie dzielił się własnym doświadczeniem naukowym. Był miłośnikiem kilku dyscyplin naukowych, takich jak historia, ekonomia, socjologia. Niemniej najbliższa Mu była geografia. Może dlatego wybrał tą pro-

blematykę badawczą, że kochał Podlasie, gdzie się urodził. Ponadto z wielkim sentymentem odnosił się zawsze do Dolnego i Górnego Śląska. Zaangażował się w sprawy Warszawy, Mazowsza i „Ściany Wschodniej”. Bliska Mu była cała Polska oraz jej wszystkie regiony historyczne i fizjograficzne. I to zapewne sprawiło, że z tak wielkim zamiłowaniem i zaangażowaniem poświęcił się pracy naukowej w zakresie tradycyjnej antropogeografii.

Piotr Eberhardt

Ważniejsze publikacje prof. dr hab. Andrzeja Stasiaka 1950–2007

1. *Badania struktury gospodarstw domowych w miastach w 1950 r.*, Materiały i Dokumentacja IBM, seria E, nr 5/13/1954.
2. *Niektóre zagadnienia związane z wielkością działek i ich wykorzystaniem gospodarczym w zabudowie jednorodzinnej miast Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Biuletyn IBM, Nr I-M/1955.
3. *Charakterystyka zabudowy jednorodzinnej w miastach G.O.P.*, Prace IBM, nr 12, Arkady, Warszawa, 1956.
4. *Stosunki mieszkaniowe i ich rozwój w woj. stalinogrodzkim*, Materiały i Dokumentacja IBM, seria E, nr 7/27/1956, także Wiadomości Statystyczne, Nr 1/1957.
5. *Sytuacja mieszkaniowa w województwie katowickim*, Wiadomości Statystyczne, Nr 1/1957.
6. *O niektórych problemach tzw. „deglomeracji” G.O.P.*, Wiadomości Statystyczne, Nr 4/1957.
7. *Liczyby postulują zwiększenie nakładów na remonty budynków mieszkalnych*, Wiadomości Statystyczne, Nr 5–6/1957 (współautor E. Jocz).
8. *Stosunki mieszkaniowe w wybranych miastach G.O.P. (m. Sosnowiec)*, Materiały i dokumentacja IBM, seria E, nr 7/27/1958.
9. *Rozwój demograficzny m. Wrocławia w XIX w.*, Sobótka, nr 2, 1958.
10. *Masto Zawiercie. Studium nad problemem dostępności dla potrzeb budownictwa mieszkaniowego*, Informacje Techniczno-Ekonomiczne IBM, nr 12, 1958.
11. *Niektóre problemy stabilizacji ludności małego miasta Bytowa*, Przegląd Zachodni, nr 9, 1958.
12. *Stosunki mieszkaniowe w woj. katowickim do 1955 r.*, Prace IBM, Arkady, Warszawa, 1958.
13. *Mieszaniowe budownictwo resortowe w latach 1956–1957*, Biuletyn IBM, 9-M/1958.
14. *Przemysł a warunki mieszkaniowe Chorzowa*, Miasto, Nr 2/1958.
15. *Wzrunki mieszkaniowe w G.O.P. w świetle badań statystycznych*, Miasto, Nr 6/1958.
16. *Wpływ warunków mieszkaniowych dzieci na ich postępy w nauce*, Przegląd Zagadnień Socjalnych, Nr 8–9/1958.
17. *Masto Katowice – wpływ dostępności terenów budowlanych na możliwości realizacyjne budownictwa mieszkaniowego*, Miasto, Nr 2–3/1958.
18. *Balania nad rozwojem społeczno-gospodarczym Chorzowa*, Biuletyn IBM, Nr 8-M/1959.
19. *Niektóre problemy budownictwa mieszkaniowego Rybnickiego Okręgu Węglowego*, Miasto, Nr 1/1959.

20. *Rozdział efektów powojennego budownictwa ze środków publicznych w woj. katowickim*, Biuletyn IBM, Nr 6-7-M/1959, (współautor S. Chojecki, T. Żarski).
21. *Próba szacunku istniejących potrzeb mieszkaniowych ludności miasta na podstawie danych statystycznych*, Wiadomości Statystyczne, Nr 1/1960.
22. *Sytuacja mieszkaniowa na wsi w świetle danych statystycznych*, Miasto, Nr 12/1961.
23. *Stosunki mieszkaniowe w Królewskiej Hucie (Chorzów) w latach 1870–1914*, Zanie Śląskie, Nr 3/1961.
24. *Badania nad warunkami bytu rodzin korzystających z pomocy społecznej na przykładzie dzielnicy Wola w Warszawie*, Praca i Zabezpieczenie Społeczne, Nr 5/1961.
25. *Miasto Królewska Huta, zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego w latach 1868–1918*, Prace IBM, Nr 34, Arkady, Warszawa, 1962.
26. *Badania środowiska otrzymującego pomoc społeczną*, Kultura i Społeczeństwo, Nr 1/1962, (współautor T. Żarski).
27. *Przemiany społeczno-gospodarcze a problemy mieszkaniowe na wsi. Zagadnienia planowania i realizacji budownictwa mieszkaniowego*, SARP, Arkady, Warszawa.
28. *Przemiany w zagospodarowaniu osiedli wiejskich w regionie warszawskim pod wpływem wzrostu udziału ludności pozarolniczej na przykładzie pow. Wołomin*, Biuletyn IBM, Nr 12/63, Architektura Nr 12/64, (współautor S. Chojecki).
29. *Niektóre problemy mieszkaniowe wsi*, Sprawy Mieszkaniowe, t. 2/1963.
30. *Przemiany w sytuacji mieszkaniowej ludności wiejskiej w Polsce w latach 1950–1960*, Wieś Współczesna, Nr 3/1963.
31. *Szacunek deficytu mieszkań ludności wiejskiej w roku 1960*, Wieś Współczesna, Nr 6/1963.
32. *O planie miejscowym G.O.P. krytycznie*, Zanie Śląskie, Nr 11/1963.
33. *Memoriał Landrata Solgera o powstaniu miasta Królewska Huta (Chorzów)*, Zanie Śląskie, Nr 3/1963.
34. *Las Bielański w Warszawie, badania środowiska przyrodniczego i użytkowanie dla celów planowania przestrzennego. Wykorzystanie rekreacyjne*, Rocznik Warszawski, z. IV/1963, PIW, Warszawa.
35. *Sytuacja mieszkaniowa na terenie województwa katowickiego*, [w:] *Rozwój budownictwa mieszkaniowego w woj. katowickim w okresie powojennym*, Prace IBM, Nr 46, Arkady, Warszawa, 1964.
36. *Problemy aglomeracji miejskich w Polsce*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, (red.) S. Nowakowski, PWN, Warszawa, 1964.
37. *Problemy mieszkaniowe w aglomeracji górnośląskiej*, Sprawy Mieszkaniowe, T. III–IV (5–6,) Arkady, Warszawa, 1964.
38. *Rozwój aglomeracji warszawskiej na przykładzie pow. Wołomin*, Architektura, Nr 12/1964.
39. *Faza aglomeracji – nowa faza procesu urbanizacyjnego*, Miasto, Nr 2/1964.
40. *Zmiany w sytuacji mieszkaniowej ludności województwa katowickiego w okresie 1950–1960*, Zanie Śląskie, Nr 1/1964.

41. *Budownictwo indywidualne mieszkaniowe w perspektywie*, Budownictwo Wiejskie, Nr 4/1964.
42. *Sytuacja mieszkaniowa w części obecnego obszaru województwa katowickiego w latach 1918/21-39*, Sobórka, 1965.
43. *Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim na tle procesu uprzemysłowienia (lata 1870–1960)*, [w:] *Materiały i Dokumentacja IBM*, seria B, Nr 6/150, Warszawa, 1965.
44. *Zarys zmian w standardzie mieszkań robotniczych na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego od końca XIX w. do 1960 r.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Nr 2/1966.
45. *Problematica a metody zkoumani urbanizacnich prace ve strediscich tezkeho prumyslu na priklade Hornoslezske prumyslove oblasti (GOP)*, [w:] *Genese prumyslovych oblasti*, Ostrava-Katowice-Opava, 1967.
46. *Wybrane problemy planu perspektywicznego budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich. Studia na planem perspektywicznym budownictwa mieszkaniowego*, *Prace IBM*, Nr 60, Arkady, Warszawa, 1967.
47. *Przestudiowanie i ustalenie metod badań na przykładzie aglomeracji warszawskiej, w aspekcie syntezy*, *Miasto*, Nr 1/1968.
48. *Studia nad istniejącym standardem mieszkaniowym pracowników PGR – koncepcja własnego modelu mieszkaniowego*, *Sprawy Mieszkaniowe*, z. 4/1968, (razem z zespołem).
49. *Urbanizacja strefy podmiejskiej na przykładzie powiatu wołomińskiego*, [w:] *Warszawa, stolica i aglomeracja*, (red.) S. Nowakowski, KiW, Warszawa, 1969.
50. *Ruch w budownictwie indywidualnym w powiatach gostynińskim, płockim, puławskim*, *Zeszyty Badań Regionów Uprzemysławianych*, Nr 36/1969, Warszawa.
51. *Przewidywany wpływ przemysłu górniczego na sytuację mieszkaniową m. Sosnowca*, [w:] *Biuletyn IBM* 3-M/1969.
52. *Problemy i perspektywy budownictwa wiejskiego, Zmiany w stanie ludności Polski ze szczególnym uwzględnieniem badanych aglomeracji*, Wyd. PWRiL, Warszawa, 1972, s. 267–280, (współautor Z.M. Skaluba) s. 282–291, s. 305–311.
53. *Program mieszkania wiejskiego*, Biuro Studiów i Projektów Wzorcowych Budownictwa Wiejskiego, 1972, Warszawa, s. 1–100, (współautor Z.M. Skaluba) – *Koncepcja rozwiązań funkcjonalno-programowych i jej opis, podstawa dla założeń projektowych*.
54. *Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce*, *Studia KPZK PAN*, 1973, Warszawa, s. 1–175.
55. *Problemy „płynności” ludności wiejskiej w „ludności”*, GUS, 1973, Warszawa, s. 124–146.
56. *Stan i kierunki rozwoju budownictwa mieszkaniowego na wsi w Polsce*, *Sprawy Mieszkaniowe*, z. 3/38/1973, s. 7–23.
57. *Wybrane zagadnienia mieszkalnictwa i budownictwa gospodarczego na obszarach wiejskich*, [w:] *Obsługa rolnictwa i ludności jako czynnik kształtujący formy osadnictwa wiejskiego*, PWN, Warszawa, 1975, s. 58–71.
58. *Zmiany w stanie ludności Polski ze szczególnym uwzględnieniem badanych aglomeracji*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia XXVII*, Nr 279, Wrocław, 1976, s. 213–237.

59. *Przemiany w strukturze zawodowej wsi w Polsce*, Przegląd Geograficzny, T. XLIX, z. 4/1977, s. 677–688.
60. *Wybrane problemy planowania miast*, [w:] *Gospodarka Miejska. Wybrane zagadnienia*, cz. II, SGPiS, z. 101, 1978, Warszawa, s. 9–86.
61. *An outline of Transformations in Rural Settlements of Poland*, [w:] *Rural Transformation in Hungary and Poland*, Budapest, 1978, s. 115–136.
62. *Planowanie przestrzenne obszarów wiejskich*, [w:] *Organizacja przestrzenna obszarów wiejskich*, Biuletyn KPZK PAN, z. 101, 1979, Warszawa, s. 5–38.
63. *Ludność i osadnictwo na obszarach wiejskich*, [w:] *Więś Polska 2000*, Biuletyn KPZK PAN, z. 110, 1980, Warszawa, s. 9–30.
64. *Potrzeby mieszkaniowe wsi polskiej*, *Więś współczesna*, Nr 11, 1981, s. 34–42.
65. *Rozwój historyczny strefy podmiejskiej Warszawy*, *Kronika Warszawy*, 1/45, 1981, s. 31–50.
66. *L'aménagement rural en Pologne*, [w:] *L'aménagement rural. Actes du Ve Colloque Franco-Polonais de Géographie*, Cerisy-la-Salle, Septembre 1977, 1982, Caen, s. 279–295.
67. *Ludność i osadnictwo na obszarach wiejskich*, Biuletyn KPZK PAN, z. 110, 1982, Warszawa, s. 9–30.
68. *Ludność i osadnictwo na obszarach wiejskich*, *Więś współczesna*, Nr 4, 1982, s. 61–73.
69. *Transformations de la structure professionnelle de la population rurale en Pologne*, [w:] *L'aménagement rural. Actes du Ve Colloque Franco-Polonais de Géographie*, Cerisy-la-Salle, Septembre 1977, 1982, Caen, s. 67–80.
70. *Osadnictwo a środowisko woj. suwalskiego ze szczególnym uwzględnieniem charakterystyki sieci osiedleńczej i jej powiązań ze środowiskiem*, *Nauka i Praktyka*, Nr 2, 1982, s. 41–52.
71. *Wyludnianie się obszarów wiejskich Suwalszczyzny*, *Depopulation of the rural areas In Suwałki*, *Więś Współczesna*, Nr 6, 1982, s. 74–82.
72. *Historical development of the suburban zone of Warsaw*, *Geogr. Slov.*, Nr 11, 1982, s. 209–233.
73. *Przestrzenne zróżnicowanie warunków i wyników produkcji rolniczej*, *Więś i Rolnictwo*, Nr 1, 1983, s. 83–98 (współautor F. Kapusta).
74. *Transformations in the structures of population in Poland's areas after 1945*, [w:] *Reasumes des communication in*, 25 Congrès International de Géographie, T. 9, 1984, s. 11–13.
75. *Niektóre problemy rozwoju województw wschodnich w Polsce po 1950 roku*, *Nauka i Praktyka*, Nr 286, s. 7–14, (sum., rés).
76. *Istota i charakter obszarów słabiej rozwiniętych w Polsce w świetle dociekań nauki i praktyki*, *Nauka i Praktyka*, nr 2, 1985, s. 9–15.
77. *Les relations ville-campagne en Pologne et leurs transformations*, [w:] *Les nouveaux rapports villes/campagnes. VII colloque franco-polonais*, Cah. Fontenay, nr 41/42/43, 1987, s. 45–67.
78. *Główne problemy budownictwa mieszkaniowego na wsi*, *Więś Współczesna* 31, nr 12, 1987, s. 32–46.

79. *Powstanie funkcjonalnego makroregionu Warszawy (wybrane problemy)*, [w:] *Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Acta Universitatis Wratislaviensis; 1987, 801.
80. *Wieś polska się wyludnia*, *Wieś Współczesna*, nr 6, 1987, s. 39–58.
81. *Changes in rural settlement in Poland up to 2000*, [w:] *Proceedings of the 8th British-Polish Geographical Seminar*, London, July 6–12, 1986. (eds.) W. B. Morgan and M. Potrykowski, Polish Academy of Sciences. Institute of Geography and Spatial Organization, PWN, Warszawa, 1988, s. 109–114.
82. *Status formalny oraz wielkość gmin i ośrodków gminnych*, *Wieś Współczesna* 33, nr 8, 1989.
83. *Wybrane problemy budownictwa mieszkaniowego wsi polskiej*, [w:] *Mieszkalnictwo. Zagrożenia i szanse rozwoju*, (red.) H. Kulesza i W. Nieciński, PWE, Warszawa, 1989, s. 104–133.
84. *Podział administracyjny kraju na tle układu osadniczego Polski*, [w:] *Niektóre problemy rozwoju miast, mieszkalnictwa i infrastruktury*, (red.) A. Zalewski, Wydawnictwo Uczelniane SGPiS, Warszawa, s. 73–87.
85. *Powstający region funkcjonalny woj. siedleckiego i białkopodlaskiego*, *Biuletyn Zespołu Opracowania Koncepcji Zmian w Organizacji Terytorialnej Państwa 1991*, 19, Warszawa, s. 28–38.
86. *Problems of depopulation of rural areas in Poland after 1950*, *Landscape Urban Planning*, 22, 1992, Warszawa, s. 161–175.
87. *Wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego obszarów pogranicza zachodniego i wschodniego Polski*, *Nauka Polska*, 39, nr 1/2, 1992, s. 51–60.
88. *Wybrane problemy obszarów wiejskich w Polsce, Selected problems of rural areas in Poland*, *Nauka Polska*, 39, nr 1, 1992, s. 7–17.
89. *Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich*, KPZK PAN, Warszawa, s. 7–22.
90. *Wyludnianie się wsi polskiej po 1950 roku*, *Wieś i Rolnictwo*, nr 1, 1992, Warszawa, s. 45–59.
91. *Development of spatial planning in Poland on regional and country-wide scale*, [w:] *Spatial research and the social-political changes*, Papers of the 7th Polish-Hungarian Geographical Seminar (Kecskemet, Hungary, 17–21 September, 1990), (ed.) A. Duro, Centre for Regional Studies, Pees, 1993, s. 7–14.
92. *Uwagi o celowości zmian w podziale administracyjnym kraju*, *Wieś i Państwo*, nr 1, 1993, Warszawa, s. 88–94.
93. *Wybrane problemy rozwoju ludnościowego przygranicznego regionu zachodniego Polski*, *Przegląd Geograficzny*, 65, z. 1/2, 1993, Warszawa, s. 29–41.
94. *Expected changes in the state and distribution of rural population in Poland until 2010*, [w:] *Materialien zu den raemlichen Entwicklungen in Europa aus polnischer und deutscher Sicht*, Hannover, Verlag der ARL, 1994, s. 85–101

95. *Selected problems of demographic development of the western frontier region of Poland*, [w:] *Materialien zu den räumlichen Entwicklungen in Europa aus polnischer und deutscher Sicht*, 1994, Hannover, Verlag der ARL, s. 102–117.
96. *Wstępna koncepcja głównych węzłów osadniczych Polski*, Biuletyn KPZK PAN, 167, 1994, (red.) A. Stasiak, PWN, Warszawa, s. 29–46.
97. *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej*, [w:] *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 plus“*, *Hipoteza*, pod. kier. Jerzego Kołodziejskiego, CUP, Tom 1, Warszawa, 1995, s. 137–153.
98. *Uwarunkowania zagospodarowania przestrzeni wiejskiej na tle koncepcji zagospodarowania przestrzennego kraju*, [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, (red.) K. Duczkowskaj-Małysz, M. Kłodziński, Cz. Siekierski, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, 1995, s. 61–69.
99. *Transborder cooperation under the concept of the strategic development in Poland*. [w:] *Polish eastern border. Past and present problems*, (red.) M. Rościszewski, M. Jakubowski, Warszawa, 1995, IGiPZ PAN, s. 7–14.
100. *Selected problems of demographic development of the western border region of Poland*, [w:] *Some new aspects of regional planning in Poland and Hungary*, Proceedings of the 8th Polish-Hungarian Geographical Seminar (Zielona Góra, Poland, 7–11 September 1992), (eds.) K. Miros, A. Duro, 1995, Warszawa, [b.w.], s. 31–47, (Biuletyn Podstawy Rozwoju Zachodnich i Wschodnich Obszarów Pogranicznych Polski, 12).
101. *Badania pogranicza jako ważny element koncepcji zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Strefa pogranicza Polska-Czechy. Procesy transformacji i rozwoju*, Materiały z konferencji międzynarodowej, Opole-Ostrawa 19–21 kwietnia 1995 r., (red.) K. Heffner, W. Drobek, Opole, 1996, s. 9–13.
102. *Preliminary concept for regional centers of settlement in Poland*, [w:] *Europabezogene raumforschung. Stand und Perspektiven*, HannoverVerlang der ARL, 1996, s. 186–207.
103. *Problemy zagospodarowania przestrzeni przygranicza zachodniego i wschodniego na tle miejsca Polski w Europie*, [w:] *Gospodarka, przestrzeń, środowisko*, Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji zorganizowanej w 30-lecie Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (red.) U. Wich, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 1996, s. 165–174.
104. *Transborder cooperation under the concept of the strategic development of Poland*, [w:] *Planerische und raumordnungsrechtliche Betrachtung der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit aus polnischer und deutscher Sicht*, Verlag der ARL, 1996, Hannover, s. 20–27.
105. *Gminy wiejskie w Polsce*, *Wieś i Państwo*, z. 2/3, 1996, s. 21–90. (współautor R. Kulikowski).
106. *Issues of the development of western and eastern border areas in relation to Poland's place in Europe*, [w:] *Towards the explanation and modelling of the spatial and regional dimensions of the transformation process*, (ed.) R. Domański, PWN, Warszawa, 1996, s. 123–132.
107. *Gminy miejsko-wiejskie w Polsce*, [w:] *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej*, (red.) A. Stasiak, W. Zgliński, Projekt Badawczy

- Nr PBZ 050-05 „Podstawy naukowo-badawcze koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju”, Warszawa, 1997, [b.w.], s. 209–235.
108. *O strategicznym znaczeniu polskiej granicy wschodniej i obszaru wschodniego pogranicza Polski*, [w:] *Strategiczne znaczenie polskiej granicy wschodniej i polskiego pogranicza wschodniego*, (red.) M. Jakubowski, Warszawa, IGiPZ PAN, 1997, s. 29–36.
109. *Opinia*, [w:] *Reforma administracji publicznej „Państwo sprawne, przyjazne, bezpieczne”*, Wybór opinii i ekspertyz, Warszawa, 1997, [b.w.], s. 162–169.
110. *Przestrzenne aspekty podziału administracyjnego kraju*, [w:] *Opinie i materiały zespołu ekspertów dotyczące administracyjnego (terytorialnego) podziału kraju*, (red.) A. Stasiak, K. Miros, Warszawa, IGiPZ PAN, 1997, s. 1–25.
111. *Zróżnicowanie polskich regionów i problemy dalszego ich rozwoju w ramach integracji europejskiej*, [w:] *Rozwój regionalny Polski jako element integracji europejskiej*, Materiały z Seminarium dla posłów II kadencji (20 V 1997 r.), Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa, 1997, s. 61–68.
112. *Przemiany struktury rolnictwa i obszarów wiejskich na przełomie wieków*, [w:] *Podstawy naukowo-badawcze polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa, 1997, s. 91–115.
113. *Regionalne zróżnicowanie Polski*, [w:] *Nacjonalne i regionalne osobliwości reformowania stosunków socjalno-ekonomicznych i regulacja procesów ekologicznych w Ukrainie i Polsce*, Referaty naukowe uczestników VII ukraińsko-polskiego seminarium naukowego (m. Odessa 15–20 września 1997 r.), 1997, s. 194–206.
114. *Memoriał landrata Solgera o powstaniu miasta Królewska Huta (Chorzów)*, Zeszyty Chorzowskie 3, 1998, s. 410–422.
115. *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich Polski północno-wschodniej i północno-zachodniej (wybrane województwa)*, Studia Regionalne WSE Białystok, nr 1, 1999, s. 64–71.
116. *The new administrative division of Poland*, [w:] *Spatial research in support of the European integration*, Proceedings of the 11th Polish-Hungarian Geographical Seminar (Matrahaza, Hungary, 17–22 September, 1998), (ed.) A. Duro, Peès, 1999, s. 31–42.
117. *Wieś polska na przełomie XX-XXI wieku*, *Wieś i Państwo* nr 1/2, 1999, s. 33–73, (współautor W. Zgliński).
118. *Nowy podział administracyjny Polski (obowiązujący od 1.01.1999 r.)*, *Optimum*, Studia Ekonomiczne, 4, 1999, s. 7–20.
119. *Możliwości rozwoju wielofunkcyjnego wsi polskiej na początku XXI w. i zróżnicowania regionalne*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, (red.) A. Stasiak, PWN, Warszawa, 2000, s. 9–22.
120. *Problemy rozwoju polskiego pogranicza wschodniego*, [w:] *Euroregiony – mosty do Europy bez granic*, (red.) W. Malendowski, M. Szczepaniak, Dom Wydaw. Elipsa, Warszawa, 2000, s. 108–118.
121. *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej na początku XXI wieku*, [w:] *Człowiek i przestrzeń*, (red.) B. Kortus, Kraków, 2001, s. 133–145.

122. *Opportunities for the multifunctional development of Polish rural areas at the beginning of the 21st century*, [w:] *Cities and regions in an enlarging European Union*. (red.) R. Domański, Warszawa, 2002, s. 221–236.
123. *Przemiany struktur demograficznych i społecznych wsi polskiej po 1946 r. Wizja przyszłości*, [w:] *Wieś polska w świetle wyników NSP 2002 r. i PSR 2002 r. (aspekty społeczne, ekonomiczne i przestrzenne)*, (red.) A. Stasiak, Biuletyn KPZK PAN 213, 2004, Warszawa, s. 17–39.
124. *Przyszłość wsi polskiej – wieś wielofunkcyjna*, [w:] *Fundusze unijne a rozwój gospodarki polskiej (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)*, (red.) J. Sikorski, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok, 2005, s. 254–267.
125. *Rola obszarów wiejskich w zagospodarowaniu polskiej przestrzeni*, [w:] *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie*, (red.) T. Markowski, A. Stasiak, Biuletyn KPZK PAN, 233, 2007, Warszawa, s. 47–62.
126. *Przestrzenne zagospodarowanie a rozwój polskiej wsi*, [w:] *Dylematy przestrzennego rozwoju wsi polskiej na tle Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013/15*, (red.) A. Stasiak, KPZK PAN, 234, 2007, Warszawa, s. 33–51; 259–267, (współautor K. Czapiewski).

Tomasz KOMORNICKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
t.komorn@twarda.pan.pl

Stan prac planistycznych w roku 2007 na terenach o różnych funkcjach społeczno-ekonomicznych¹

The progress of spatial planning works on the areas of
different socio-economic functions (2007)

Zarys treści: Artykuł zawiera krytyczną ocenę stanu prac planistycznych w gminach zakwalifikowanych do różnych typów funkcjonalnych. Omówiono zostało pokrycie planami miejscowymi, zakres przewidywanych odrolnień (presja inwestycyjna na grunty) oraz liczba wydawanych decyzji o warunkach zabudowy. Na tym tle dokonano krytycznej oceny poprawności planowania miejscowego w Polsce.

Słowa kluczowe: plan miejscowy, presja inwestycyjna, odrolnienia, decyzje o warunkach zabudowy.

Wstęp

Istotną cechą warunkującą obecnie rozwój polskiej przestrzeni (w tym przestrzeni wiejskiej) jest stan zaawansowania prac planistycznych prowadzonych na poziomie gminnym. W wielu opracowaniach naukowych oraz w dokumentach strategicznych wskazuje się, że zaawansowanie to nie jest wystarczające. Hamuje to procesy inwestycyjne, przyczyniając się jednocześnie do pogarszania sytuacji w zakresie ładu przestrzennego.

¹ W artykule wykorzystano wyniki badań wykonanych w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w ramach prac nad przygotowaniem Raportu o stanie i uwarunkowaniach prac planistycznych w gminach na koniec 2007 r. Były one realizowane na zlecenie Ministerstwa Infrastruktury przez zespół w składzie: P. Śleszyński (kierownik projektu), J. Solon, T. Komornicki, M. Więckowski, M. Bednarek, B. Szejgiec, R. Wiśniewski, B. Solon, M. Stępnia, M. Januszewska-Stępnia.

Analiza materiałów GUS dotyczących pokrycia planistycznego wykonywana jest od kilku lat cyklicznie w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (Śleszyński i in. 2007) na zlecenie Ministerstwa Infrastruktury (wcześniej Ministerstwa Budownictwa). Dla sytuacji z lat 2005–2007 przeprowadzono ją także w ujęciu typów funkcjonalnych gmin. Wyniki dla lat 2005–2006 były wcześniej publikowane (Komornicki i Śleszyński 2008). Najnowszy materiał z 2007 r. pozwala na bardziej poprawną analizę dynamiki problemu.

Celem niniejszego opracowania jest identyfikacja dynamiki zmian w zakresie relacji między pracami planistycznymi i presją inwestycyjną, a funkcją, jaką pełni określony obszar. Jest to pomocne przy interpretacji materiału statystycznego w zakresie czynników determinujących tempo i charakter prac planistycznych (wpływ dominującej funkcji społeczno-gospodarczej) oraz przyczyn istnienia i skali presji inwestycyjnej (wyrażonej w zasięgu planowanych odrolnień oraz w liczbie wniosków o ustalenie warunków zabudowy).

Badania według typów funkcjonalnych dla roku 2006 (patrz: Komornicki i Śleszyński 2008) ujawniły pośrednio istnienie patologii w procesie prac planistycznych. Wyrażała się ona w fakcie, iż w gminach należących do niektórych typów, koncentracja ruchu inwestycyjnego występowała na terenach nie objętych planami. Dotyczyło to głównie stref podmiejskich dużych ośrodków oraz regionów turystycznych. Istotnym celem niniejszego opracowania jest weryfikacja postawionych wcześniej hipotez w tym zakresie.

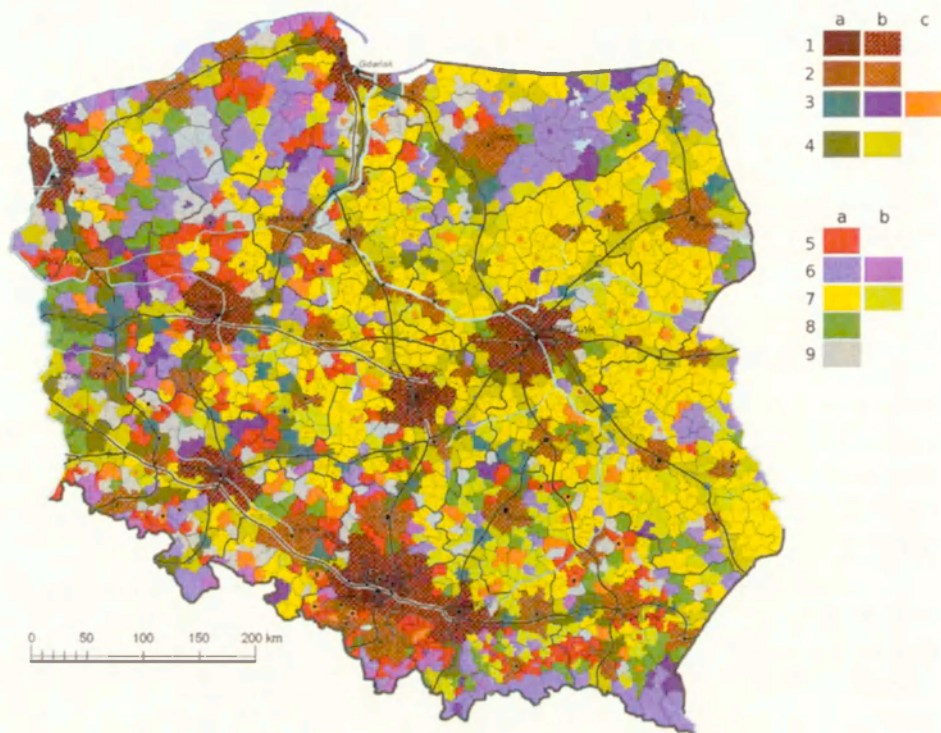
Podstawowe zasady wydzielenia typów funkcjonalnych przytoczono w tabeli 1, a ich rozkład regionalny pokazano na rycinie 1. W analizie dynamicznej przyjęto dwa okresy porównawcze 2005–2006 i 2006–2007. Szczegółowa procedura wydzielenia typów została opisana we wcześniejszych publikacjach (Komornicki i Śleszyński 2008). Celem łatwiejszej interpretacji uzyskanych wskaźników zdecydowano się również na wydzielenie grup (typów) pomocniczych skupiających obszary o różnych funkcjach: (a) metropolii wraz zapleczem (typy DR+DP); (b) dużych ośrodków wraz zapleczem (typy GR+GP); (c) miast powiatowych (niezależnie od wydzielonej funkcji; typy M+MK+MT); (d) podstawowej tkanki osadniczej (wszystkie powyższe typy DR+DP+GR+GP+M+MK+MT); (e) terenów poza metropoliami i dużymi miastami o funkcjach komunikacyjnych (typy K1+K2+MK); (f) terenów poza metropoliami i dużymi miastami o funkcjach przemysłowych (typy P+M+TP); (g) terenów poza metropoliami i dużymi miastami o funkcjach turystycznych (typy T+MT+TP); (h) terenów poza metropoliami i dużymi miastami o funkcjach rolniczych (typy R+RE). Zbiory nie musiały być w tym wypadku rozłączne.

Spśród wydzielonych typów funkcjonalnych najwięcej, bo aż 563 gminy (blisko 23%), zaliczono do typu R (gminy o rozwiniętej funkcji rolniczej). One też zajmowały największą powierzchnię (22,6% powierzchni kraju) i skupiały

Tabela 1. Podstawa delimitacji typów funkcjonalnych

KOD	NAZWA	DELIMITACJA
DR	Rdzenie obszarów metropolitalnych (tzw. MEGA's)	według delimitacji ESPON 1.4.3 (2007)
DP	Strefy zewnętrzne obszarów metropolitalnych	jw.
GR	Rdzenie innych miast powiatowych grodzkich	jw.
GP	Strefy zewnętrzne innych miast powiatowych grodzkich	jw.
M	Miasta powiatowe bez wyraźnej specjalizacji funkcjonalnej, na ogół z rozwiniętymi funkcjami przemysłowymi, czasem z funkcjami przyrodniczymi i rolniczymi	pozostałe miasta powiatowe
MK	Miasta powiatowe z rozwiniętą funkcją komunikacyjną	Spełnienie warunków dla typów K1 lub K2 w miastach powiatowych
MT	Miasta powiatowe z rozwiniętą funkcją turystyczną	Spełnienie warunków dla typu T w miastach powiatowych
K1	Korytarze transportowe z intensywnym użytkowaniem (przemysł, turystyka)	według zmodyfikowanej (patrz tekst) delimitacji T. Komornickiego (patrz: Śleszyński i in. 2007) plus warunki delimitacji typów P i T
K2	Korytarze transportowe z ekstensywnym użytkowaniem (w tym rolnictwo i ochrona przyrody)	według zmodyfikowanej (patrz tekst) delimitacji T. Komornickiego (2006) (poprzedni Śleszyński i in. 2007)
P	Gminy o rozwiniętej funkcji przemysłowej, nie będące stolicami powiatów	1 z 3 warunków: 1) zatrudnienie w przemyśle >35% pracujących; 2) zatrudnienie w przemyśle > 10 osób na 1 km ² ; 3) rejonów wydobywania surowców
T	Gminy o rozwiniętej funkcji turystycznej	Warunki: 1) miejsca noclegowe na 100 mieszkańców >2; 2) udzielone noclegi na 100 mieszkańców > 1
TP	Gminy o rozwiniętych funkcjach przemysłowych i turystycznych	Jednoczesne spełnienie warunków typów P i T
R	Gminy o rozwiniętej funkcji rolniczej	3 z 4 warunków: 1) powierzchnia użytków rolnych >50% lub sadow >2%; 2) zatrudnienie w rolnictwie >40%; 3) gospodarstwa produkujące na rynek >40%; 4) obsada hodowlana jak w <i>Raporcie o stanie zagospodarowania przestrzennego kraju</i> (Węclawowicz i in. 2006)
RE	Gminy o rozwiniętej funkcji rolniczej wraz z obszarami cennymi przyrodniczo	Jednoczesne spełnienie warunków typów R i E
E	Gminy z obszarami cennymi przyrodniczo	1 z 3 warunków: 1) lesistość > 50%; 2) obszary chronione > 50%; 3) obszary ściśle chronione (rezerваты i parki narodowe) > 10%
I	Inne gminy	Pozostałe gminy bez wyraźnej specjalizacji funkcjonalnej

najwięcej użytków rolnych (ponad 28%). Jednocześnie jednak mieszkało w nich zaledwie niecałe 9% ludności kraju. Z drugiej strony 32 gminy stanowiące rdzenie obszarów metropolitalnych (typ DR) skupiały ponad 1/5 mieszkańców Polski, zajmując jedynie 1,3% jej powierzchni (Śleszyński i in. 2007).

Ryc. 1. Rozmieszczenie typów funkcjonalnych

1 – Wielofunkcyjne obszary metropolitalne (a – rdzenie, b – strefy zewnętrzne), 2 – Wielofunkcyjne zespoły miejskie grodzkich ośrodków powiatowych (a – rdzenie, b – strefy zewnętrzne), 3 – Inne gminy z siedzibami powiatów (a – z funkcjami komunikacyjnymi, b – z funkcjami turystycznymi, c – bez wyraźnej specjalizacji pozaprzemysłowej), 4 – Gminy położone w głównych korytarzach transportowych (a – z użytkowaniem intensywnym /przemysł, turystyka/, b – ekstensywnym /rolnictwo, ochrona przyrody/), 5 – Gminy z rozwiniętym przemysłem, 6 – Gminy z rozwiniętą turystyką (a), w tym ze znacznym udziałem przemysłu (b), 7 – Gminy z rozwiniętym rolnictwem (a), w tym ze znacznym udziałem obszarów cennych przyrodniczo (b), 8 – Gminy ekstensywnie zagospodarowane ze znacznym udziałem obszarów cennych przyrodniczo, 9 – Gminy bez wyraźnej specjalizacji funkcjonalnej.

Gmina's functional types

1 – Metropolitan areas (a – core and b – suburban zone), 2 – Functional Urban Areas (FUA) around main subregional centres (a – core and b – suburban zone), 3 – Other powiat (county) centers (a – with transport functions, b – with tourism functions, c – without specific functions), 4 – Main transport corridors (with a – intensive industrial or tourism functions, b – extensive agricultural or environmental functions), 5 – Units with industrial function, 6 – Units with tourism functions (a) or tourism and industrial functions (b), 7 – Units with agricultural functions (a) or agricultural and environmental functions (b), 8 – Units with environmental functions, 9 – Units without dominating function.

Źródło: P. Śleszyński i in. (2007).

Stan zaawansowania prac planistycznych

Analizie poddano dane o powierzchni terenów pokrytych planami oraz planami w opracowaniu. Ocena wskaźników dynamiki musi być dokonywana z daleko idącą ostrożnością. Powodem są przypadki zmniejszenia powierzchni z planami miejscowymi oraz sytuacje, w których niektóre tereny wykazano podwójnie na skutek uwzględnienia korekt w już obowiązujących dokumentach. Pokrycie obowiązującymi planami miejscowymi wzrosło w Polsce w okresie 2006–2007 o 1,2 punktu procentowego do poziomu 24,1% powierzchni gmin.

W 2007 r. nadal najwyższym pokryciem planistycznym odznaczał się typ DP (obszary podmiejskie największych ośrodków; tab. 2 i ryc. 2, 3, 4). Jednocześnie jednak już drugi rok z rzędu zakres aktualnie prowadzonych prac był na tych terenach relatywnie mniejszy. Najbardziej zaawansowany był on w obszarach rdzeniowych tych samych jednostek. Dla nich też ogólny odsetek powierzchni gminy objętej planami obowiązującymi i w opracowaniu pozostał największy (58%). Prawie tak samo intensywne prace nad nowymi planami miejscowymi toczyły się w 2007 r. w obszarach rdzeniowych miast drugiego rzędu (GR). Podobnie jak poprzednio, w ich przypadku zachowała się bardzo duża różnica w pokryciu planistycznym względem obszarów podmiejskich (w kategorii łącznego udziału dokumentów gotowych i w opracowaniu 44,7% dla GR i tylko 30,4% dla GP). Można przyjąć, że w obu kategoriach ośrodków (miast dużych i średnich) ugruntowała się tendencja przyspieszenia prac planistycznych w obszarach rdzeniowych i dalszego ich spowolnienia (lub przynajmniej stagnacji) na terenach otaczających.

Tempo prac nad nowymi dokumentami zmalało także w pozostałych miastach powiatowych. Ich pokrycie planami miejscowymi wzrosło, ale tylko nieznacznie. Te z spośród nich, które posiadają istotną funkcję przemysłową (MP) nie różnią się praktycznie pod tym względem od pozostałych. Odmienna sytuacja występuje natomiast w przypadku miast powiatowych o znaczącej funkcji turystycznej (MT), które charakteryzują się najmniejszym stopniem pokrycia planistycznego spośród wszystkich wyróżnionych typów funkcjonalnych (zaledwie 14,8% powierzchni pod planami obowiązującymi). Co gorsza, także tempo prowadzonych prac należy tu do najniższych (4,1% powierzchni obejmują dokumenty „w opracowaniu”).

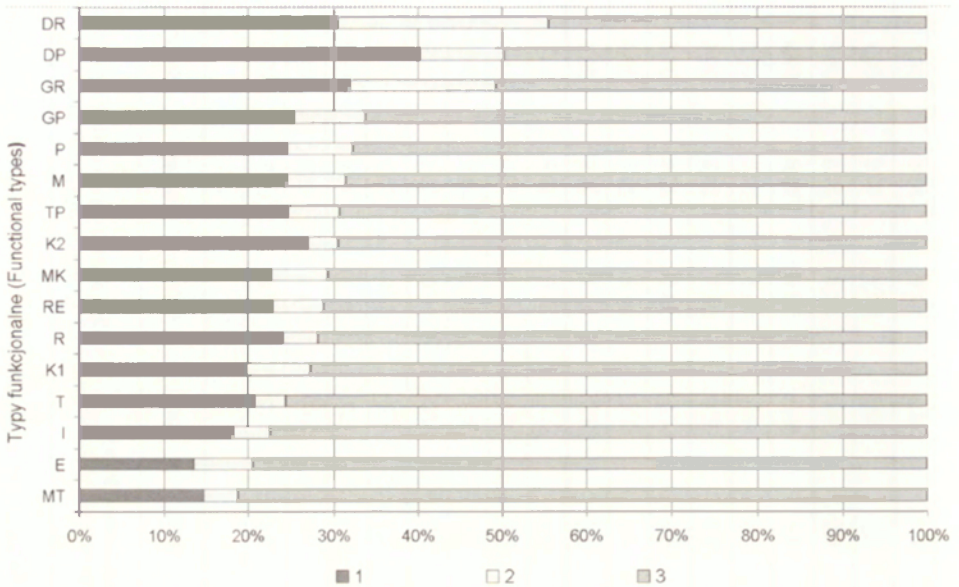
Sumarycznie w obrębie podstawowego systemu osadniczego (typy z grup D, G i M) w latach 2006–2007 pokrycie planami miejscowymi wzrosło o około 2 punkty procentowe, osiągając poziom 29%, a przy uwzględnieniu dokumentów opracowywanych – 38,6%. Odsetek gruntów, dla których plany były aktualnie wykonywane, zmniejszył się jednak dla tych grup z 12,5 do 10%. Biorąc pod uwagę, że strefy zewnętrzne metropolii, a zwłaszcza ośrodków dużych i średnich cechuje utrzymujący się niedobór pokrycia planistycznego, jako nega-

Tabela 2. Plany obowiązujące i projektowane według typów funkcjonalnych w latach 2005–2007

Typ	Powierzchnia objęta planami zatwierdzonymi (w %)			Przyrost powierzchni w 2006		Powierzchnia objęta planami w opracowaniu (w %)			Powierzchnia objęta planami zatwierdzonymi i w opracowaniu (w %)		
	2005	2006	2007	2005–2006 (2005=100)	2006–2007 (2006=100)	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Grupowanie podstawowe											
DR	21,7	29,4	32,1	135,4	109,2	22,4	23,9	26,5	44,1	53,2	58,5
DP	32,7	37,4	41,0	114,3	109,8	15,0	11,5	10,2	47,7	48,8	51,2
GR	24,1	27,2	32,3	113,2	118,5	20,6	22,1	17,6	44,7	49,4	49,8
GP	17,7	23,8	25,8	134,0	108,5	12,6	8,4	8,6	30,4	32,2	34,4
M	17,9	22,2	24,6	123,9	111,1	10,1	8,5	6,9	28,0	30,7	31,5
MK	24,3	26,7	22,4	110,0	83,9	7,6	5,8	6,5	31,9	32,5	28,9
MT	14,0	14,4	14,8	103,2	102,8	3,3	3,5	4,1	17,3	18,0	18,9
K1	19,6	20,7	19,8	105,7	95,2	7,4	8,0	7,5	27,0	28,8	27,2
K2	22,8	25,2	26,9	110,5	106,6	4,8	2,4	3,6	27,7	27,6	30,4
P	20,9	22,5	24,6	107,8	109,0	10,0	8,7	7,8	31,0	31,3	32,4
T	18,9	16,7	21,2	88,1	127,1	5,6	3,2	3,7	24,6	19,8	24,9
TP	19,6	21,6	24,5	110,1	113,5	10,2	8,6	6,1	29,9	30,2	30,6
R	20,1	21,9	24,3	108,9	111,0	7,7	5,5	4,1	27,8	27,4	28,4
RE	18,2	21,5	22,9	118,0	106,4	10,9	9,5	6,0	29,1	31,0	28,9
E	9,5	12,9	13,8	136,3	106,6	8,0	5,9	7,2	17,5	18,9	21,0
I	14,0	15,1	18,8	108,0	124,4	8,4	7,7	4,6	22,4	22,8	23,4
POLSKA	19,8	21,9	24,1	111,0	110,0	8,8	6,9	6,1	28,6	28,8	30,2

Grupowanie pomocnicze

DR+DP	30,9	36,0	39,5	116,7	109,7	16,2	13,5	12,9	47,1	49,6	52,4
GR+GP	18,5	24,2	26,5	130,9	109,8	13,5	10,0	9,7	32,0	34,2	36,2
M+MK+MT	19,0	21,8	21,7	114,8	99,4	7,8	6,5	6,2	26,8	28,4	27,9
D+G+M	22,6	27,2	29,1	120,3	107,0	12,5	10,0	9,5	35,1	37,1	38,6
K1+K2+MK	22,2	24,2	24,2	109,2	100,2	6,0	4,5	5,1	28,1	28,6	29,3
P+M+TP	19,8	22,3	24,6	112,4	110,3	10,1	8,6	7,3	29,9	30,9	31,8
T+MT+TP	18,4	17,1	20,9	92,7	122,3	6,0	4,0	4,1	24,4	21,1	25,0
R+RE	19,6	21,8	23,9	110,9	109,9	8,5	6,5	4,6	28,1	28,2	28,5

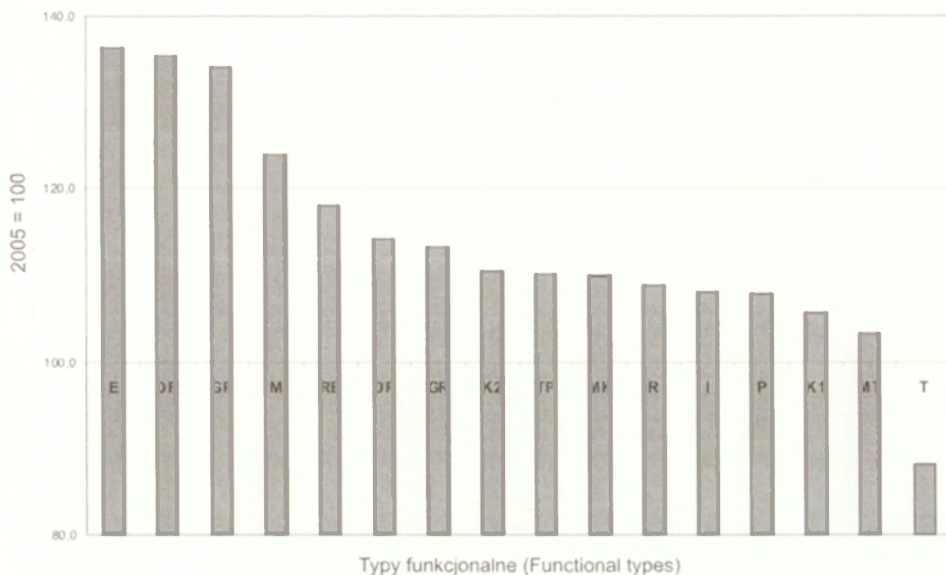

Ryc. 2. Pokrycie planami obowiązującymi i znajdującymi się w opracowaniu, 2007
 1 – plan zatwierdzony, 2 – plan w opracowaniu, 3 – brak planu.
 Areas covered by existing spatial-organization plans and plans under preparation, 2007
 1 – existing plans, 2 – plans under preparation, 3 – no plans.

tywny ocenić trzeba mniejszy zakres nowych prac w tych jednostkach. Jest charakterystyczne, że niekorzystne tendencje w coraz większym stopniu występują w otoczeniu miast średniego szczebla.

W 2007 r. doszło do zmniejszenia pokrycia planami obowiązującymi w gminach należących do typu K1 (funkcje komunikacyjne) i MK (miasta powiatowe z funkcjami komunikacyjnymi). W pierwszym przypadku może to być jednak tłumaczone unieważnieniem planu miejscowego w gminie wiejskiej Garwolin (13,5 tys. ha). Generalnie pokrycie planami w jednostkach o funkcjach komunikacyjnych (K1 i K2) oraz przemysłowych (P) i turystyczno-przemysłowych (TP) oscyluje nadal w przedziale 20–25% (a łącznie z dokumentami w opracowaniu 28–32%). Dynamika zmian w okresie 2006–2007 pozostała w tego typu gminach niewielka (znacząco niższa od średniej krajowej). Można przyjąć, że ani funkcje przemysłowe (najczęściej istniejące na danym obszarze od wielu dziesięcioleci), ani komunikacyjne (w tym związane z planowanymi inwestycjami) nie stymulują rozwoju prac planistycznych.

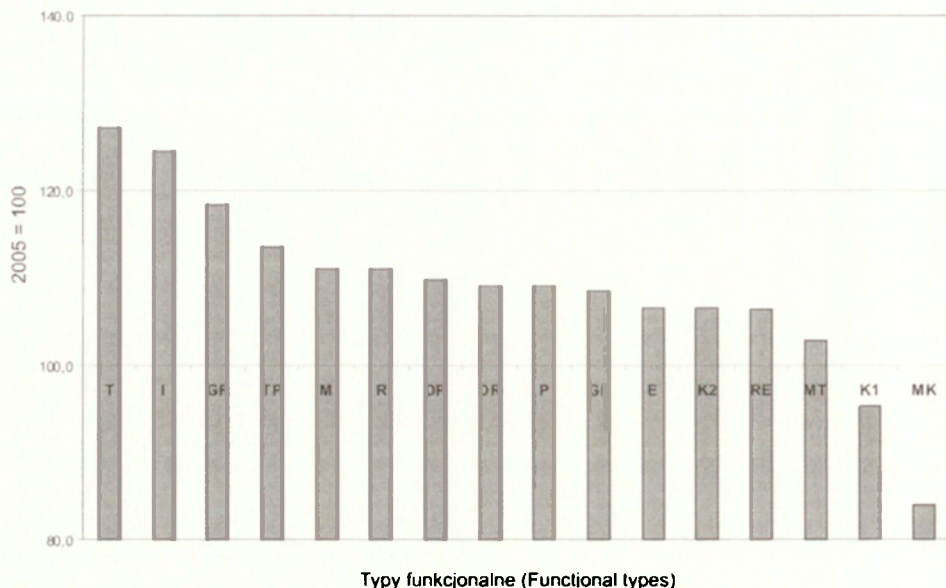
Gminy o funkcji turystycznej (T) wykazały w poprzednim okresie porównawczym (2005–2006) zmniejszenie wskaźnika pokrycia planami miejscowymi. Było to spowodowane specyficzną sytuacją związaną z unieważnieniem starych dokumentów w kilku jednostkach (m.in. Iława i Borne Sulinowo). W 2007 r.

Ryc. 3. Dynamika przyrostu pokrycia obowiązującymi planami miejscowymi 2005–2006 (2005=100)
Increase of the areas covered by spatial-organization plans (2005–2006)

proces ten uległ odwróceniu. Względem roku 2006 pokrycie dokumentami obowiązującymi zwiększyło się o ponad 27% (znacznie powyżej średniej krajowej). Nadal jednak gminy turystyczne pozostają relatywnie słabiej wyposażone planistycznie. Co więcej intensywne prace w tym zakresie nie są kontynuowane (plany w opracowaniu obejmują zaledwie 3,7% łącznej powierzchni gmin). Tym samym można podejrzewać, że wysoki wskaźnik dynamiki jest jedynie efektem statystycznym uwarunkowanym spadkiem w latach poprzednich (uchwalono ponownie plany w jednostkach, które unieważniły wcześniejsze dokumenty). Gminy o funkcjach turystycznych pozostają zatem obszarami z dużym prawdopodobieństwem konfliktów przestrzennych, mogących być zarówno przyczyną niskiego pokrycia planami (niechęć do rezygnacji z kompetencji w zakresie wydawania decyzji o warunkach zabudowy na terenach atrakcyjnych inwestycyjnie), jak i skutkiem takiego stanu rzeczy. Potwierdzeniem tej tezy jest też opisana wcześniej niekorzystna sytuacja miast powiatowych o funkcjach turystycznych.

Obszary o dominujących funkcjach rolniczych (R) lub rolniczo-ekologicznych (RE) utrzymały relatywnie wysokie tempo wzrostu odsetka terenów pokrytych planami miejscowymi. Obecne zaawansowanie prac planistycznych jest na tych terenach zbliżone do średniego poziomu krajowego. Biorąc pod uwagę rzeczywiste zapotrzebowanie na plany miejscowe (np. względem dużych miast), wartość wskaźnika uznać należy za wysoką. Podobnie jak w latach poprzednich

Ryc. 4. Dynamika przyrostu pokrycia obowiązującymi planami miejscowymi 2006–2007 (2006=100)
Increase of the areas covered by spatial-organization plans (2006–2007)

jest to spowodowane uchwalaniem w niektórych gminach wiejskich Polski wschodniej i południowej planów obejmujących cały ich obszar. Jednocześnie jednak pokrycie planami na terenach rolniczych nadal sukcesywnie wzrasta. W 2007 r. wyraźnie zmniejszyła się dynamika prac planistycznych w gminach o istotnej funkcji ochrony przyrody (z ponad 36% w okresie 2005–2006 do zaledwie 7% w latach 2006–2007). Stan zaawansowania prac planistycznych nadal należy w tych jednostkach do najniższych (zaledwie 13,8%). Ponadprzeciętny jest tam natomiast udział gruntów, dla których dokument znajduje się w opracowaniu. Wysoką dynamiką prac planistycznych wykazywały się w latach 2006–2007 również gminy typu „I” (nie posiadające jednoznacznie wyodrębnionej przynależności funkcjonalnej).

Presja inwestycyjna na grunty rolne

Sukcesywny wzrost powierzchni odrolnionych w większości gmin w 2007 r. jest wynikiem każdorazowego zaliczenia do tej kategorii wszystkich zapisów nowo uchwalonych dokumentów. Odstępstwa od tej reguły występują na skutek unieważniania planów (grunty, których przeznaczenie zmieniono w unieważnionym dokumencie nie są już traktowane jako odrolnione). W skali kraju do 2007 r. na mocy obowiązujących planów przeznaczenie zmieniło 2,4% użytków rolnych,

co stanowiło 1,4% powierzchni kraju (tab. 3). Wzrost względem 2006 r. wyniósł więc 0,4 punktu procentowego, co jest wartością znaczącą. Skala zmian pozostała wyraźnie zróżnicowana w obrębie typów funkcjonalnych (ryc. 5).

Zdecydowanie największa skala odrolnień ma konsekwentnie miejsce w strefach zewnętrznych metropolii (typ DP). Przeznaczenie zmieniło tam już łącznie 8,2% użytków rolnych (wobec 7,5% rok wcześniej) oraz ponad 4,5% ogólnej powierzchni gmin. Wysoki wskaźnik zanotowano także ponownie w obszarach rdzeniowych ośrodków drugiego rzędu (typ GR; na prawach powiatu; 6,9% użytków rolnych i 2,6% ich powierzchni). Wzrost łącznej powierzchni odrolnionej był jednak dla tego typu w latach 2006–2007 znikomy. Wyraźnie mniejszy, ale wciąż ponadprzeciętny zakres odrolnień wystąpił w strefie zewnętrznej ośrodków II rzędu oraz w obszarach rdzeniowych metropolii. Całkowity wzrost powierzchni odrolnionej był jednak w latach 2006–2007 zdecydowanie większy w drugim z wymienionych przypadków. Można przyjąć, że w miastach uznanych za ośrodki drugiego rzędu presja na grunty rolne (zarówno wewnątrz miast, jak i na terenach otaczających) została do pewnego stopnia zatrzymana, podczas gdy w największych metropoliach trwa nadal, a nawet uległa intensyfikacji. O zatrzymaniu presji na tereny rolnicze można też mówić w przypadku miast powiatowych, w których zakres odrolnień nie przekracza 2–2,5% i nie wzrasta (wykazany w tabeli 3 spadek jest efektem statystycznym unieważniania dawnych dokumentów). Interpretując powyższe dane, należy jednak pamiętać, że w sposób oczywisty pozostają one skorelowane z samym pokryciem planistycznym (przy braku planów nie ma formalnych odrolnień).

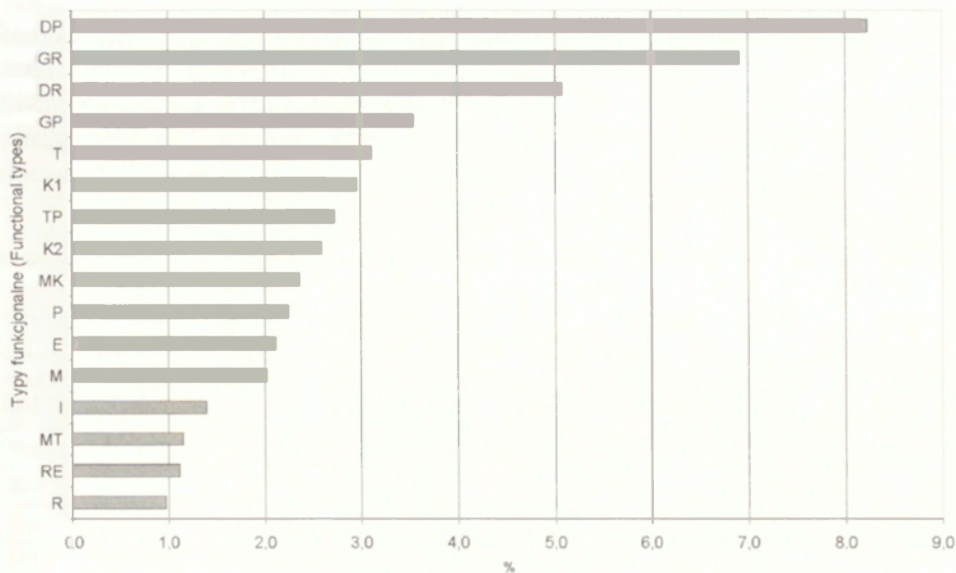
Jest charakterystyczne, że w 2007 r. utrzymała się wysoka presja na tereny rolnicze w gminach o funkcjach komunikacyjnych i silnym zainwestowaniu (KI). Wartości wskaźników są tam nadal niższe niż w powiatach grodzkich, ale jednocześnie wyższe niż w ośrodkach powiatowych. W większości przypadków jest to najprawdopodobniej efekt działań inwestycyjnych w pobliżu istniejącej infrastruktury drogowej obciążonej silnym ruchem pojazdów. Tylko w niektórych jednostkach można domniemywać istnienie wpływu samych nowych inwestycji. Względem roku 2006 bardzo wyraźnie wzrosła także presja na grunty rolne w gminach zaliczonych do typu K2 (funkcja komunikacyjna na obszarach bez silnego zainwestowania). Świadczy to o nie występującym wcześniej rozprzestrzenianiu się potrzeb inwestycyjnych na tereny poza węzłami transportowymi. Skala zakładanych odrolnień pozostała w 2007 r. wyraźnie niższa w gminach o funkcjach przemysłowych (typ P) niż komunikacyjnych (KI). Potwierdza to tezę o nikłym obecnie zapotrzebowaniu na grunty ze strony przemysłu.

Względem roku 2006 w sposób spektakularny wzrósł zakres odrolnień w gminach o funkcji turystycznej. Po części jest to z pewnością związane z samym przyśpieszeniem prac planistycznych w tych jednostkach. Nie tłumaczy to jednak całości zjawiska (areal, który zmienił swoje przeznaczenie, uległ

Tabela 3. Zakres odrolnień wg typów funkcjonalnych w latach 2005–2007

Typ	Grunty odrolnione jako % powierzchni gminy			Grunty odrolnione jako % powierzchni użytków rolnych w gminie		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Grupowanie podstawowe						
DR	1,4	1,2	1,6	4,7	4,0	5,1
DP	3,5	4,1	4,5	6,5	7,5	8,2
GR	1,8	2,5	2,6	4,8	6,8	6,9
GP	1,7	1,9	1,9	3,0	3,5	3,5
M	0,8	1,3	1,1	1,5	2,2	2,0
MK	1,2	1,4	1,4	1,9	2,3	2,4
MT	0,4	0,6	0,5	1,0	1,3	1,2
K1	1,2	1,4	1,6	2,3	2,7	3,0
K2	1,1	1,2	1,7	1,7	1,8	2,6
P	1,0	1,1	1,2	1,9	2,1	2,2
T	0,6	0,7	1,4	1,4	1,6	3,1
TP	1,0	1,2	1,3	2,2	2,6	2,7
R	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0
RE	0,6	0,7	0,7	0,9	1,0	1,1
E	0,6	0,6	0,9	1,4	1,5	2,1
I	0,6	0,7	0,8	1,1	1,1	1,4
POLSKA	1,0	1,2	1,4	1,8	2,0	2,4
Grupowanie pomocnicze						
DR+DP	3,2	3,6	4,0	6,3	7,1	7,9
GR+GP	1,7	2,0	2,0	3,2	3,8	3,8
M+MK+MT	0,9	1,2	1,1	1,5	2,1	2,0
D+G+M	1,9	2,2	2,3	3,6	4,2	4,4
K1+K2+MK	1,2	1,3	1,6	1,9	2,1	2,6
P+M+TP	1,0	1,2	1,2	1,8	2,2	2,2
T+MT+TP	0,6	0,7	1,2	1,5	1,7	2,8
R+RE	0,6	0,7	0,7	0,8	1,0	1,0

niemal podwojeniu, przy 27% wzroście powierzchni objętej planami). Potwierdza to tezę, że obok stref suburbanizacji, to właśnie regiony turystyczne stają się obecnie terenami skupiającymi największą presję na grunty rolne. Bardzo mały pozostał zakres planowanych zmian przeznaczenia gruntów w gminach o funkcjach rolniczych i związanych z ochroną środowiska. Tym samym podstawowy

Ryc. 5. Grunty przewidziane do odrolnienia jako odsetek całości użytków rolnych, 2007
The change of land use from agricultural to non agricultural (as the end of 2007)

zasób ziemi wykorzystywanej rolniczo i położonej w regionach o istotnym znaczeniu dla gospodarki rolnej pozostał niezagrożony silną presją inwestycyjną.

Decyzje o ustaleniu warunków zabudowy

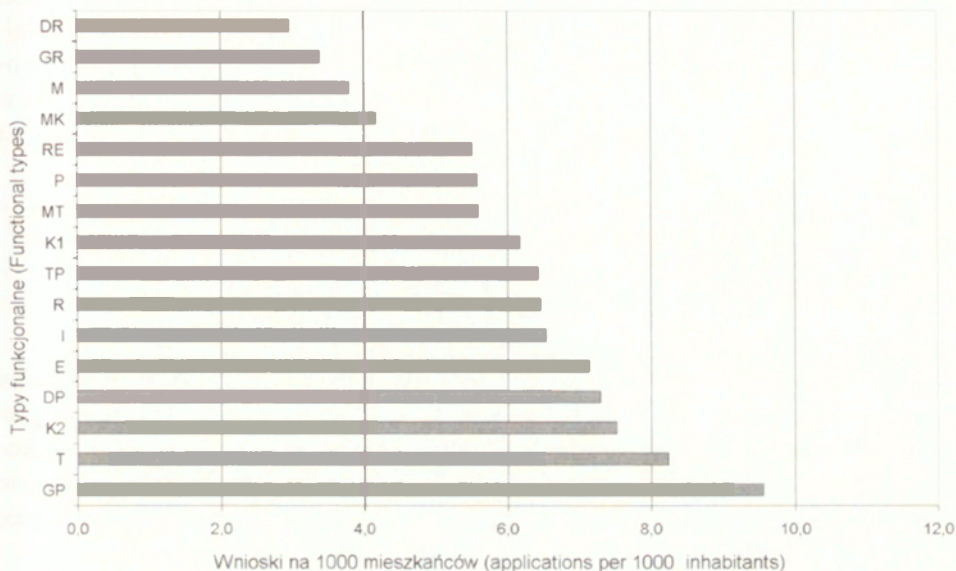
Liczba wniosków o ustalenie warunków zabudowy jest przede wszystkim obrazem aktualnej aktywności inwestycyjnej na terenach nie objętych planami miejscowymi. W celu zapewnienia porównywalności wskaźnik ten musi być odnieszony do liczby mieszkańców. Dynamika w zakresie liczby wniosków była w latach 2006–2007 niższa niż rok wcześniej (tab. 4). W obrębie niektórych wydzielonych typów funkcjonalnych doszło do zmniejszenia liczby wniosków na 1000 mieszkańców. Stało się tak m.in. w obszarach rdzeniowych dużych metropolii (spadek rozpoczęty już wcześniej i wyraźnie związany z postępowaniem w uchwalaniu nowych planów miejscowych) i w gminach turystycznych (zmiana sytuacji uwarunkowana przyśpieszeniem prac planistycznych). Największy regres w tym zakresie wystąpił jednak w gminach rolniczych (typ R i RE). W gminach typu R w latach 2005–2006 wystąpił prawie 40% wzrost liczby wniosków, a okresie 2006–2007 – blisko 20% ich spadek. Liczba bezwzględna wniosków pozostała wysoka, ale boom inwestycyjny związany najprawdopodobniej z dopłatami bezpośrednimi wyraźnie uległ wyhamowaniu.

Z drugiej strony, największy przyrost aktywności inwestycyjnej na terenach nie objętych planami obserwujemy w latach 2006–2007 w strefach zewnętrznych największych metropolii (DP) oraz miast – ośrodków drugiego rzędu (GP; ryc. 7). W obu przypadkach wskaźnik dynamiki zbliża się do 20%. Jest to zaskakujące, zwłaszcza w pierwszym przypadku, gdyż tereny podmiejskie metropolii

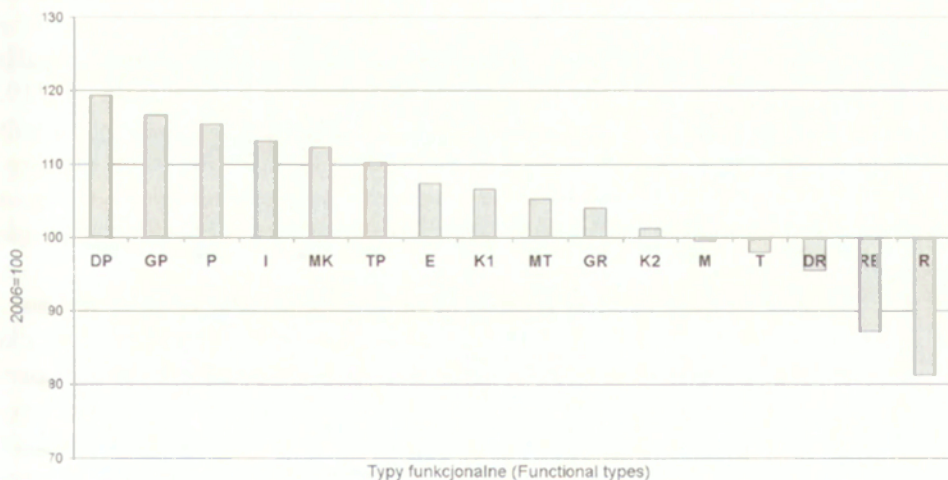
Tabela 4. Wnioski o wydanie decyzji o warunkach zabudowy wg typów funkcjonalnych w latach 2005–2007

Typ	Wnioski o wydanie decyzji o warunkach zabudowy						Dynamika	
	ogółem			na 1000 mieszkańców			2005–2006 (2006=100)	2006–2007 (2006=100)
	2005	2006	2007	2005	2006	2007		
Grupowanie podstawowe								
DR	25 002	24 477	23 379	3	3	3	98	96
DP	23 811	22 449	26 796	6	6	7	94	119
GR	16 087	16 662	17 338	3	3	3	104	104
GP	19 860	19 916	23 236	8	8	10	100	117
M	13 442	12 571	12 513	4	4	4	94	100
MK	9 001	8 712	9 783	4	4	4	97	112
MT	4 397	4 500	4 736	5	5	6	102	105
K1	6 533	6 629	7 069	6	6	6	101	107
K2	9 318	11 234	11 377	6	7	8	121	101
P	8 668	9 283	10 711	5	5	6	107	115
T	11 354	11 969	11 724	8	8	8	105	98
TP	2 214	2 413	2 658	5	6	6	109	110
R	19 362	26 640	21 658	6	8	6	138	81
RE	5 877	7 118	6 212	5	6	6	121	87
E	4 732	4 430	4 755	7	7	7	94	107
I	5 309	5 661	6 403	5	6	7	107	113
POLSKA	184 967	194 664	200 348	5	5	5	105	103
Grupowanie pomocnicze								
DR+DP	48 813	46 926	50 175	4	4	4	96	107
GR+GP	35 947	36 578	40 574	5	5	5	102	111
M+MK+MT	26 840	25 783	27 032	4	4	4	96	105
D+G+M	111 600	109 287	117 781	4	4	5	98	108
K1+K2+MK	24 852	26 575	28 229	5	5	6	107	106
P+M+TP	24 324	24 267	25 882	4	4	5	100	107
T+MT+TP	17 965	18 882	19 118	7	7	7	105	101
R+RE	25 239	33 758	27 870	6	8	6	134	83

są relatywnie najlepiej wyposażone planistycznie oraz postęp prac następuje tam sukcesywnie. Jednocześnie wzrost składanych wniosków jest zatem mocnym potwierdzeniem stawianej już rok wcześniej tezy o nieprawidłowościach procesu planistycznego na tych obszarach.

Ryc. 6. Wnioski o ustalenie warunków zabudowy na 1000 mieszkańców, 2007
 Number of building conditions decisions per 1000 inhabitants, 2007

Ryc. 7. Przyrost liczby wniosków o ustalenie warunków zabudowy 2006–2007
 Increase in number of building conditions decisions (2006–2007)

Obszary podmiejskie ośrodków drugiego rzędu stały się natomiast w efekcie tych zmian typem funkcjonalnym o najwyższej liczbie wniosków na 1000 mieszkańców. Sięga ona 10, co w luźnej interpretacji oznacza, że co setna osoba składała taki wniosek. W strefach zewnętrznych metropolii poziom jest nieco niższy (około 7 wniosków na 1000 mieszkańców; ryc. 6). Wysokie wartości wskaźnika notujemy także nadal w gminach o funkcjach turystycznych. Najmniejsze natężenie relatywnej liczby planowanych inwestycji zanotowano ponownie w obszarach rdzeniowych (zarówno metropolii – typ DR, jak ośrodków drugiego rzędu – typ GR; w obu przypadkach średnio zaledwie 3 wnioski na 1000 mieszkańców) oraz w ośrodkach powiatowych (4 wnioski).

Ocena poprawności rozwoju prac planistycznych

Wzajemna relacja pomiędzy pokryciem planistycznym i liczbą wniosków pozwala na pośrednią analizę rzeczywistej sytuacji w zakresie polityki planistycznej prowadzonej w poszczególnych typach funkcjonalnych. W tym celu dokonano analizy korelacji pomiędzy obydwoma wskaźnikami (pokrycie obowiązującymi planami miejscowymi w % oraz liczba wniosków o decyzję UWZ na 1000 mieszkańców) dla każdego typu funkcjonalnego (tab. 6).

W skali kraju (dla 2478 gmin), zgodnie z oczekiwaniami otrzymaliśmy zależność ujemną opisaną współczynnikiem Pearsona na poziomie $-0,480$. Jego wartość była prawie identyczna jak w 2006 r.. Tym samym można przyjąć, że nie nastąpiła normalizacja stosunków planistyczno-decyzyjnych, która powinna wyrażać się w proporcjonalnym zmniejszaniu liczby składanych wniosków wraz z opracowywaniem kolejnych planów miejscowych. W poszczególnych typach funkcjonalnych współczynnik oscylował w przedziale od $-0,405$ do $-0,719$. Tym samym zakres wahań był nieco mniejszy niż rok wcześniej. Istotny poziom zależności, który możemy utożsamiać z uporządkowanymi stosunkami planistycznymi, zanotowano w obszarach rdzeniowych ośrodków drugiego rzędu, a w drugiej kolejności metropolii, miast powiatowych, gmin przemysłowych i rolniczych z funkcją ochrony środowiska.

Domniemanie nieprawidłowości w systemie planowania występuje, gdy niski współczynnik korelacji występuje w odniesieniu do typu funkcjonalnego, dla którego wcześniej zdiagnozowano wysokie pokrycie planistyczne i znaczącą presję inwestycyjną. Dotyczy to w roku 2007 miast powiatowych o funkcjach turystycznych, obszarów podmiejskich metropolii i gmin pełniących funkcje ochrony przyrody. Względem roku 2006 mówić możemy o stopniowym normalizowaniu się praktyk planistycznych w strefach podmiejskich ośrodków drugiego rzędu oraz w gminach turystycznych.

Tabela 6. Korelacja pomiędzy pokryciem obowiązującymi planami miejscowymi i liczbą wniosków o ustalenie warunków zabudowy, 2006 i 2007

Typy funkcjonalne	Współczynnik korelacji Pearsona	
	2006	2007
DR	-0,793	-0,614
DP	-0,497	-0,469
GR	-0,512	-0,719
GP	-0,412	-0,537
M	-0,670	-0,641
MK	-0,631	-0,656
MT	-0,592	-0,440
K1	-0,592	-0,588
K2	-0,598	-0,567
P	-0,683	-0,634
T	-0,503	-0,514
TP	-0,741	-0,653
R	-0,534	-0,594
RE	-0,600	-0,683
E	-0,437	-0,405
I	-0,565	-0,477
POLSKA	-0,488	-0,480

Podsumowanie

Przeprowadzenie, a następnie powtórzenie analizy pokrycia planistycznego oraz presji inwestycyjnej dla typów funkcjonalnych polskich gmin okazało się w pełni celowe. Pozwoliło na określenie aktualnej dynamiki zachodzących procesów. Generalnie potwierdzona została teza, że przebieg prac planistycznych w metropoliach i ośrodkach dużych (oraz w ich strefach zewnętrznych) jest specyficzny względem wszystkich innych typów funkcjonalnych. Można założyć, że w obu kategoriach ugruntowała się tendencja przyspieszenia prac planistycznych w obszarach rdzeniowych i pewnej stagnacji na terenach otaczających. Strefy podmiejskie obu typów największych ośrodków ogniskują na swoim terenie najwięcej problemów, a najprawdopodobniej także i nieprawidłowości planistycznych. Na szczególne podkreślenie zasługuje dynamiczny wzrost presji inwestycyjnej w strefach zewnętrznych metropolii, gdzie na podstawie obecnie obowiązujących planów odrolniono już ponad 8% powierzchni użytków rolnych.

W latach 2006–2007 doszło wprawdzie do zauważalnej poprawy sytuacji planistycznej w gminach o funkcjach turystycznych, ale z pewnością jest to po części efekt unieważniania planów w latach poprzednich (obecnie były one ponownie uchwalane). W jednostkach tego typu utrzymała się znacząca presja inwestycyjna. Jednostkami problemowymi pozostały także gminy o funkcjach ochrony przyrody. Presja na tereny poza obowiązującymi planami jest w nich bardzo silna, a prace nad uchwalaniem nowych dokumentów, pomimo że postępują relatywnie szybko, to jednak nie dotyczą najprawdopodobniej terenów, gdzie presja ta jest największa.

Rola rolniczych unijnych dopłat bezpośrednich w aktywności inwestycyjnej na terenach rolnych okazała się wprawdzie znacząca, ale dosyć krótkotrwała. Tym bardziej nie stanowi ona zagrożenia dla porządku planistycznego.

Ujemna korelacja pomiędzy pokryciem planistycznym a liczbą wniosków o decyzję UWZ pozostała na prawie identycznym poziomie w roku 2006 i 2007. Potwierdziły się przypuszczenia odnośnie nieadekwatności terytorialnej opracowywanych planów miejscowych. Dotyczy to w największym stopniu obszarów podmiejskich metropolii oraz gmin o funkcjach ochrony przyrody. O poprawie w tym zakresie można mówić w jednostkach turystycznych. Nie dotyczy to jednak miast powiatowych pełniących jednocześnie funkcje turystyczne, w których sytuacja pozostała niekorzystna.

Literatura

ESPON 1.4.3., Final Report, 2007, www.espon.eu

Komornicki T., Śleszyński P., 2008, *Struktura funkcjonalna gmin a postępy w pracach planistycznych (2004–2006)*, Studia Regionalne i Lokalne, 3, Warszawa.

Śleszyński P., 2006, *Zaawansowanie i uwarunkowania prac planistycznych w gminach: wnioski dla polityki regionalnej*, Studia Lokalne i Regionalne, 3, Warszawa, s. 25–47.

Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Więckowski M., 2007, *Stan zaawansowania planowania przestrzennego w gminach*, Prace Geograficzne, 211, IGiPZ PAN, Warszawa.

Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*, Monografie, 6, IGiPZ PAN, Warszawa.

Summary

An essential element conditioning the current spatial development in Poland (including rural areas) is the extent of progress in planning works carried out at the level of gminas (communes). A significant number of scientific studies and strategic documents indicate that this progress is still, regrettably, insufficient,

hampering thus investment processes as well as contributing to the worsening of the situation in spatial order. The main goal of the paper is to identify dynamics of changes as regards relationship between planning works as well as investment pressure and a function performed by a given area.

A thesis has been confirmed that a course of planning works in metropolises and major centers (as well as in their outer zones) is of the specific nature in relation to all the other functional types. It may be assumed that in both categories, on the one hand, there is an already established trend for the core areas to facilitate planning works and, on the other, for the surrounding areas to face some stagnation. The suburban zones within the largest centers are now focusing most problems and most likely also planning irregularities on their areas. Admittedly, however, in the years 2006–2007, there was a noticeable improvement in planning as regards gminas with prevailing tourist function. Among this very type of units a significant investment pressure has been continued. Also, the problem units have continued to be gminas with environmental protection function. As far as the investment activity is concerned, the EU direct agricultural subsidies, admittedly, played a significant, though, rather a short-term part. Therefore, all the more so, their role cannot be viewed as a threat to planning order.

Jan FALKOWSKI
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
87-100 Toruń, ul. Gagarina 9
falk@umk.pl

Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski

Functional and spatial changes of rural areas in suburban
areas of the Polish metropolitan areas

Zarys treści: W artykule przedstawiono funkcjonalno-przestrzenne przekształcenia obszarów wiejskich w strefach podmiejskich 12 największych obszarów metropolitalnych Polski. Zwrócono uwagę na przemiany demograficzno-społeczne, gospodarcze, infrastrukturalne, przestrzenne oraz zagospodarowania stref podmiejskich w latach 1998–2007. Wskazano kierunki przekształceń stref podmiejskich w przyszłości.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, strefa podmiejska, obszary metropolitalne, przemiany: demograficzno-społeczne, gospodarcze, infrastrukturalne, przestrzenne.

Wyróżnienie stref podmiejskich 12 obszarów metropolitalnych

Problematyka badawcza stref podmiejskich w polskiej geografii była poruszana co najmniej od lat 50. ubiegłego wieku (Straszewicz 1954, 1955, 1957; Kosiński 1954; por. Kotlicka 1981; Liszewski 1987). W następnych latach ukazało się wiele prac (nie tylko geografów) dotyczących zarówno syntetycznego ujęcia tej problematyki, jak również przykładów szczegółowych analiz stref podmiejskich, zwłaszcza ich funkcji rolniczej i żywicielskiej, wybranych miast Polski (np. Warszawy, Łodzi, Wrocławia, Lublina, Trójmiasta, Katowic i GOP-u, Słupska i Koszalina, Białegostoku, Olsztyna, Radomia, Opola, Bydgoszczy i Torunia – szczegółowy zestaw prac jest zamieszczony w spisie literatury na końcu artykułu).

W literaturze krajowej i zagranicznej dość często strefy podmiejskie, zwłaszcza większych miast i tzw. obszarów metropolitalnych, określa się mianem konti-

num miejsko-wiejskiego (por. m. in. opracowania: Redfield 1946, 1968; Castells 1982; Kirk 1980; Chojnicki i Czyż 1989; Falkowski 2007, Falkowski i Brodowski 2008; Maik 1992, 2008; Sokołowski 1999, 2008 oraz zbiorowe opracowania pod redakcją W. Gierańczyk, M. Kluby 2008 i A. Jezerskiej, L. Kozłowskiego 2008).

Problematyce stref podmiejskich poświęcono było szereg konferencji, m.in. II seminarium polsko-jugosłowiańskie w IGiPZ PAN w Warszawie w 1978 r., XII, XIV i XV doroczna ogólnopolska konferencja naukowa na Uniwersytecie Łódzkim w latach 1980, 1981, 1983, sesja naukowa SARP i TUP w SGGW-AR w Warszawie w 1983 r., dwie konferencje Komisji Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG – w 1992 r. w Łodzi i 1996 r. w Słupsku oraz kontinuum miejsko-wiejskiemu konferencja Komisji Obszarów Wiejskich PTG w 2008 r. w Toruniu.

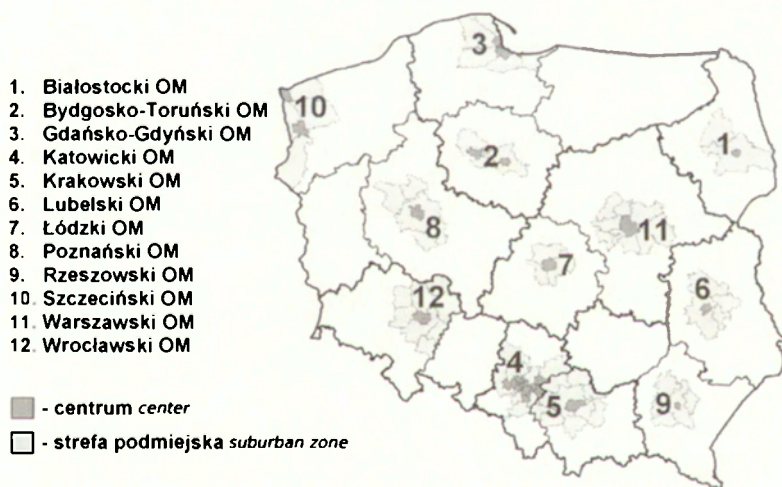
Prace badawcze dotyczące stref podmiejskich nasiliły się w latach 90. XX w., w związku z transformacyjnymi przemianami ustrojowymi w Polsce, polegającymi przede wszystkim na prywatyzacji sektora państwowego (i częściowo spółdzielczego) w różnych dziedzinach gospodarki, jak też rozwoju w nich funkcji rynkowych. Istotnymi ilościowo i jakościowo procesami w strefach podmiejskich od tego czasu były zmiany w strukturze użytkowania ziemi (zmniejszenie areалу użytków rolnych na korzyść użytkowania pozarolniczego – por. ryc. 1),

Ryc. 1. Udział procentowy terenów zielonych (ecological Network Green Belt) w centrach i strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych
Percentage participation of green areas (ecological Network Green Belt) in Metropolitan Areas' central and suburban zones

przemiany demograficzne (intensywne migracje ludności z miast w celu zamieszkania), przemiany społeczne (wzrost udziału ludności pozarolniczej i pracującej w pobliskich miastach), przemiany gospodarcze (wyrażone zwłaszcza wzrostem infrastruktury technicznej i liczby podmiotów gospodarczych) oraz przemiany przestrzenne (wzrost substancji mieszkaniowej, zagospodarowania technicznego nad produkcyjnym itp.).

Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne, opisane w tym artykule, zostały odniesione do stref podmiejskich 12 obszarów metropolitalnych: białostockiego, bydgosko-toruńskiego, gdańsko-gdyńskiego, katowickiego, krakowskiego, lubelskiego, łódzkiego, poznańskiego, rzeszowskiego, szczecińskiego, warszawskiego i wrocławskiego. Zasięg przestrzenny obszarów metropolitalnych został określony poprzez zasięg centrów (tzw. obszarów rdzeniowych) i zasięg ich stref podmiejskich. W niniejszym opracowaniu przyjęto granice obszarów metropolitalnych na podstawie ustaleń Unii Metropolii Polskich, z dnia 24 czerwca 2003 r. (por. Polskie Obszary Metropolitalne – podregionami NTS 3, UMP, Warszawa, 2004). Za podstawową jednostkę obszarowo-administracyjną strefy podmiejskiej przyjęto powiat, wraz z jego podziałem na gminy (ryc. 2).

Ryc. 2. Zasięg przestrzenny centrum i strefy podmiejskiej obszarów metropolitalnych Polski
Spatial reach of the centre and suburban zones of Polish Metropolitan Areas

W tabeli 1 i na rycinie 2 przedstawiono maksymalny zasięg strefy podmiejskiej, która obejmuje zarówno tzw. strefę bliższą (najbliższe zaplecze, strefę bezpośredniegociążenia, strefę wewnętrzną), jak i dalszą (dalsze zaplecze, strefę dalszegociążenia, strefę peryferyjną – por. Parysek 2008). Precyzyjne rozróżnienie obydwu stref wymaga dalszych badań szczegółowych zarówno w kwestii zasięgu

przestrzennego, jak i kształtujących je procesów. Tylko niektóre badania podejmują te kwestie w oparciu o tzw. szczegółowe cechy diagnostyczne i w skali podstawowej jednostki administracyjnej lub statystycznej, tj. wsi sołeckiej lub obrębu spisowego.

Tabela 1. Miasta i strefy podmiejskie 12 obszarów metropolitalnych Polski, 2007

Wyszczególnienie	Powierzchnia				Liczba ludności ogółem w tys.	Gęstość zaludnienia osób/km ²
	ogółem w km ²	w tym w %:				
		użytki rolne	lasy	tereny pozostałe		
1. m. Białystok	102	17,6	19,2	63,2	294,1	2 892
strefa podmiejska	4 363	53,9	29,5	16,6	180,7	41
2. m. Bydgoszcz-Toruń	290	23,1	22,5	54,4	567,8	1 958
strefa podmiejska	2 625	52,1	34,6	13,3	191,3	73
3. m. Gdańsk-Gdynia	414	18,4	38,3	43,3	745,1	1 800
strefa podmiejska	4 425	56,1	26,1	17,8	498,4	113
4. m. Katowice-Sosnowiec	1 218	20,6	29,4	50,0	1 978,5	1 624
strefa podmiejska	4 701	38,8	23,5	37,7	856,3	182
5. m. Kraków	327	44,9	3,5	51,6	756,6	2 314
strefa podmiejska	6 135	63,0	21,4	15,6	1 218,5	199
6. m. Lublin	147	39,8	11,3	48,9	351,8	2 393
strefa podmiejska	4 073	67,3	13,0	19,7	362,5	89
7. m. Łódź	239	7,4	44,9	47,7	753,2	3 151
strefa podmiejska	3 004	67,7	21,1	11,2	376,1	125
8. m. Poznań	262	32,6	13,1	54,3	560,9	2 141
strefa podmiejska	4 930	64,9	24,2	10,9	560,1	114
9. m. Rzeszów	77	45,4	0,3	54,3	166,5	2 162
strefa podmiejska	3 474	65,3	24,5	10,2	440,7	127
10. m. Szczecin	301	19,5	16,3	64,2	407,8	1 355
strefa podmiejska	5 083	43,6	32,3	24,1	317,4	62
11. m. Warszawa	517	31,4	13,2	55,4	1 706,6	3 301
strefa podmiejska	5 985	60,5	22,8	16,7	1 123,9	188
12. m. Wrocław	293	43,8	5,0	55,7	632,9	2 160
strefa podmiejska	6 432	65,7	22,7	11,6	537,1	84

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Przemiany demograficzno-społeczne

Wśród procesów demograficznych występujących w strefach podmiejskich na szczególną uwagę zasługuje dynamika przyrostu liczby ludności (wzrost gęstości zaludnienia), struktura i tendencje występujące w przyroście naturalnym, saldzie migracji, strukturze zatrudnienia. Procesy demograficzne rzutują też na przemiany społeczne, takie jak np. przemiany kulturowe, konsekwencje społeczne związane z bezrobociem, aktywnością i przedsiębiorczością ludności napływowej itp.

Strefy podmiejskie obszarów metropolitalnych w ostatnich 10 latach cechuje dynamiczny przyrost liczby ludności i stały wzrost gęstości zaludnienia. W 12 strefach podmiejskich zanotowano w tym okresie (1998–2007) wzrost liczby mieszkańców z 6304 tys. do 6663 tys., tj. o blisko 360 tys. osób (5,7%). Największym przyrostem liczby mieszkańców cechowały się strefy podmiejskie: Warszawy – o ponad 120 tys., Poznań – 57 tys., Trójmiasto – 49 tys., Szczecińska – 44 tys., Katowic – 31 tys. i Bydgoszczy-Torunia – 25 tys. osób. Szczególnie dodatnim saldem migracyjnym cechowały się najbardziej atrakcyjne tereny podmiejskie (bliskiego zaplecza), z dobrze już rozwiniętą infrastrukturą komunikacyjną i komunalną, usługami, a także z atrakcyjnym krajobrazem i bioklimatem. Tutaj gęstość zaludnienia na ogół przekracza 200–300 osób/km² (np. w strefie podmiejskiej Krakowa, gdzie obok młodszego pokolenia – na ogół osób zamożnych i dobrze wykształconych, osiedlają się też emeryci, renciści itp.).

Przyrost naturalny w strefach podmiejskich jest na ogół dodatni wobec faktu, iż na te tereny przybywa coraz młodsze pokolenie, lecz już z pewnym stażem zawodowym i dorobkiem ekonomicznym. O ile w miastach metropolitalnych wskaźnik przyrostu naturalnego jest na ogół ujemny lub zbliżony do zera (np. dla Łodzi w 2006 r. –6,5‰, Katowic –3,2‰, Szczecińska –1,7‰), to w strefach podmiejskich, np. Trójmiasto wynosił +4,9‰, Bydgoszczy-Torunia +3,5‰, Poznań +2,6‰ i Warszawy +1,4‰. Ujemny przyrost naturalny utrzymuje się nadal w strefie podmiejskiej Łodzi (–2,8‰) i Katowic (–1,5‰), a więc na terenach wiejskich o mniej atrakcyjnych warunkach przyrodniczych, ze znaczącym udziałem wśród osiedlającej się ludności rodzin w wieku emerytalnym (np. górników w strefie podmiejskiej Katowic). Pomimo napływu ludności młodszej strefy podmiejskie cechuje zastany wysoki udział ludności w wieku poprodukcyjnym. Udział ludności w wieku powyżej 60 lat na ogół przekracza 15%, a w strefach podmiejskich Łublinka, Warszawy, Białegostoku, Łodzi i Katowic – ponad 20%. Na tych obszarach należy się liczyć z większymi wydatkami związanymi zarówno z opieką medyczną, jak i całokształtem opieki społecznej (emerytury, renty itp.). Udział procentowy ludności wieku przedprodukcyjnego i poprodukcyjnego stanowi wskaźnik obciążenia demograficznego. Jest on znacznie wyższy dla obszarów wiejskich stref podmiejskich niż dla miast. W anali-

zowanych 12 miastach metropolitalnych obciążenie demograficzne kształtuje się na poziomie ok. 50%, natomiast dla ich stref podmiejskich przeciętnie 55–65% (jedynie w strefie podmiejskiej Szczecina jest równe jak dla miasta i wynosi 50%). Zmienia się też struktura wykształcenia ludności podmiejskiej na korzyść udziału ludności z wykształceniem ponadpodstawowym i wyższym. O ile w miastach wskaźnik ludności z wykształceniem wyższym w 2002 r. (NSP) wynosił przeciętnie 10–15% (Warszawa – 20,9%, Lublin – 18,4%, Poznań i Kraków – po 17,8%), to w strefach podmiejskich waha się w granicach 5–7% (jedynie w strefie podmiejskiej Warszawy wynosi 10–12%). Na obszarach wiejskich, poza strefami podmiejskimi, udział ludności z wykształceniem wyższym wynosi przeciętnie 3–5%.

Istotne przemiany dotyczą struktury zatrudnienia. Charakterystyczna dominacja zatrudnienia w rolnictwie i gospodarce żywnościowej jeszcze w latach 60. i 70. ubiegłego wieku, wobec napływu ludności pozarolniczej, wzrastającego zapotrzebowania na usługi produkcyjne i nieprodukcyjne, a także rozwoju przedsiębiorczości w strefach podmiejskich, należy już do przeszłości.

Tabela 2. Struktura zatrudnienia (pracujący łącznie z rolnictwem indywidualnym) w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych, 2007 (w %)

Strefa podmiejska	Pracujący ogółem	Sektor rolniczy ogółem	Sektor przemysłowy ogółem	Sektor usługowy		
				ogółem	usługi rynkowe	usługi nierynkowe
1. Białostocka	43 920	60,8	14,1	25,1	9,5	15,6
2. Bydgosko-toruńska	43 538	34,8	32,9	32,3	16,6	15,7
3. Gdańsko-gdyńska	90 423	24,6	31,6	43,8	21,7	22,1
4. Katowicka	201 923	12,0	46,9	41,1	21,7	19,4
5. Krakowska	268 923	34,0	29,9	36,1	16,5	19,6
6. Lubelska	97 783	52,3	23,2	24,5	10,1	14,4
7. Łódzka	88 576	29,5	33,6	36,9	17,8	19,1
8. Poznańska	160 705	21,5	42,6	35,9	20,5	16,4
9. Rzeszowska	97 803	48,1	21,2	30,7	12,7	18,0
10. Szczecińska	50 934	17,7	37,8	44,5	19,1	25,4
11. Warszawska	243 363	16,7	32,0	51,3	30,9	20,4
12. Wrocławska	133 971	24,1	39,7	36,2	16,7	19,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Dzisiejsza struktura zawodowa wykazuje znaczne zróżnicowanie. Sektor rolniczy (pracujący łącznie z rolnictwem indywidualnym) w strefach podmiejskich zajmuje na ogół 15–35% ogółu pracujących, ale w strefach podmiejskich miast

metropolitalnych tzw. „ściany wschodniej” – 50–60%. Sektor przemysłowy stanowi z reguły ponad 30%, ale w strefach podmiejskich „ściany wschodniej” zmniejsza się do 14–23% (Stasiak 1995). Sfera usług tylko w strefie podmiejskiej Warszawy zajmuje ponad 50% ogółu zatrudnionych. Na ogół jednak wynosi 30–36%, a jedynie w strefie podmiejskiej Szczecina, Trójmiasta i Katowic osiąga ponad 40%.

Istotną cechą infrastruktury społecznej jest stopień zaspokojenia potrzeb w zakresie pracy, wyrażony przez tzw. stopę bezrobocia. O ile w miastach metropolitalnych wskaźnik ten do 2007 r. wykazywał stały spadek, dochodząc do poziomu 5–10% (ale w Warszawie i Poznaniu po 2,9%, Trójmieście – 3,2%, Katowicach – 3,3% i Krakowie – 3,8%), to w strefach podmiejskich kształtował się na poziomie 10–15% (w strefie podmiejskiej Poznania 6,7%, Krakowa 7,8% i Warszawy 8,1%). Większy był jedynie w strefie podmiejskiej Szczecina – 18,7% i Rzeszowa – 16,7% ogółu ludności czynnej zawodowo. Im bliżej miasta tym wskaźniki bezrobocia były niższe (np. w powiecie gdańskim 5,7%, ale już w powiecie nowodworskim, należącym też do strefy podmiejskiej Trójmiasta, aż 27,8%). Oznacza to, że w strefach podmiejskich 12 miast metropolitalnych zaspokojenie potrzeb pracy było na poziomie 80–90%.

Przemiany gospodarcze

Ostatnie dziesięciolecie 1998–2007 cechowały też dynamiczne zmiany gospodarcze, wynikające przede wszystkim z zaawansowania procesów prywatyzacji (reprivatyzacji) sektora państwowego i w dużej mierze spółdzielczego oraz coraz szerzej rozwijanych zasad i metod gospodarki rynkowej. Nie bez znaczenia w tych przemianach był udział inwestorów i kapitału zagranicznego (np. w strefie podmiejskiej Torunia).

Zmieniła się przede wszystkim struktura użytkowania ziemi, zwłaszcza przeznaczenia dużej części użytków rolnych na cele pozarolnicze, tj. na dalsze inwestycje przemysłowe (np. w strefie podmiejskiej Warszawy, Łodzi, Poznania, ale też i Torunia – rejon Łysomice-Ostaszewo). Największy jednak udział miała tutaj zamiana gruntów ornych (najczęściej klas o małej przydatności dla rolnictwa) na działki budowlane, tereny z inwestycjami usługowymi oraz infrastrukturą techniczną.

W badanym okresie zaobserwowano dynamiczny przyrost podmiotów gospodarki narodowej (o ok. 35%), który był większy niż w samych miastach metropolitalnych (25% – por. Fałkowski 2007, s. 23–25).

Największą dynamiką przyrostu liczby nowych podmiotów gospodarki narodowej cechowały się strefy podmiejskie Bydgoszczy i Torunia – wzrost o 55,3%, Poznań – 49,9%, Trójmiasto – 44,8%, Szczecina – 42,2%, Warszawy i Kra-

Tabela 3. Liczba i struktura podmiotów gospodarki narodowej według sekcji PKD, 1998–2007 (w %)

Wyszczególnienie	Liczba podmiotów		Sekcje PKD											
			Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel	Hotele	Transport	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości	Edukacja	Ochrona zdrowia	Administracja	Pozostałe
	1998	2007	A+B ¹	C+D+E	F	G	H	I	J	K	M	N	O	Z
1 ² .	8 214	10 730	6,6	10,2	11,5	30,8	2,1	6,5	4,0	9,7	3,0	4,2	2,1	9,3
2.	10 071	15 645	5,2	13,2	10,8	32,3	2,4	8,2	3,2	11,2	2,1	4,0	0,8	6,6
3.	31 886	46 181	3,6	13,7	13,9	35,4	2,5	6,2	2,8	11,9	2,3	2,9	0,7	4,1
4.	55 657	73 657	3,3	13,1	10,5	35,1	3,3	8,0	4,0	15,0	2,5	3,0	0,4	1,8
5.	75 158	103 193	2,3	12,9	12,3	34,0	2,8	7,7	2,9	10,7	2,9	3,5	1,3	6,7
6.	15 774	20 603	3,1	10,0	10,8	34,3	2,6	7,0	3,4	11,3	3,6	3,9	2,1	7,9
7.	31 000	39 814	2,9	19,8	8,4	36,4	2,2	5,6	2,7	9,3	2,0	3,3	0,9	6,5
8.	42 941	64 369	3,3	13,5	14,5	30,3	2,4	7,2	2,6	12,9	2,3	3,7	0,8	6,5
9.	18 582	25 101	2,6	12,5	13,6	30,7	1,9	8,4	2,3	11,6	3,8	3,6	1,9	7,1
10.	21 646	30 787	4,4	10,3	13,0	28,9	6,7	6,6	2,6	14,1	1,9	4,6	0,6	6,3
11.	94 526	132 744	1,7	12,6	11,6	34,3	2,3	7,8	3,0	14,3	2,1	3,5	0,5	6,3
12.	33 151	45 278	4,4	10,6	12,5	32,0	2,5	6,5	3,0	15,3	2,5	3,3	0,9	6,5

¹ struktura podmiotów gospodarki narodowej w 2007 r.

² strefy podmiejskie obszarów metropolitalnych jak w tabeli 2.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

kowa – po 37,3%. W strukturze własnościowej 95–98% stanowią przedsiębiorstwa sfery prywatnej, a zaledwie 2–5% sfery publicznej.

Interesująco przedstawia się struktura branżowa podmiotów gospodarki narodowej, gdyż jak pokazuje tabela 3, dominują w niej następujące sekcje PKD:

- 1) handel hurtowy i detaliczny wraz z naprawą pojazdów i artykułów użytku osobistego i domowego (sekcja G) – przeciętnie 30–35% (lecz w strefie podmiejskiej Łodzi nawet 36,4% i ponad 35% w strefach podmiejskich Trójmiasta i Katowic);
- 2) obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności gospodarczej (sekcja K) – 10–15%, ale w strefie podmiejskiej Wrocławia nawet 15,3%;
- 3) przetwórstwo przemysłowe, górnictwo, wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz i wodę (sekcje CDE) – na ogół 10–13%, lecz w strefie podmiejskiej Łodzi – z dużą ilością zakładów tekstylny-odzieżowych – blisko 20%;
- 4) budownictwo (sekcja F) – 10–13%, i tylko w strefie podmiejskiej Łodzi występuje 8,4% ogółu podmiotów gospodarczych;
- 5) transport, gospodarka materiałowa i łączność (sekcja I) – 6–8%, a jedynie w strefie podmiejskiej Rzeszowa sekcja ta stanowi 8,4% ogółu podmiotów gospodarczych.

Trzy sekcje zajmują kolejne 6–8 miejsca i są to: pośrednictwo finansowe (sekcja J) 2,3–3,4%, a jedynie w strefach podmiejskich Białegostoku i Katowic wyrosi 4,0%; ochrona zdrowia wraz z pomocą społeczną (sekcja N) stanowią 3–4% i tylko w strefach podmiejskich Białegostoku i Szczecina ponad 4%; oraz edukacja (sekcja M) 2–3%, lecz w strefach podmiejskich Lublina i Rzeszowa 3,6–3,8% ogółu podmiotów gospodarczych.

Zróżnicowanym udziałem przedsiębiorstw cechuje się sekcja A+B, czyli rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo, gdyż przy przeciętnej dla 12 stref podmiejskich 2–3% w strefie podmiejskiej Białegostoku zajmuje aż 6,6%, Bydgoszczy i Torunia – 5,2%, Szczecina i Wrocławia – po 4,4% ogółu podmiotów gospodarczych. Jedynie w strefie podmiejskiej Katowic i Warszawy ten udział zmniejsza się do 1,1–1,7%.

O potencjale ekonomicznym w poszczególnych strefach podmiejskich świadczą m. in. poziomy uzyskiwanych dochodów. Przy przeciętnym dochodzie dla wszystkich analizowanych stref podmiejskich wynoszącym w 2007 r. 2300 zł na 1 osobę, najkorzystniejsza sytuacja przedstawiała się w tym względzie w strefie podmiejskiej Trójmiasta – 2673 zł, Warszawy – 2652 zł, Szczecina – 2574 zł, Wrocławia – 2425 zł i Poznania 2401 zł. Najniższe dochody uzyskiwano w strefach podmiejskich Białegostoku, Lublina, Łodzi i Rzeszowa – 1800–2000 zł. Dochody uzyskiwane w strefach podmiejskich były niższe przeciętnie o 500 zł na 1 osobę od dochodów w miastach. Największe dochody uzyskiwano w takich

miastach metropolitalnych jak: Warszawa – 5732 zł, Wrocław 4207 zł, Poznań 3968 zł, Trójmiasto – 3866 zł i Kraków 3714 zł. Miesięczne wynagrodzenie ludności w strefach podmiejskich stanowiło przeciętnie 75–90% średniego wynagrodzenia krajowego.

Zmiany w infrastrukturze technicznej

Oceniając przemiany w infrastrukturze technicznej analizowanych 12 stref podmiejskich obszarów metropolitalnych, zwrócono szczególną uwagę na zagadnienia komunikacyjne (gęstość dróg i liczbę samochodów osobowych), gospodarkę mieszkaniową (liczbę budynków oddanych do użytku) oraz gospodarkę komunalną (procent korzystających z sieci wodociągowej, kanalizacyjnej i gazowniczej).

Infrastruktura techniczna w poszczególnych strefach podmiejskich jest bardzo zróżnicowana. Na jej potencjał wpływa nie tylko sąsiedztwo z dużymi miastami, lecz także dotychczasowy społeczno-ekonomiczny rozwój danego regionu, a także bliskość do surowców (jak np. w zakresie gazu ziemnego w strefie podmiejskiej Rzeszowa).

W zakresie komunikacji szczególnie korzystna sytuacja występuje w strefie podmiejskiej Katowic i Krakowa, a więc generalnie na obszarze zurbanizowanego Górnego Śląska i Małopolski, gdzie gęstość dróg powiatowych i gminnych utwardzonych jest prawie dwukrotnie większa niż średnio w Polsce. Korzystna gęstość dróg jest też w strefie podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Rzeszowa. Małą gęstością dróg utwardzonych (blisko dwukrotnie niższą niż średnio w kraju) cechują się strefy podmiejskie Białegostoku, Szczecina, Bydgoszczy i Torunia. Jest to związane z dużym udziałem terenów leśnych, gdzie stanowią one 30–35% powierzchni ogólnej strefy podmiejskiej.

Do połowy lat 90. znacząca rola przypadała tutaj transportowi zakładowemu. O skali tego zjawiska np. w strefie podmiejskiej GOP i Krakowa informuje B. Domański (1998). Z chwilą zmniejszenia zatrudnienia, w wyniku restrukturyzacji lub prywatyzacji poszczególnych zakładów, a nawet całkowitego upadku części firm, w zasadniczy sposób zmalał udział transportu zakładowego. Jego rolę w części przejął transport prywatny, indywidualny lub przedsiębiorstw transportowych. W strefach podmiejskich pewną rolę odgrywał (i odgrywa nadal) lokalny transport szkolny, dowożący dzieci i młodzież do szkół (zwłaszcza w wyniku restrukturyzacji szkolnictwa wiejskiego i zmniejszenia lub zlikwidowania placówek nieekonomicznych).

Pewnym wyobrażeniem o natężeniu ruchu kołowego na terenach podmiejskich może być liczba samochodów osobowych, ciężarowych, ciągników itp. Liczba tych pojazdów mechanicznych stale wzrasta i w stosunku do oficjalnych

Tabela 4. Infrastruktura w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski

Wyszczególnienie	Gęstość dróg publicznych gminnych i powiatowych o nawierzchni twardej, (km/100km ²)	Liczba samochodów osobowych		Liczba oddanych budynków	Przyrost zasobów mieszkaniowych	% ludności korzystającej z sieci		
		ogółem	na 1000 mieszkańców			wodo-ciągowej	kanalizacyjnej	gazowniczej
1.	38,6	50 824	278	756	4 642	81,0	44,1	6,0
2.	44,9	48 420	280	1 826	10 830	84,9	42,5	15,4
3.	58,8	124 303	267	2 388	36 941	89,3	58,1	28,0
4.	116	233 632	271	2 545	23 904	94,3	59,0	50,8
5.	150,9	405 260	338	4 296	47 179	80,1	37,1	56,9
6.	70,7	96 475	270	1 431	9 900	81,7	37,8	33,3
7.	83,7	111 736	299	1 358	15 321	88,4	51,4	37,4
8.	65,9	186 521	357	3 423	27 879	91,0	53,7	45,7
9.	81,6	103 574	235	1 421	12 333	75,2	38,0	63,2
10.	39,8	71 744	267	844	13 539	92,2	65,8	43,5
11.	89,3	308 499	293	5 810	89 863	70,2	42,3	53,2
12.	64,1	157 608	300	1 871	23 701	90,5	47,0	36,0
Polska	67,8	11 028 852	289	95 876	1 305 987	86,6	60,3	51,7

¹ strefy podmiejskie obszarów metropolitalnych jak w tabeli 2.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

danych GUS za 2002 r. na koniec 2007 r. była co najmniej o 30% wyższa. Najkorzystniejsza sytuacja w zakresie liczby samochodów osobowych na 1000 mieszkańców występuje w strefie podmiejskiej Poznania, Krakowa i Wrocławia. Dane te, obok faktu największego nasycenia samochodami osobowymi, świadczą też pośrednio o zamożności poszczególnych obszarów. Najmniej samochodów osobowych przypada na strefę podmiejską Rzeszowa, Szczecina i Trójmiasta.

W miastach metropolitalnych znajduje się przeciętnie dwukrotnie więcej samochodów osobowych niż w ich strefach podmiejskich. Dotyczy to zwłaszcza Warszawy i Poznania.

W strefach podmiejskich bardzo dynamicznie rozwija się ruch budowlany, zarówno w sferze budownictwa mieszkaniowego, jak też produkcyjnego i usługowego. Zmienia się też przeznaczenie niektórych obiektów budowlanych. Dawne obiekty rolnicze np. szklarnie, cieplarnie, wobec nieopłacalności produkcji rolniczej, warzywniczej i kwiaciarskiej, zmieniły swoje przeznaczenie na magazyny, hurtownie, sklepy różnych branż itp. Pod względem budynków

oddanych do użytku w 2007 r. wyróżniły się strefy podmiejskie Warszawy, Krakowa i Poznania. Również w strefach podmiejskich tych miast nastąpił w latach 1998–2007 największy przyrost zasobów mieszkaniowych: Warszawy o 90 tys., Krakowa o 47 tys. i Poznania o blisko 28 tys. mieszkańców.

Analiza pozwoleń na budowę, wydanych przez urzędy administracji gminnej i powiatowej w latach 1988–2006 wskazuje, że najczęściej decyzji wydano w gminach bezpośrednio sąsiadujących z miastami, np. z Bydgoszczą w gminie Białe Błota 5463 (25,5% decyzji z powiatu bydgoskiego, w gminie Osielsko 3968 (18,5%) i w gminie Solec Kujawski 3052 (14,2%); (Dombrowicz 2008).

Dane statystyczne w zakresie zaspokojenia potrzeb komunalnych wskazują, że najkorzystniejsza sytuacja panuje pod względem zaopatrzenia w wodę. Ludność korzystająca z sieci wodociągowej w strefach podmiejskich 12 obszarów metropolitalnych stanowi ponad 80% ogółu mieszkańców (w metropoliach 95–98%). Zaspokojenie potrzeb w zakresie zaopatrzenia w wodę przekracza 90% tylko w strefach podmiejskich: Katowic, Szczecina, Poznania i Wrocławia. Znacznie mniej korzystna jest sytuacja w zakresie ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej. Średni procent zaspokojenia potrzeb w tym zakresie wynosi zaledwie 44,5%, a najkorzystniejsza sytuacja jest w tym względzie w strefach podmiejskich Szczecina, Katowic i Trójmiasta, w mniejszym stopniu także Łodzi i Poznania. Najgorsza sytuacja w zakresie kanalizacji występuje w strefach podmiejskich Krakowa, Lublina i Rzeszowa. Siecią kanalizacyjną odprowadza się zaledwie 37–38% ścieków komunalnych. Najmniej korzystna sytuacja panuje w zakresie zaopatrzenia ludności w gaz. Na rozpatrywanym obszarze 12 stref podmiejskich zaspokojenie potrzeb wynosi zaledwie 39,1%, ale w strefach podmiejskich Katowic, Krakowa i Warszawy przekracza 50%, a w strefie podmiejskiej Rzeszowa (okręg podkarpacki) aż 63,2% (w samym Rzeszowie 90,0%).

W zakresie usług komunalnych najkorzystniejsza sytuacja panuje w strefach podmiejskich Katowic, Szczecina i Poznania, najmniej korzystna w strefach podmiejskich Rzeszowa, Białegostoku, Lublina i Krakowa. Poza sytuacją Krakowa, która wydaje się w tym przypadku nienaturalna, w strefach podmiejskich metropolii tzw. „ściany wschodniej” występuje tradycyjne niedoinwestowanie w infrastrukturze technicznej zarówno w sferze komunikacyjnej, jak też gospodarki komunalnej i mieszkaniowej (Stasiak 1973, 1995, 2000).

Kierunki dalszych przekształceń stref podmiejskich

W okresie perspektywnym, obejmującym lata 2008–2020, wraz z dynamicznym rozwojem obszarów metropolitalnych, jako swoistych biegunów wzrostu i rozwoju w strukturze przestrzennej kraju, będzie też odpowiednio kształtowana struktura funkcjonalno-przestrzenna stref podmiejskich. Obszary te, jako

bezpośrednio przylegające do centrów metropolitalnych, będą w coraz większej mierze przejmowały (tak jak to dzieje się już dziś) wiele funkcji miejskich, jak np. przedsiębiorstw produkcyjnych o atrakcyjnych kierunkach innowacyjnych, przedsiębiorstw handlowych, różnych branż usługowych (produkcyjnych i nieprodukcyjnych). Duże możliwości stoją też przed rozwojem potencjału innowacyjnego związanego z rozwojem jednostek badawczo-rozwojowych, technopolii, bazy hotelarsko-konferencyjnej w postaci hoteli i moteli o wysokim standardzie, sieci magazynowo-handlowej o znacznych gabarytach przestrzennych (np. supermarkety), lotnisk, dworców i stacji przeładunkowych.

Już obecne tendencje, które wynikają z przekształceń ustrojowych Polski i zasad gospodarki rynkowej, wskazują na coraz większy udział w strukturze branżowej i rozwój w strefach podmiejskich instytucji i podmiotów gospodarki narodowej związanych z pośrednictwem finansowym, obsługą nieruchomości, ochroną zdrowia (specjalistyczne kliniki), edukacją na poziomie wyższym, budownictwem, ochroną i kształtowaniem środowiska, transportem i łącznością.

Z drugiej strony w miarę napływu ludności z centrum do strefy podmiejskiej, wzrastają dojazdy do pracy, szkół i ośrodków usługowych ze strefy podmiejskiej do centrum. W przeszłości były one związane głównie z masowym transportem kolejowym i drogowym. Współcześnie, obok transportu masowego, coraz większą rolę odgrywa własny transport osobowy (głównie samochodowy). Własny transport samochodowy uniezależnia mieszkańców stref podmiejskich od transportu masowego i ułatwia dotarcie do centrum z różnych, czasem bardzo oddalonych terenów stref podmiejskich.

Powyższe kierunki rozwoju perspektywicznego będą ściśle powiązane z realizacją inwestycji zagranicznych, zwłaszcza z realizacją programów unijnych, które na rozwój obszarów wiejskich w strefach podmiejskich kładą szczególny nacisk. Na tych obszarach jest szansa nie tylko rozwoju innowacyjnego, w ścisłym powiązaniu z metropoliami, ale także łatwiejszego kreowania różnych form i metod przedsiębiorczości i aktywności zawodowej zamieszkałej tu ludności ze względu na:

- taniaść terenów pod inwestycje,
- łatwość pozyskiwania terenów z pełną lub częściową infrastrukturą,
- taniaść siły roboczej,
- coraz lepsze wykształcenie i przygotowanie zawodowe ludności,
- sprawniejsze działanie samorządu lokalnego,
- łatwiejszą gospodarkę magazynowo-składową,
- łatwość dojazdów do pracy ze względu na dobrą dostępność komunikacyjną,
- coraz lepsze oprzyrządowanie łącznościowe, zwłaszcza informatyczne itp.

Zatem strefy podmiejskie obszarów metropolitalnych w swoim rozwoju funkcjonalnym i przestrzennym, w perspektywie najbliższych 10 lat, mogą osiągnąć istotny postęp w dziedzinie zurbanizowania, modernizacji i potencjału

innowacyjnego. Już dziś zachodzą istotne przekształcenia zarówno w zakresie pełnionych funkcji i ich struktur, jak też widoczne przemiany w przestrzeni podmiejskiej, której zasięg w najbliższych latach ulegnie znacznemu rozszerzeniu. Dominująca jeszcze w latach 70. i 80. ubiegłego wieku funkcja rolnicza i żywicielska staje się jedną z wielu i nie zawsze wiodącą. Coraz większe znaczenie przypada sferze usługowej i produkcyjnej pozarolniczej. W strukturze przestrzennej zaczyna dominować funkcja mieszkaniowa, komunikacyjna i szeroko rozumiana usługowa. Można z dużym prawdopodobieństwem uznać za zasadną charakterystyczną drogę ewolucji przekształceń funkcjonalnych osiedla wiejskiego według schematu: wieś rolnicza – wieś wielofunkcyjna – osiedle nierolnicze (Maik 2008). Ta droga będzie przede wszystkim typowa dla najbliższego zaplecza miast, czyli bezpośredniego ciężenia w strefach podmiejskich. Także rozwijane są i będą obiekty oraz różne formy związane z ochroną i kształtowaniem środowiska, gdyż żywiołowa ekspansja budownictwa, infrastruktury technicznej i komunikacji, powoduje coraz większe zagrożenia dla środowiska. Jest to kierunek dalszego rozwoju strategicznego stref podmiejskich, jako ważnych, poszerzonych funkcjonalnie i przestrzennie obszarów, najbardziej dynamicznego rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju.

Literatura

Spis literatury obejmuje poza pracami cytowanymi w tekście inne pozycje związane z tematem opracowania.

- Antoszek J., 1984, *Metodyczne próby określenia podmiejskich stref upraw warzyw gruntowych w Polsce*, Annales UMCS, seria B, 39, 16.
- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 29–43.
- Biczkowski M., Brodowski P., 2008, *Zmiany struktury użytkowania gruntów w powiecie toruńskim, ze szczególnym uwzględnieniem gruntów zurbanizowanych*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 195–208.
- Bromek K., 1966, *Użytkowanie ziemi w Krakowie i przyległych częściach powiatu krakowskiego ok. 1960 r.*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, 14, Kraków.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, *Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 152, IGI PZ PAN, Wrocław-Łódź, s.139–157.

- Czarnecki W., 2007, *Problemy rozwoju strefy podmiejskiej Białegostoku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska*, Roczniki Naukowo-Dydaktyczne, Prace Geograficzne, 3, WSP, Kraków.
- Dobrowolska M., 1967, *Przemiany społeczne wsi podmiejskie: wsie podkrakowskie*, Prace Monogr. WSP, Kraków.
- Domaniński B., 1998, Władza ekonomiczna a przestrzeń: przemysł w mieście w warunkach socjalizmu, *Czasopismo Geograficzne*, 68, 2.
- Dombrowicz K., 2008, *Suburbanizacja strefy podmiejskiej Bydgoszczy*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń., s. 81–92.
- Duś E., 1982, *Procesy urbanizacyjne w rejonie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Geographia, 16, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Duś E., Tkocz M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w woj. katowickim*, Materiały XIII Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego oraz 45 Zjazdu PTG, Słupsk.
- Duś E., 2003, *Przemiany funkcjonalne gmin wiejskich aglomeracji górnośląskiej*, Geographia, 26, Uniwersytet Śląski., Katowice.
- Dziewoński K., 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*, Przegląd Geograficzny, 59, 1-2, s. 55–63.
- Falkowski J., 1977, *Struktura przestrzenna rolnictwa miasta i strefy podmiejskiej Torunia*, PWN, Warszawa-Poznań-Toruń.
- Falkowski J., 1978, *Wybrane problemy planowania strefy żywicielskiej w aglomeracji dolnej Wisły*, Miasto, 11, s. 5–6.
- Falkowski J., 1985, *Funkcja rolnicza strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, 5.
- Falkowski J., 2007, *Gospodarka przestrzenna obszarów metropolitalnych Polski (potencjał rozwojowy-relacje-strategia)*, WSG, Bydgoszcz (maszynopis).
- Falkowski J., Brodowski P., 2008, *Ocena kontinuum miejsko-wiejskiego obszarów metropolitalnych metodą potencjału społeczno-gospodarczego*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 11–35.
- Gadomski W., 1968, *Strefa podmiejska Warszawy w świetle przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gałczyńska B., 2002, *Problematyka wsi i rolnictwa w strefie podmiejskiej Warszawy w badaniach geograficznych*, [w:] G. Węclawowicz (red.), *Warszawa jako przedmiot badań geografii społeczno-ekonomicznej*, Prace Geograficzne, 184, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 2000, *Wież i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy. Zróżnicowanie przestrzenne i procesy transformacji*, Dokumentacja Geograficzna, 20, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Gierańczyk W., Kluba M. (red.), 2008, *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Głaz M., Kemonia S., 2006, *Strefa podmiejska Wrocławia – gminy sukcesu czy niepowodzenia*, [w:] B. Głębocki, E. Kacprzak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 243–254.
- Głaz M., 2008, *Wybrane aspekty wielofunkcyjności obszarów wiejskich w strefie oddziaływania Wrocławia*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 103–114.
- Górz B., 1983, *Problemy rozwoju rolnictwa drobnoobszarowego (na przykładach z Regionu Krakowskiego)*, Folia Geographica, Ser. Geogr. Oeconomica, 15.
- Górz B., 1992, *Problemy restrukturyzacji rolnictwa w strefie podmiejskiej Krakowa*, [w:] *Restrukturyzacja obszarów wiejskich Polski*, Materiały IX Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Grykień S., 2008, *Gmina Kobierzyce – harmonijne łączenie funkcji rolniczej z aktywizacją gospodarczą i procesami suburbanizacji*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 309–318.
- Guzik Cz., 1992, *Uwarunkowania zmian produkcji ogrodniczej w strefie podmiejskiej Krakowa*, Materiały na Konferencję Dydaktyczną, 3, Kraków.
- Gwiaździńska-Goraj M., 2008, *Rozwój gmin wiejskich w sąsiedztwie Olsztyna*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 119–125.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jałowicki B., 1987, *Proces urbanizacji a relacje miasto-wieś*, PWN, Warszawa.
- Jankowski T., 1968, *Wyznaczanie strefy życielskiej miasta na przykładzie Wrocławia*, Materiały i Studia, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Jasiulewicz M., 1998, *Przekształcenia strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej i zmian systemowych*, Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Jedut R., 1983, *Instrukcja sporządzania szczegółowej mapy użytkowania ziemi oraz infrastruktury technicznej i społecznej na terenach podmiejskich*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Jedut R., 1992, *Uwarunkowania i kierunki przeobrażeń osadnictwa wiejskiego w strefach podmiejskich*, [w:] *Restrukturyzacja obszarów wiejskich Polski*, Materiały IX Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-rolniczego, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jelonek A., 1983, *O problemach demograficznych strefy podmiejskiej*, Materiały XV dorocznej łódzkiej konferencji naukowej, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jezierska-Thole A., Kozłowski L. (red.), 2008, *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.

- Jurek J., 1991, *Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej wsi w strefie podmiejskiej Poznania*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Kacprzak E., Staszewska S., 2008, *Rozwój obszarów mieszkaniowych w strefie podmiejskiej m. Poznania*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 127–144.
- Kirk W., 1980, *The rural-urban continuum: Perceptron and realists*, [w:] G. Eynedi, J. Meszaros (red.), *Development of settlements systems*, Akademiai Kiado, Budapest.
- Kluba M., 2008, *Specyfika rolnictwa podmiejskiego w kontinuum miejsko-wiejskim województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 225–236.
- Kołodziejczak A., 2008, *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego strefy podmiejskiej Poznania*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 49–58.
- Kołodziejki J. (red.), 1999, *Proces metropolizacji polskiej przestrzeni. Aglomeracja Trójmiasta – polska metropolia bałtycka in statu nascendi, Studium diagnostyczno-koncepcyjne*, Biuletyn KPZK PAN, 189, Warszawa.
- Kosiński L., 1954, *Funkeja rolnicza strefy podmiejskiej*, Przegląd Geograficzny, 26, 4.
- Kosiński L., 1957, *Miasto i osiedla miejskie w województwie białostockim*, Przegląd Geograficzny, 29, 3.
- Kotlicka J., 1981, *Bibliografia stref podmiejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa (maszynopis).
- Kulikowski R., 1998, *Transformation of Polish suburban rural areas*, [w:] I. Iordan, W. Stola (red.), *Socio-economic changes in the suburban areas of larges cities in Romania and Poland*, Romanian-Polish Geographical Seminar, Instytut Geografii Akademii Rumuńskiej, Bukareszt.
- Kulikowski R., 2008, *Rolnicza strefa podmiejska Warszawy*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 237–250.
- Kulikowski R., Gałczyńska B., 1996, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy w okresie transformacji*, [w:] W. Stola, J. Grzeszczak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, Conference Papers, 25, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kwiecień I., 1977, *Rozwój indywidualnego budownictwa w strefie podmiejskiej Krakowa funkcją procesu urbanizacji*, Folia Geographica, ser. Geogr.-Oecon., 10.
- Kwiecień I., 1980, *Współzależność zjawisk urbanizacji w strefie podmiejskiej Krakowa*, Prace Geograficzne, 50, UJ, Kraków.
- Liszewski S., 1980, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, Materiały XIII dorocznej konferencji naukowej, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Liszewski S., 1983, *Funkeja rolnicza strefy podmiejskiej Łodzi*, UŁ, Łódź, (maszynopis).

- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, 59, 1-2., s. 65–78.
- Liszewski S., 2008, *Od miasta rolniczego do obszaru metropolitalnego. Przykład Łodzi*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 145–156.
- Maik W., 1980, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Problemy rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*, Materiały XIII dorocznej łódzkiej konferencji naukowej, Wydawnictwo UŁ, Łódź. (maszynopis).
- Maik W., 1985, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Próba rekonstrukcji modelu pojęciowego metody badawczej*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica, 5.
- Maik W., 1991, *Infrastruktura osadnicza jako czynnik poziomu życia ludności strefy podmiejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 153, Warszawa.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Maik W., 2008, *Kontynuuum miejsko-wiejskie jako układ dynamiczny i rezultat zmian osadniczych i społecznych*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 52–62.
- Michniewska-Szczepkowska B., 1982, *Wpływ miasta Olsztyna na jego zaplecze wiejskie – kształtowanie się strefy żywielskiej*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn.
- Mityk J., 1980, *Ocena środowiska przyrodniczego strefy podmiejskiej. Radomia dla potrzeb uprawy warzyw*, Biuletyn kwartalny TNT, 17, 3, Radom.
- Parysek J.J., 2008, *Aglomeracje miejskie w Polsce oraz problemy ich funkcjonowania*, [w:] J.J. Parysek, A. Tolle (red.), *Wybrane problemy rozwoju i rewitalizacji miast: aspekty poznawcze i praktyczne*, Seria: Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 5, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Potoczek A., 2008, *Bydgosko-toruński obszar metropolitalny*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 341–356.
- Potrykowska A., 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Warszawy*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica 5, UŁ, Łódź.
- Rajman J., 1997, *Strefa podmiejska – mechanizm powstawania i przekształceń. Nowe problemy badawcze*, Geografia, człowiek, gospodarka, 1, Wydawnictwo UJ, Kraków, s. 67–73.
- Redfield R., 1946, *The folk culture of Jukatan*, University of Chicago Press, Chicago.
- Redfield R., 1968, *Tepoztlan a mexican village: A study of folk life*, University of Chicago Press, Chicago.
- Różański S., 1954, *Strefa podmiejska zespołu Gdańska*, Miasto, 4.
- Rudnicki R., Kluba M., 1992, *Restrukturyzacja obszarów wiejskich w strefie podmiejskiej Torunia*, [w:] *Restrukturyzacja obszarów wiejskich Polski*, Materiały IX Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Rydz E., 2003, *Współczesne tendencje w rolnictwie strefy podmiejskiej na przykładzie gminy Słupsk i Kobylnica*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 181–196.
- Rydz E., 2008, *Przekształcenia osadnictwa wiejskiego na Pomorzu Środkowym, ze szczególnym uwzględnieniem stref podmiejskich*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 157–175.
- Rzymowski S., 1996, *Rolnictwo i jego przemiany w wybranych gminach aglomeracji gdańskiej*, [w:] J. Falkowski, E. Rydz (red.), *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo WSP, Słupsk.
- Sasinowski H., Michałowski K., 2008, *Przestrzenna polaryzacja i restrukturyzacja strefy podmiejskiej na przykładzie aglomeracji białostockiej*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 177–186.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce*, [w:] A. Jezierska-Thole i L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.
- Sołtys J., 2006, *Żywiłowe procesy urbanizacji w strefie podmiejskiej aglomeracji gdańskiej*, [w:] S. Kozłowski (red.), *Żywiłowe rozprzestrzenianie się miast. Narastający problem aglomeracji miejskich w Polsce*, Studia nad zrównoważonym rozwojem, t. 2, Białystok-Lublin-Warszawa, s. 225–241.
- Stasiak A., 1973, *Rozwój aglomeracji w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Stasiak A., 1995, *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej*, [w:] A. Stasiak, J. Kołodziejcki (red.), *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 plus”*, 1, CUP, Warszawa.
- Stasiak A., (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, Studia KPZK PAN, 110, Warszawa.
- Staszewska S., Wdowicka M., 2006, *Rozwój budownictwa jednorodzinnego w strefie podmiejskiej Poznania jako przejaw suburbanizacji*, [w:] J. Słodczyk, R. Klimek (red.), *Przemiany przestrzeni miast i stref podmiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Stawiański J.K., 1994, *Przekształcenia wsi podmiejskich*, Materiały VI Konferencji Naukowej – Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Stoła W., 1962, *Gospodarka rolna w strefie podmiejskiej. Wieś Bielawa*, Przegląd Geograficzny, 34, z. 1, s. 173–183.
- Stoła W., Grzeszczak J. (red.), 1996, *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, Conferens Papers, 25, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Straszewicz L., 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, Przegląd Geograficzny, 26, 4.

- Straszewicz L., 1955, *Strefa podmiejska jako problem urbanistyczny*, Miasto, 12, s. 5–6.
- Straszewicz L., 1957, *Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi*, Przegląd Geograficzny, 29, 1.
- Straszewicz L., 1980, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, Mat. XIII dorocznej konferencji naukowej, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Suliborski A., 1981, *Delimitacja strefy podmiejskiej Łodzi. Analiza pojęć i założeń metodologicznych*, Mat. XIV dorocznej łódzkiej konferencji naukowej, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Sulimski J., 1967, *Procesy urbanizacji w strefie podmiejskiej Krakowa (Studium Socjologiczne)*, Prace Komisji Socjologicznej, 8, PAN, Oddział w Krakowie, s. 73–89.
- Unia Metropolii Polskich, 2004, *Polskie obszary metropolitalne podregionami NTS 3. Definicja – Delimitacja – Demografia*, Warszawa.
- Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, 2007, *Obszary metropolitalne w planach zagospodarowania przestrzennego województw. Delimitacja – Struktura – Zapisy, Materiały Pokonferencyjne, Rokosowo (maszynopis)*.
- Wojtkiewicz M., Kowalczyk A., 2008, *Analiza zagospodarowania przestrzennego w strefie przejściowej międzygm. miejską Olsztyn a gminą wiejską Stawiguda*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 163–172.
- Wójcik M., 2008, *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 125–137.
- Zagożdżon A., 1978, *Rozwój struktury przestrzennej strefy podmiejskiej Opola*, Acta Universitatis Wratislaviensis., 324, Prace Instytutu Geografii, seria B, 2, s. 67–89.
- Zaremba P., 1962, *Funkcjonalny podział terenów podmiejskich*, Czasopismo Geograficzne, 33, 3.
- Zathey M., 2005, *Wrocławska strefa suburbanalna. Zmiany morfologiczne, funkcjonalne i społeczne*, Zakład Geografii Społecznej i Ekonomicznej, Uniwersytet Wrocławski (maszynopis pracy doktorskiej).
- Zawadzki L., 1979, *Strefa podmiejska – wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego*, Przegląd Geograficzny, 51, 2, s. 271–279.
- Zgliński W., 1994, *Kształtowanie się strefy życielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162, IGiPZ PAN, Warszawa.
- VIII Seminarium Geograficzno-Rolnicze, 1991, *Przestrzenne aspekty gospodarki żywnościowej (na przykładzie aglomeracji gdańskiej)*, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- IX Seminarium Geograficzno-Rolnicze, 1992, *Restrukturyzacja obszarów wiejskich w strefach podmiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem zagospodarowania rolniczego*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Summary

The paper deals with functional and spatial changes within the suburban zones of 12 Polish Metropolitan Areas (Białystok, Bydgoszcz-Toruń, Gdansk-Gdynia, Katowice-Sosnowiec, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Rzeszów, Szczecin, Warszawa, Wrocław) in the years 1998–2007.

Transformations in demographic structure are concerned with: an increase in employment in services, a decrease in employment in agriculture, a reduction of the unemployment rate.

Changes are observed also in the number and the structure of national economic entities. The growth is higher in the suburban zones (35%) than in the central cities of Metropolitan Areas (25%), with dominance of such activities as: trade, industry, construction, transport and communication.

It is expected that the future transformations within suburban zones of Metropolitan Areas will strengthen such functions and activities as: housing, recreation, communication, services and environment protection.

Krystian HEFFNER
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
Katedra Gospodarki Przestrzennej
Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach
40-287 Katowice, ul. 1 Maja 50
heffner@ekonom.ae.katowice.pl

Ożywianie małych miast w krajach Unii Europejskiej – przykłady programów wspierających rozwój

Small towns revival in EU countries – examples of development support programmes

Zarys treści: Tylko część małych miast ogniskuje procesy rozwoju otaczających je obszarów wiejskich, a w dużej części występuje stagnacja i brak możliwości rozwojowych. Negatywne zjawiska dotknęły w sposób szczególny miasta o charakterze monofunkcyjnym, z ograniczonym potencjałem gospodarczym. Próby ożywiania małych miast wiązały się z odtwarzaniem ich tradycyjnych związków z obszarami wiejskimi oraz generowaniem intensywniejszej aktywności gospodarczej, jednak zasięg tych przedsięwzięć był ograniczony. Lokalne centra charakteryzują się zróżnicowanym zakresem powiązań ekonomiczno-społecznych z wiejskim otoczeniem, a stopień podatności na wzrost społeczno-gospodarczy uzależniony jest od nowych czynników związanych z integracją gospodarczą. Powstają coraz liczniejsze programy ożywiania rozwoju i rewitalizacji, o zróżnicowanym wymiarze przestrzennym, okresie obowiązywania i wiodącej problematyce.

Wśród problemów, zwykle utrudniających rozwój małych miast, wymienia się najczęściej stagnację gospodarczą, negatywne procesy demograficzne, wzrost bezrobocia i brak istotnych zmian na wiejskim rynku pracy, słabą akumulację kapitału, dekapitalizację majątku produkcyjnego, usługowego i mieszkaniowego, degradację układu miejskiego, niewykorzystanie jego wartościowych elementów oraz słabą dostępność komunikacyjną.

Wyraźnie rośnie świadomość skali i zróżnicowania wagi problemów koniecznych do rozwiązania w bardzo licznych lokalnych ośrodkach. Formułowane programy, nawet jeśli początkowo miały charakter wewnątrz krajowy, w układzie Unii Europejskiej stopniowo stają się częścią przedsięwzięć międzynarodowych lub wręcz wynikają z ogólnej polityki Komisji Europejskiej.

Słowa kluczowe: programy wsparcia rozwoju, małe miasta.

Wprowadzenie

Liczne opracowania wskazują, że tylko część małych ośrodków miejskich ogniскуje procesy rozwoju otaczających je obszarów wiejskich (Chojnicki, Czyż 1989; Szajnowska-Wysocka, Zuzańska-Zyśko 1999). I chociaż procesy globalizacji i transformacji wymusiły modernizację lokalnego przemysłu i szeroko rozumianych usług, to w większości małych miast skutkowały likwidacją wielu zakładów pracy oraz szybkim zanikiem powiązań gospodarczych i społecznych z wiejskim otoczeniem (Errington 1994). W konsekwencji wywoływało to stagnację i brak możliwości rozwojowych dużej części niewielkich ośrodków miejskich. Negatywne zjawiska dotknęły w sposób szczególny miasta o charakterze monofunkcyjnym, z ograniczonym potencjałem gospodarczym, a ich bardzo słabe powiązania z wiejskim zapleczem tylko pogłębiło te procesy (por. Heffner 2003, Rabsztyń 2006, Jayne i Bell 2006).

Podjęmowane próby ożywiania małych miast wiązały się z odtwarzaniem ich tradycyjnych związków z obszarami wiejskimi oraz generowaniem intensywniejszej aktywności gospodarczej, jednak zasięg tych przedsięwzięć był ograniczony i obejmował tylko nieliczne obszary lokalne (Heffner 2005). W rezultacie lokalne centra charakteryzują się zróżnicowanym zakresem powiązań ekonomiczno-społecznych ze swoim wiejskim otoczeniem, a stopień podatności na wzrost społeczno-gospodarczy uzależniony jest od nowych czynników, których oddziaływanie ujawniło się silniej pod wpływem rozszerzających się procesów integracji gospodarczej w Europie (Heffner 2002).

W tym kontekście można wyróżnić ośrodki silnie zintegrowane lokalnie – zazwyczaj dogodnie położone w przestrzeni regionalnej i lokalnej, atrakcyjne ze względu na warunki ekonomiczne, turystyczne, mieszkaniowe, a przede wszystkim silnie związane gospodarczo z najbliższą strefą wiejską, w których inicjatywy rozwojowe wymagają jedynie niewielkiego, często formalnego, wsparcia. Są też – znacznie liczniejsze – małe miasta z strefami lokalnymi słabo zintegrowanymi, bądź z niewykorzystanymi możliwościami rozwojowymi, gdzie konieczne są działania inicjujące rozwój oraz wspomagające aktywność i wspierające regenerację struktury miejskiej, a także inicjatywy pobudzające wzrost gospodarczy (zob. Heffner i Marszał 2006).

Na przełomie XX i XXI w. tradycyjna rola lokalnych ośrodków, polegająca na w miarę pełnej obsłudze zaplecza wiejskiego oraz na pośrednictwie między miejscowym potencjałem gospodarczym i innymi rynkami, prawie uległa likwidacji. Był to efekt długotrwałego procesu zmian społeczno-ekonomicznych i kulturowych w Europie, który trwał co najmniej kilkadziesiąt lat. W tym czasie obsługę obszarów wiejskich, a także niewielkich miast, przejęły rozwijające się pręźnie aglomeracje miejskie, co wywołało nasilające się symptomy kryzysu gospodarczego i społecznego w bardzo licznych, lokalnych ośrodkach. W kra-

jach Unii Europejskiej zauważono to zjawisko na przełomie lat 80. i 90. XX w., natomiast w krajach Europy środkowej, w tym w Polsce, dopiero okres wchodzenia w transformację ujawnił skalę i zasięg deprecjacji małych miast, a także zakres izolacji w lokalnym, wiejskim otoczeniu (Courtney i Errington 2000, Heffner 2003).

Dla poszerzającej się sfery niekorzystnych zmian, związanych z zanikiem tradycyjnych funkcji tych ośrodków, powstawały coraz liczniejsze programy ożywiania rozwoju i rewitalizacji, o zróżnicowanym wymiarze przestrzennym (lokalnym, regionalnym, krajowym, międzynarodowym), okresie obowiązywania (jednorazowe, powtarzalne, krótko, długoterminowe) i wiodącej problematyce (rewitalizacja, aktywizacja rynku pracy, mobilizacja społeczna, sfera kultury).

Charakterystyka małych miast jako przedmiotu polityki aktywizacyjnej

W krajach Unii Europejskiej, w tym w Polsce, zbiór miast ilościowo jest zdecydowanie zdominowany przez ośrodki małe (*Small towns, Market towns* [ang.], *Kleinstadt, Marktort* [niem.]). Choć ich łączny potencjał ekonomiczny, demograficzny czy społeczny jest nieporównywalny z potencjałem dużych ośrodków miejskich i centrów metropolitalnych, a nawet grupy miast średnich, to właśnie ze względu na ich dużą liczbę, stosunkowo równomierny rozkład przestrzenny, a także łączny potencjał ludnościowy (np. w Polsce, ponad 20% ludności miejskiej, tj. ok. 12% krajowej populacji), zwraca się uwagę na wagę problematyki małych miast w procesach rozwojowych państw i regionów, a w szczególności ich obszarów lokalnych.

Pojęcie „małe miasto” jest różnie rozumiane i definiowane, najczęściej przyjmowane jest kryterium ludnościowe. W ujęciu socjologicznym, małe miasto to raczej pewien rodzaj społeczności o określonych, charakterystycznych cechach społeczno-kulturowych i ekonomicznych, wyraźnie odróżniających ją od ludności wielkomiejskiej. Przeważa opinia, że małe miasta to ośrodki posiadające prawa miejskie, z ludnością nieprzekraczającą 20 tys. osób (por. Bagiński 1988, Heffner 2005). Często w tej grupie miast wyróżnia się ośrodki z ludnością do 5 tys. mieszkańców, które traktowane są jako bardzo małe. Warto wspomnieć, że większość miast, które są nieco większe i liczą do 25 tys. mieszkańców, charakteryzuje się cechami strukturalnymi analogicznymi do grupy małych miast.

W niektórych krajach (np. Wlk. Brytania i Portugalia) wyróżnia się kategorię „małe i średnie miasta” (*small and medium towns*), obejmującą również ośrodki miejskie z ludnością nieprzekraczającą 50 tys. mieszkańców. Ze względu na liczne podobieństwa problemów rozwojowych są one obejmowane tymi samymi politykami i działaniami aktywizującymi. Również niektóre programy Unii Europej-

skiej skierowane są do obu kategorii miast – małych i średnich – łącznie, przy czym grupa miast średnich obejmuje ośrodki poniżej 100 tys. mieszkańców¹.

Przez długi czas w Europie pozycja małych miast w układzie osadniczym bazowała na obsłudze otaczających terenów wiejskich. Poza lokalnym rynkiem podstawą utrzymania dużej części ich mieszkańców było rolnictwo, rzadziej górnictwo lub – w strefach nadmorskich – rybactwo. Małe miasta w większości krajów europejskich są traktowane jako integralna część obszarów wiejskich. Jednak zachodzące w drugiej połowie XX w. procesy społeczno-gospodarcze zasadniczo zmieniły uwarunkowania zewnętrzne ich rozwoju w całej Europie, w tym także i w Polsce. Współcześnie (pod wpływem uprzemysłowienia, ewolucji usług, metropolizacji, globalizacji) wiele dotychczasowych funkcji małych miast zostało przejętych przez ośrodki większe oraz nowe struktury gospodarcze (np. zlokalizowane na obrzeżach dużych miast centra usługowe, specjalne strefy ekonomiczne, konkurowanie w skali globalnej itd.; Tucker 2008). W licznych przypadkach zostały podważone gospodarcze podstawy egzystencji małych miast, z wszystkimi negatywnymi skutkami tych oddziaływań (Wood i Taylor 2004).

Od połowy lat 80. XX w. w wielu krajach europejskich (głównie Wlk. Brytania, poza tym kraje skandynawskie, Włochy, Słowenia, Niemcy, Austria, również Polska), środowiska naukowe i społeczno-polityczne związane z obszarami wiejskimi, problematyką lokalną i regionalną, zintensyfikowały interdyscyplinarne badania nad problemami rozwoju tej grupy miast, formułując najpierw wnioski typu diagnostycznego (przyczyny, charakterystyki problemów rozwojowych, ich dynamikę, skutki w sferze ekonomicznej, przestrzennej i społecznej, później również ekologicznej) i w nawiązaniu do nich również propozycje zmian w dotychczasowej polityce (Courtney i Errington 2000; *The role...* 2005). Coraz lepsze rozpoznanie negatywnych zjawisk występujących w tej grupie miast oraz ich otoczeniu lokalnym zaowocowało najpierw projektami, potem programami, wreszcie inicjatywami, przyjmującymi często formułę ruchów odnowy. Celem tych ostatnich było najczęściej zwrócenie uwagi na kwestie rozwojowe, związane z małymi miastami oraz wspieranie aktywności i działań zmieniających ich niekorzystne lub pogarszające się położenie (Bartsch i Wells 2006, Heffner i Czarnecki 2005).

Trzeba zaznaczyć, że w układzie Unii Europejskiej kwestie rozwojowe, związane z małymi miastami, nie miały dotąd autonomicznego charakteru i były od początku składową polityki rozwoju obszarów wiejskich. Stanowiła ona część polityki regionalnej, polityki spójności lub polityki zrównoważonego rozwoju (por. *Zarys kierunków...* 2009).

¹ Szerzej na ten temat np. w: ESPON 1.4.1 *The Role of Small and Medium-Sized Towns* (SMESTO), Vienna, May 2006.

Problemy rozwojowe małych miast

Wśród problemów, które zwykle utrudniają rozwój małych miast i są przyczyną podejmowania inicjatyw rewitalizacyjnych lub ożywiających lokalne struktury, wskazuje się najczęściej:

- stagnację gospodarczą małych miast, która wiąże się często z monofunkcyjnością przemysłową i słabnącą rolą sektora rolnego;
- negatywne procesy demograficzne i zjawiska depopulacyjne w wiejskim zapleczu małych miast, ograniczające potencjał lokalnych rynków;
- wzrost bezrobocia i brak istotnych zmian jakościowych na wiejskim rynku pracy oraz związane z tym zagrożenia społeczne;
- słabą akumulację kapitału, dekapitalizację majątku produkcyjnego, usługowego i mieszkaniowego w małych miastach i ich otoczeniu wiejskim, uniemożliwiająca inicjowanie korzystnych zmian;
- degradację układu miejskiego i słabe wykorzystanie jego wartościowych elementów (np. zabytkowych budowli, placów, parków itp.; por. Mazur 2006);
- słabą dostępność komunikacyjną małych miast, często paradoksalnie pogłębianą przez unowocześnianie infrastruktury transportu (omijające szeroko całe układy miejskie obwodnice, coraz rzadsze połączenia komunikacji zbiorowej z centrami regionalnymi i krajowymi, likwidacje nierentownych linii kolejowych itd.; Heffner 2005).

W nowych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych, które w krajach „starej Unii” pojawiły się jeszcze w latach 70., a w Europie Środkowo-Wschodniej po 1990 r., wiele lokalnych społeczności związanych z małymi ośrodkami miejskimi podejmuje próby przededefiniowania swojej roli i miejsca w strukturach przestrzennych regionów, poszukując nowych impulsów rozwojowych i szans na poprawę warunków życia społeczności lokalnej (Heffner 2007).

Kluczowe elementy, decydujące o powodzeniu tych działań to m.in.:

- właściwa diagnoza warunków zewnętrznych i rozpoznanie własnego potencjału,
- umiejętność wykorzystania pojawiających się szans rozwoju (pobudzenie i aktywizowanie społeczności lokalnych),
- mobilizacja „sił własnych” przez stymulowanie lokalnej przedsiębiorczości oraz intensyfikowanie integracji gospodarczej z wiejskim zapleczem,
- tworzenie struktur organizacyjnych, wspomagających lokalne inicjatywy rozwojowe.

W licznych opracowaniach podkreśla się, że celem takich działań powinien być nie tyle rozwój tej kategorii miast w aspekcie ilościowym (a więc również wzrost ich liczby mieszkańców), ile raczej podniesienie jakości życia i atrakcyjności małych miast, istotna poprawa warunków życia oraz wzrost zamożności związanej z nimi ludności (Heffner i Solga 2006).

Programy nakierowane bezpośrednio lub pośrednio na wspieranie lub ożywianie rozwoju małych miast opierały się (i opierają nadal) na aktywnościach tego typu. Od co najmniej 20. lat są również często częścią szerszych inicjatyw wspomaganych przez Unię Europejską (np. *Equal*).

Programy wspierające rozwój małych miast w kontekście europejskim

Jak już wspomniano, przez stosunkowo długi czas, małe miasta nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania polityki regionalnej UE. Pośrednio odniesienia do tej grupy ośrodków znajdują się w tzw. filarze drugim Wspólnej Polityki Rolnej na okres 2007–2013 oraz w dokumentach Europejskiej Perspektywy Rozwoju Przestrzennego i Trzeciego Raportu nt. Spójności Społecznej i Gospodarczej.

Dopiero w latach 90. XX w. zwrócono uwagę na możliwości rozwojowe, jakie tkwią w miastach, wykorzystywano jednak jedynie dostępne instrumenty (polityka spójności), nie formułując specjalnej polityki miejskiej (utworzono *Urban Pilot Projects*, jako pierwszy pilotażowy projekt polityki regionalnej UE, nastawiony bezpośrednio na procesy przekształceń w miastach, jednak dotyczył on wyłącznie miast większych). W kolejnych okresach realizowano już projekty, których głównym celem były miasta, a drugi projekt pilotażowy *Urban Audit 1*, gromadził informacje umożliwiające ocenę mocnych i słabych stron miast europejskich (1997). Natomiast program *Urban 1* (inicjatywa wspólnotowa zapoczątkowana w 1994 r.) był nakierowany na kwestie rewitalizacji miast oraz zwiększenie ich spójności wewnętrznej (oznaczało to popieranie projektów, których realizacja zmniejszy zróżnicowanie warunków życia i pracy mieszkańców). Praktycznie, oba programy dotyczyły wyłącznie grupy miast dużych, liczących co najmniej 100 tys. mieszkańców. W okresie 2000–2006 miasta (szczególnie większe) uznano za „motory” rozwoju regionalnego i w ramach programów celu 1 i 2 zwrócono na nie szczególną uwagę, kontynuując poprzednie programy (*Urban 2*, *Urban Audit*) oraz tworząc międzynarodową sieć *Urbact*, promującą wymianę doświadczeń i dobrych praktyk między miastami. Nowe kraje członkowskie nie zostały objęte inicjatywą *Urban 2*, natomiast liczne miasta z nowej strefy Unii Europejskiej przystąpiły do sieci *Urbact*. Również w tym okresie małe miasta nie były przedmiotem programów unijnych.

W nowym okresie programowania funduszy europejskich (2007–2013) rozwój miast stał się jednym z kluczowych elementów europejskiej polityki spójności. W strategicznym dokumencie (*Strategiczne Wytocznice Wspólnoty 2006*) działania i programy skoncentrowane na obszarach miejskich to:

- inicjatywy promujące miasta jako siłę napędową rozwoju regionalnego;

- aktywności pogłębiające wewnętrzną spójność miast (dzielnice kryzysowe);
- działania nakierowane na bardziej zrównoważony, policentryczny rozwój, polegający na integrowaniu całej sieci miejskiej, obejmującej połączenia pomiędzy najsilniejszymi gospodarczo miastami i innymi ośrodkami, w tym małymi i średnimi miastami.

W komunikacie *Polityka spójności a miasta – wkład miast we wzrost gospodarczy i zatrudnienie w regionach* wskazano, na czym może polegać pomoc władzom krajowym, regionalnym i miejskim, w zakresie wykorzystania funduszy strukturalnych dla rozwoju miast w świetle osiągnięcia celów odnowionej *Strategii Lizbońskiej*. Wśród wyszczególnionych działań znalazły się m. in. kwestie związane z podnoszeniem atrakcyjności miast (np. problemy wzrostu demograficznego, wzrostu cen nieruchomości, braku dostępnych gruntów, przeciążenia służb publicznych, braku zatrudnienia, wyludniania, niskiej jakości życia). Ich rozwiązanie zebrano w cztery grupy zagadnień:

- transport, mobilność i dostępność;
- dostęp do infrastruktury i usług;
- środowisko naturalne;
- sektor kulturalny.

Zwrócono też uwagę na wsparcie dla innowacji i przedsiębiorczości oraz gospodarkę opartą na wiedzy, a także na zwiększenie liczby miejsc pracy i lepszą ich jakość. Uznano też znaczenie zmniejszania nierówności w obrębie miast oraz zarządzania rozwojem miejskim i finansowania odnowy miast (wzmacnianie partnerstwa publiczno-prywatnego, długoterminowe strategiczne wizje rozwoju miast i ich stref oddziaływania, kompetencje techniczne). Działania wskazane w komunikacie wspierają inicjatywy wspólnotowe *Jessica (Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas)* i *Jeremie (Joint European Resource for Micro and Medium Enterprises)*.

Wszystkie te działania koncentrują się przede wszystkim na miastach dużych i aglomeracjach miejskich, natomiast małe miasta są w nich uwzględnione jedynie wyjątkowo lub marginalnie. Do programu *Urban 2 (2001–2006)* wprawdzie włączono miasta liczące 20–100 tys. mieszkańców, a w szczególnych przypadkach uwzględniono też ośrodki od 10 tys. mieszkańców, jednak ostatecznie, ponad 98% środków przeznaczono na indywidualne projekty ożywiania miast większych.

Inaczej mówiąc, kwestie rozwoju małych miast pozostają domeną inicjatyw krajowych, które mogą uzyskiwać wsparcie z poziomu europejskiego pośrednio, przede wszystkim w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich, programów kohezyjnych (typu Equal) lub z programu *Urban 2*. Ten ostatni program dotyczy m. in. małych i średnich miast z zdegradowanymi centrami, koncentruje się na problematyce restauracji historycznego dziedzictwa oraz promocji turystyki.

Duże znaczenie mają inicjatywy o charakterze sieci miast (tworzenie sieci miast typu lokalnego, międzynarodowego itp. dla wspierania wymiany doświadczeń, dobrych praktyk i oddolnych inicjatyw), które również bywają przynajmniej częściowo wspierane ze środków i programów europejskich (jest o nich mowa w dokumentach polityki spójności na okres 2007–2013).

Przykłady działań i programów związanych z problematyką małych i średnich miast

W ramach projektu *Small Town Networks Project (Sieci małych miast)* częściowo finansowanego z programu *Northern Periphery Programme*, realizowanego w ramach *INTERREG IIIB* (2000–2006) i obejmującego Finlandię, Szwecję i Szkocję – trzy fińskie małe miasta (Jamsa, Saarijarvi i Viitasaari w środkowej Finlandii) podjęły inicjatywę regeneracji swoich centrów. Utworzoną na potrzeby projektu sieć miast wykorzystano do kreowania pomysłów i porównywania inicjatyw rewitalizacyjnych. Stworzono nową wizję małych miast i opracowano plany centrów miejskich, częściowo zrealizowane. Idea projektu miała charakter miękki, a analogiczne, podobne działania podjęto w miastach szwedzkich i szkockich.

Program *SusSET (Sustaining Small Expanding Towns)*, wykonany w ramach europejskiej inicjatywy *INTERREG III* (2005–2007), obejmował 12 małych miast ze Szwecji, Szkocji, Polski i Grecji (m. in. Łeba, Lębork, Hel i Puck). Jego celem było stworzenie modelu wsparcia dla zabytkowych, ale równocześnie rozwojowych małych miast tak, by zwiększyć ich konkurencyjność i skuteczność korzystnych przemian. Realizacja zmierzała do wypracowania trwałych ram dla wymiany dobrych praktyk, wiedzy i doświadczeń oraz uruchomienia mechanizmów umożliwiających wykorzystanie europejskich środków. Łącznie na program przeznaczono 1,6 mln euro (wykorzystano ok. 80% środków).

Podobny charakter ma inny projekt *INTERREG IIIB Miasta Średniej Wielkości – platforma dialogu w Basenie Morza Bałtyckiego MECIBS* (2002–2005), zrealizowany w przez miasta i instytucje badawcze w Niemczech, Danii, Szwecji i Finlandii, przy współpracy z partnerami z Rosji, Estonii, Łotwy i Polski. Podsumowaniem jego efektów jest raport końcowy *Restrukturyzacja Średnich Miast, Lekcje z Regionu Morza Bałtyckiego* oraz kilka studiów przypadków, w których zawarto zalecenia odnoszące się do restrukturyzacji miejskiej. Wskazano też działania strategiczne dotyczące istoty lokalnych akcji i strategii, bardziej szczegółowe zalecenia na temat planowania, polityki i podejmowanych projektów oraz oddziaływania polityki państwowej i międzynarodowej.

W ramach programu *INTERREG III. B CADSES* oraz federalnego programu współpracy międzynarodowej (*Federal Programme Transnational Cooperation*) Ministerstwa Transportu, Budownictwa i Rozwoju Miejskiego Niemiec

(2006–2008) finansowano projekty współpracy, wymiany doświadczeń i wiedzy dla uczestników z 12 krajów środkowej oraz południowo-wschodniej Europy reprezentujących niewielkie osrodki miejskie. Dyskutowano przyszłość małych i średnich miast oraz przygotowywano wspólnie strategie i najlepsze rozwiązania, a także projekty pilotażowe. M. in. dwa projekty dotyczyły ożywiania historycznych małych miast – *Hist.Urban* i *ADHOC*. Ich opracowanie umożliwiło wypracowanie wspólnej deklaracji *European Declaration for Integrated Revitalisation of Historic Centres*, która koncentruje się na wspólnej wizji ożywienia i trwałego rozwoju małych i średnich miast.

Z kolei projektowany, *Szkocki Instrument Finansujący dla Małych Miast (Scottish Small Towns Funding Instrument, 2006)* nastawiony jest na wsparcie trwałego rozwoju i wzmacniania konkurencyjności gospodarczej małych miast (liczących do 20 tys. mieszkańców). Kryteria wyboru, zarządzania, finansowania i monitorowania projektów są tu analogiczne do stosowanych w europejskich funduszach strukturalnych. Narzędzie ulokowane jest przez szkocki rząd (*Scottish Executive*) w regionalnych strukturach partnerskich, obejmujących m. in. konsorcja *South of Scotland Alliance*, *Highlands and Islands Partnership*, *East of Scotland European Consortium* i *West of Scotland Consortium*. Beneficjentami są małe miasta o niskim poziomie rozwoju w skali regionalnej (szkockiej). Spodziewane wyniki to m. in. wzrost zatrudnienia i średnich dochodów ludności miast, poprawa struktury demograficznej, powstawanie nowych przedsiębiorstw i wzrost istniejących, zmniejszenie pustostanów, poprawa jakości otwartych przestrzeni, polepszanie dostępności do usług i urzędów miejskich, tworzenie odnoszących sukces klastrów małych miast (*Small Towns Clusters*).

Zrealizowany we Włoszech program *Urban 2 Caserta* (Włochy) dotyczył regeneracji centrum miasta (2002–2008) i wsparcia sektora MŚP. Chodziło o wzmocnienie gospodarczej roli historycznego miasta Caserta (miasto średniej wielkości, ok. 50 tys. mieszkańców), zlokalizowanego w strefie zurbanizowanej Neapolu. W ramach projektu podejmowano przedsięwzięcia zwiększające zatrudnienie mieszkańców, wspierano działania przedsiębiorcze, odnowiono wiele budynków (często zabytkowych) wykorzystywanych na cele publiczne. Z kwoty 29 mln euro, ok. 15 mln euro pochodziło z funduszy europejskich (EFRR²).

Projektem skierowanym bezpośrednio do grupy miast małych i średnich jest realizowany od 1992 r. program *Sustainable Urban Regeneration in Lower Austria. (Zrównowazona rewitalizacja miast w Dolnej Austrii)*. Początkowo obejmował 6 miast, aktualnie dotyczy 52 miast z grupy małych i średnich (w Austrii są to miasta do 50 tys. mieszkańców). Głównym celem programu jest umożliwienie lokalnym społecznościom i władzom organizowania własnych inicjatyw

² EFRR – Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (*European Regional Development Fund*)

i ich realizowania w formie planowanych przedsięwzięć rozwojowych (w każdym mieście uruchomiono biuro konsultacyjne). Założono też agencję rewitalizacji małych miast zlokalizowaną w St Polten, stolicy Dolnej Austrii. Miasta uczestniczące w programie otrzymują znaczną pomoc finansową, wsparcie techniczne i organizacyjne, umożliwiające realizację konkretnych zadań. Od początku programu zrealizowano ponad 620 projektów za ponad 20 mln euro (środki rządowe i europejskie). Ich skutkiem było przyciągnięcie dalszych inwestycji za ok. 83 mln euro. Projekty obejmowały m.in. przedsięwzięcia z zakresu integracji młodzieży, inicjatyw kulturalnych i artystycznych, wprowadzania nowych technik medialnych (nowoczesne biblioteki), rewitalizowania centrów miejskich i tworzenia sieci współpracy.

Włoski program *Urban Italia* miał na celu promowanie – na poziomie krajowym – modeli zintegrowanego rozwoju, przygotowanych w ramach inicjatywy wspólnotowej *Urban*. Główne cele, to wypracowanie innowacyjnych strategii zrównoważonego rozwoju małych i średnich miast w zasięgu oddziaływania metropolii oraz promowanie rozwoju, wymiany naukowej i doświadczeń w tym zakresie w Unii Europejskiej. Finansowanie obejmowało (do 2001 roku) takie działania jak:

- rewitalizacja miast poprzez rozwój wielofunkcyjnej przestrzeni miejskiej;
- wspieranie samozatrudnienia i nowych przedsięwzięć gospodarczych;
- zmniejszanie wykluczenia społecznego i równych szans;
- kreowanie zintegrowanych systemów transportu publicznego;
- ochronę środowiska;
- rozwój innowacyjnych usług informacyjnych dla mieszkańców i grupy MŚP;
- wprowadzanie tzw. dobrych praktyk w zarządzaniu miastem.

Rząd włoski sfinansował program na poziomie 103,3 mln euro, natomiast UE przekazała na każde działanie 5,16 mln euro.

Inny włoski projekt, którego celem jest wspomaganie sieci małych i średnich miast w tworzeniu spójnej, sprawnej i trwałej polityki miejskiej wzmacniającej infrastrukturę europejską, realizowano w ramach wspomnianego wyżej programu *INTERREG III B CADSES*. W projekcie *The Cityports* uczestniczyły głównie miasta włoskie z regionu Emilia-Romagna (wiodące dla projektu) oraz greckie i austriackie. Zaangażowane były też liczne instytucje sektora publiczno-prywatnego.

Kolejny międzynarodowy projekt (uczestniczyły regiony i miasta z Niemiec, Austrii, Szwajcarii, Francji i Włoch), współfinansowany przez EFRR w ramach programu *INTERREG IIIB Alpine Space to Lokale endogene Entwicklung und Erneuerung von kleinen alpinen Städten (Lokalny rozwój endogeny i odnowa alpejskich małych miast)*. Realizowano go w latach 2003–2006. Koncentrował się na odnowie miast i lokalnym rozwoju wzmacnianym poprzez międzynarodowe partnerstwo, wzajemne zrozumienie i kulturalną oraz polityczną transformację.

Skoncentrowano się na inicjatywach związanych m. in. z transferem wiedzy, budową sieci kontaktów i wymianą dobrych praktyk. Łączny koszt projektu to 2,2 mln euro.

Natomiast w Portugalii, ze względu na wyraźną nierównowagę systemu miast, polityka miejska skierowana jest głównie do dwóch ośrodków metropolitarnych (Lizbona i Porto) oraz do grupy stosunkowo nielicznych miast średnich (powyżej 50 tys. mieszkańców), gdzie koncentrują się najważniejsze problemy rozwojowe kraju. Jakkolwiek uświadamiana jest konieczność równoważenia systemu miast, w tym również wzmocnienia małych miast, to główne programy ożywiające rozwój miast bezpośrednio (*expressis verbis*) ich nie dotyczą. W ramach pięciu programów regionalnych finansowanych ze środków europejskich wspiera się i finansuje projekty wzmocnienia konkurencyjności dużych miast i metropolii, projekty poprawy jakości życia i konkurencyjności przedsiębiorstw w tych ośrodkach (*Digital City Projects*), przedsięwzięcia modernizacyjne w biznesie i usługach oraz w przestrzeni publicznej, dotyczące mieszkań socjalnych i likwidacji nielegalnych osiedli (*Urbcom, Polis, Praud Augi, Per, Initiative for Qualification and Urban Re-insertion of Critical Neighbourhoods*). Jedynie program *Polis* (rewitalizacja miast i poprawa jakości środowiska miejskiego) może również obejmować inicjatywy płynące z małych miast.

Natomiast strategia *800 Plus* dla małych i średnich miast oraz obszarów wiejskich, realizowana na Łotwie począwszy od lat 90. XX w., dotyczy formułowania polityki i priorytetów dla polityki organizowania i budowy systemu sieci kanalizacyjnych i utylizacji ścieków. Jest to *de facto* strategia inwestycyjna, w praktyce służąca optymalizacji wykorzystania dostępnych środków i funduszy.

Inne programy, których celem są najczęściej małe miasta lub ich społeczności

Małe miasta, a właściwie małomiasteczkowe społeczności, relatywnie często uczestniczą w najróżniejszych programach wyrównywania szans, aktywizowania społecznego lub mobilizacji, zwykle organizowanych z poziomu rządowego. W Unii Europejskiej są one zazwyczaj współfinansowane, w większym lub mniejszym stopniu, ze środków inicjatyw wspólnotowych. Małe ośrodki miejskie nie są bezpośrednim celem programów tego typu.

W małym mieście Polva (Estonia) kluczową rolę w opracowywaniu nowych możliwości opieki nad dziećmi odgrywa organizacja *Partnerstwo dla Rozwoju* (PdR) inicjatywy EQUAL. Projekt *Dzieci pod opieką, matki w pracy* prowadziły trzy instytucje: Ministerstwo ds. Ludności i Spraw Etnicznych, Instytut Wychowania Rodziny (*Perekasvatuse Instituut*) i Związek na rzecz Dobra Dziecka w Polva – organizacja pozarządowa wspierająca interesy matek i dzieci. W ra-

mach projektu w budynku należącym do gminy utworzono grupę przedszkolną. Później przedsięwzięcie rozszerzono na okoliczne wsie, umożliwiając aktywizację zawodową dorosłych. Poprzez doświadczenia z tego projektu inni partnerzy EQUAL wymieniając doświadczenia, mogą rozwinąć analogiczne inicjatywy (Francja, Włochy, Wlk. Brytania) w zakresie innowacyjnego poradnictwa, szkolenia, treningów i wsparcia dla biznesu.

W 1985 r. w niewielkim ośrodku miejskim Mullingar (15 tys. mieszkańców) w hrabstwie Westmeath (Wlk. Brytania), założono stowarzyszenie kobiet, które chciały realizować projekty poprawiające warunki życia. Skoncentrowano się na opiece przedszkolnej, szkoleniach społeczno-zawodowych (ekonomia gospodarstw domowych, rzemiosło oraz nauka czytania i pisanie, szkolenia dla sekretarek, księgowych, kursy komputerowe, języka angielskiego dla imigrantek itp.) i lokalnych usługach komunalnych (dowożenie posiłków, doradztwo finansowe itp.). Stowarzyszenie założyło firmę *Women's Community Projects Pre-School Services Ltd. (Projekty Wspólnoty Kobiet – Usługi Przedszkolne sp. z o.o.)*, która zarządza uruchomionym ośrodkiem opieki nad dziećmi. Kolejne lokale na zajęcia pozaszkolne dla dzieci zrealizowano dzięki funduszom z programu *Opportunities Childcare* w ramach inicjatywy EQUAL. W latach 2001–2003 zbudowano nowe placówki współfinansowane ze środków europejskich (EFRR i EFS) oraz przez partnerów publicznych i prywatnych.

W programie Unii Europejskiej *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu* wiele projektów dotyczy małych i średnich miast, jakkolwiek cele tej inicjatywy mają charakter horyzontalny³. Przykładowo projekt *Aktywizacja społeczna dzielnic miejskich* (2000–2004) zrealizowano w przemysłowej dzielnicy Berflo w Hengelo (miasto średniej wielkości, Holandia). Wybudowano ją w latach 40. XX w., w blokach mieszka około 8 tys. ludzi, głównie imigrantów na zasiłku socjalnym, dla których przewidziano w ramach tego programu liczne formy integracji społecznej.

Zamiast konkluzji

Przedstawione przykłady coraz liczniejszych inicjatyw nastawionych na rozwiązywanie problemów małych miast oraz tworzenie nowych możliwości rozwojowych, wskazują na stopniowo rosnącą świadomość ich znaczenia dla rozwoju nie tylko lokalnego, ale również i regionalnego. Programy ożywiania małych miast powstawały i były prowadzone w poszczególnych krajach głównie w sytuacjach kryzysu (np. gospodarczego, społecznego, załamania się rynku rol-

³ Inicjatywa realizowana w ramach tzw. Celu 3 Polityki Strukturalnej UE obejmuje cały obszar wspólnoty, a więc nie tylko miasta, ale również obszary wiejskie.

nego, zapaści demograficznej (wyludnianie) lub radykalnych zmian w polityce przestrzennej (naciski na rozwój konkurencyjnych metropolii, zmiany struktur administracyjnych itp.). Inaczej mówiąc, były to inicjatywy przeciwdziałające skutkom procesów społeczno-ekonomicznych w większej skali. Efekty projektów i programów ożywiających małe miasta przynosiły różne skutki, zazwyczaj jednak mniejsze niż się spodziewano.

W okresie aktywnej polityki regionalnej (spójności) Unii Europejskiej (począwszy od połowy lat 80.) kwestie ożywienia małych miast oraz ich rewitalizacji stały się istotniejszą jej składową dopiero z początkiem lat 2000.

Przytoczone inicjatywy o różnym zasięgu i zróżnicowanym zakresie finansowania i charakterze przedsięwzięć (miękkie, infrastrukturalne, inwestycyjne) nastawione były na ożywienie lub wsparcie rozwoju małych miast. Wyraźnie rośnie w poszczególnych krajach świadomość skali i zróżnicowania wagi problemów koniecznych do rozwiązania w bardzo licznych lokalnych ośrodkach. Formułowane programy, nawet jeśli początkowo miały charakter wewnątrz krajowy, w układzie Unii Europejskiej, prędzej lub później stają się częścią przedsięwzięć międzynarodowych lub wręcz wynikają z ogólnej polityki Komisji Europejskiej w tym zakresie. Liczne inicjatywy ożywiania małych (i średnich) miast mają przede wszystkim „miękki” charakter i koncentrują się na przygotowaniu strategii rozwoju, wizji, programów rewitalizacyjnych, wymianie dobrych praktyk, doświadczeń, formułowaniu studiów i zaleceń, budowaniu sieci współdziałania, często o międzynarodowym charakterze. Ich cechą wspólną jest konieczność nawiązania współpracy z innymi potencjalnie zainteresowanymi lokalnymi lub regionalnymi społecznościami.

Efektem realizacji takich przedsięwzięć w małych miastach jest zwykle poprawa sytuacji w sferze ekonomiczno-infrastrukturalnej i społeczno-kulturowej. Skutkiem udziału w programach ożywiających małe centra miejskie jest też wzrost aktywności małomiasteczkowych społeczności. Podobnie jak inne lokalne struktury (gminy wiejskie, duże ośrodki, metropolie) małe miasta również mogą aplikować o konkretne projekty, zwykle przynajmniej częściowo rozwiązujące kluczowe miejskie problemy.

Literatura

- Bartsch Ch., Wells B., 2006, *Financing Brownfield Redevelopment in Small Towns and Rural Areas: Helpful Hints and Examples*, Northeast-Midwest Institute, www.nemw.org
- Bagiński E., 1998, *Małe miasta w sieci osiedleńczej Polski*, Politechnika Wroclawska, Wroclaw.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich – rola małych miast*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 152, IGiPZ PAN, s. 139–155.

- Courtney P., Errington A., 2000, *The role of small towns in the local economy and some implications for development policy*, *Local Economy*, 15, s. 280–301.
- Errington A., 1994, *The Peri-urban Fringe: Europe's Forgotten Rural Areas*, *Journal of Rural Studies*, 10, s. 367–376.
- Heffner K., 2008, *Funkcjonowanie miast małych w systemie osadniczym Polski w perspektywie 2033*, [w:] *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033*, Tom 1, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 281–334.
- Heffner K., Solga B., 2006, *Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązania małych miast*, [w:] E. Rydz. (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 11, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 25–38.
- Heffner K., Marszał T., 2006, *Uwarunkowania rozwoju i zmiany w zagospodarowaniu małych miast w Polsce w drugiej połowie XX w.*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, *Biuletyn KPZK PAN*, 226, Warszawa, s. 7–20.
- Heffner K., 2005, *Małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] K. Heffner (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, *Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego*, Katowice, s. 11–34.
- Heffner K., Czarnecki A., 2005, *Małe i średnie miasta w lokalnych i regionalnych strategiach rozwoju*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym*, *Biuletyn KPZK PAN*, 220, Warszawa, s. 37–50.
- Heffner K., 2005, *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich – rola małych miast*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, *Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN*, Warszawa, s. 299–330.
- Heffner K., 2003, *Małe miasta a rozwój obszarów wiejskich*, [w:] A. Stasiak (red.), *Problemy zagospodarowania terenów wiejskich w Polsce*, *Biuletyn KPZK PAN*, 207, Warszawa, s. 227–246.
- Heffner K., 2002, *Rola małych miasteczek w rozwoju terenów wiejskich*, [w:] M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, *Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN*, Warszawa, s. 74–100.
- Jayne M., Bell T., 2006, *Small Cities for a Small Country: Sustaining the Cultural Renaissance?* [w:] *Small Cities: Urban Experience Beyond the Metropolis*, Routledge, London.
- Rabsztyń B., 2006, *Czynniki rozwoju małych miast w okresie transformacji systemowej*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, *Biuletyn KPZK PAN*, 226, Warszawa, s. 32–40.
- The role of small and medium-sized towns in rural development. Final Report*, 2005, L. Mayfield, P. Courtney, R. Tranter, Ph. Jones oraz S. Ford, Sh. Agarwal, A. McGregor, B. Schmitt, M. Jobard, D. Lepicier, I. Terluin, M. van Leeuwen, K. Heffner, A. Rosner, A. Czarnecki, F. Diniz, A. Poeta, C. Silva, Centre for Agricultural Strategy, School of Agriculture, Policy and Development, The University of Reading, Reading 2005 (Projekt UE QLK5-2000-01923 – *Marketowns*, niepublikowany raport).
- Szajnowska-Wysocka A., Zuzańska-Zyśko E., 1999, *Małe miasta województwa katowickiego w świetle regionalizacji kraju*, [w:] J. Łoboda, S. Grykień (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, *Wrocław*, s. 247–258.

Tucker M., 2008, *Market Towns: Roles, Challenges and Prospects*, , 7, 2, s. 161–162.

Wood P., Taylor C., 2004, *Big ideas for a small town: the Huddersfield creative town initiative*, *Local Economy*, 19(4), special issue: *Cultural policy and urban regeneration*, *Zarys kierunków rozwoju obszarów wiejskich*, Dokument zaakceptowany przez Kierownictwo MRiRW, Departament Rozwoju Obszarów Wiejskich i Departament Programowania i Analiz, MRiRW, Warszawa, 3.02.2009.

<http://www.bip.minrol.gov.pl/DesktopDefault.aspx?TabOrgId=1754&LangId=0>

Wykorzystane materiały

<http://www.cipra.org/alpknowhow/publications/ciprapublication.2005-08-09.3503132575/?searchterm=alps>

<http://www.iwapublishing.com/template.cfm?name=gndfeb22>

[http://www.guv.ro/engleza/presa/afis-doc.php?idpresa=6605&idrubricapresa =&idrubrica-primm=&idtema=&tip=&pag=1&dr=](http://www.guv.ro/engleza/presa/afis-doc.php?idpresa=6605&idrubricapresa=&idrubrica-primm=&idtema=&tip=&pag=1&dr=)

http://preview.eukn.org/eukn/themes/Urban_Policy/Urban_environment/Land_use/Urban_rural_relationship/ESPON-1-4-1_1012.html

http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/261/410/index_EN.html

<http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24548/1/pp05va04.pdf>

http://cordis.europa.eu/data/PROJ_FP5/ACTIONeqDndSESSIONeq112482005919ndDOCEq2753ndTBLeqEN_PROJ.htm

<http://www.irs-net.de/anzeigen.php?choice1=projects&choice2=mecibs>

<http://www.mecibs.dk/>

<http://www.mecibs.dk/Polishversion.pdf>

INTERREG III B : MECIBS – *MEDium CIties around the Baltic Sea*

ESPON 1.4.1 *The role of small and medium sized towns*

http://www.regioportal.pl/index.php?LANG=pl&page_ID=28&art_ID=410&print=1

<http://www.smalltownnetworks.com/>

http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/demo/demochallenge_pl.pdf

Przykłady programów w państwach UE

http://www.ecovast.org/english/about_e.htm Europejska Rada Odnowy Wsi i Małych Miast

<http://www.mrr.gov.pl/Polityka+spojnosci/Negocjacje+2007-2013/Polityka+sp%C3%B3jno%C5%9Bci+UE+a+miasta.htm>

http://www.jamsa.fi/kieliversiot/english/jamsa_-_in_english.html miasto JÄMSÄ w Finlandii (15 tys. mieszkańców)

- <http://www.motor-talk.de/forum/behindertengerechte-mobilitaet-b403.html>
- http://209.85.135.104/search?q=cache:UeVk4vXviF0J:www.sozialestadt.de/veroeffentlichungen/arbeitspapiere/band2/3_muentefering.shtml+%E2%80%9EDeutschland+Programm+kleine+St%C3%A4dte+Erneuerung%E2%80%9D&hl=pl&ct=clnk&cd=3&gl=pl&client=firefox-a
- http://www.seeda.co.uk/news_&_events/event_reports/2005_events/Retz_Conference/
The Regional Government of Lower Austria and the European Council for Villages and Small Towns ECOVAST: Anglia, Czechy, Austria, Rosja, Chorwacja, Rumunia, Niemcy
- <http://www.expats-welcome.com/en/austria-welcome/cities-austria.htm>
- <http://www.bregenz.at/index.php?id=101>
- <http://preview.eukn.org/eukn/> – European Urban Knowledge Network
- <http://preview.eukn.org/eukn/search/search.html?keywords=small+and+medium+towns&searchtype=simple> European Urban Knowledge Network
- http://eukn.pl/index.php?option=com_frontpage&Itemid=37 – polska strona europejskiej sieci wiedzy o miastach
- [http://www.bbr.bund.de/cIn_005/nn_21944/DE/Forschungsprogramme/ Experimenteller-Wohnungsstaedtebau/experimentellerwo_hnungsstaedtebau__node.html?__nnn=true](http://www.bbr.bund.de/cIn_005/nn_21944/DE/Forschungsprogramme/Experimenteller-Wohnungsstaedtebau/experimentellerwo_hnungsstaedtebau__node.html?__nnn=true)
Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung
Deutschland Programm kleine Städte Erneuerung
Revitalisierung und Stärkung der kleine Städte
Österreichisches Institut für Raumplanung
German Federal Office for Building and Regional Planning

Summary

Only a part of small towns is focussing development processes in the surrounding rural areas, whereas a prevailing part represents stagnation and a lack of development prospects. In particular, towns that have monofunctional character are negatively affected. Attempts at revival of small towns are connected with reconstruction of their traditional ties with rural areas as well as with regeneration of the more intensive economic activity – however, all in all, the range of these attempts was limited. The local centres are characterized by diversified scope of socio-economic ties with the rural surroundings. The susceptibility to socio-economic development is dependent on the new factors related to economic integration. There are a growing number of programmes devoted to development revival and revitalization, which are diversified in terms of spatial dimension, of periods these projects are in force, as well as of the central issues they deal with.

Among some problems mentioned as hampering a development of small towns, there are most frequently issues like: an economic stagnation, negative demographic processes, unemployment growth, a lack of significant changes in the rural labour market, poor capital accumulation, depreciation of production, services and housing resources, failure in exploitation of these resources most valuable elements and lastly transportation accessibility.

However, there is a growing awareness about the scale and importance of problems which need to be solved in a large number of local centres. The formulated programmes even though these are of intra-national nature, within the framework of the EU, are gradually becoming a part of international projects that result from the general European Union policy.

Wioletta KAMIŃSKA
Instytut Geografii
Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego
25-412 Kielce, ul. Świętokrzyska 5
wioletta.kaminska@pu.kielce.pl

Struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim

Size structure of rural settlement units in the świętokrzyskie voivodeship

Zarys treści: Celem artykułu jest analiza współczesnych zmian struktury wielkościowej wiejskich osiedli w województwie świętokrzyskim, identyfikacja czynników kształtujących te zmiany oraz typologia wsi ze względu na charakter zmian ludnościowych. Badaniem objęto wszystkie miejscowości wiejskie w granicach obecnego województwa świętokrzyskiego w dwóch przekrojach czasowych: 1988 i 2002. Praca oparta jest na danych, które pochodzą z niepublikowanych wyników spisów powszechnych z lat 1988 i 2002.

Słowa kluczowe: struktura wielkościowa wsi, wsie progresywne, regresywne, stagnujące, obszary wiejskie, wiejska sieć osadnicza.

Wstęp

Badania nad wiejską siecią osadniczą w Polsce mają długą historię. Dotyczyły one przemian społecznych, gospodarczych, funkcjonalnych, przestrzennych i kulturowych na obszarach wiejskich, które najczęściej były analizowane w kontekście procesów modernizacji (np. Rakowski 1975), industrializacji (np. Rogacki 1976, Kuciński 1977), urbanizacji (np. Golachowski 1965, Markowski, Strzelecki 2008), transformacji ustrojowej (np. Górz i Guzik [red.] 2003, Kamińska [red.] 2002) i członkostwa Polski w Unii Europejskiej (np. Bański 2001, Stasiak 2006). Liczne studia naukowe obejmowały swym zasięgiem obszar całej Polski (Chilczuk 1972, Falkowski 1993, Tkocz 1998, Bański i Stola 2002, Kulikowski 2003, Bański [red.] 2004, Rosner [red.] 2007), poszczególne województwa lub ich części (np. Dobrowolska 1959, Golachowski 1965, Maik 1974, Falkowski 1979, Rakowski 1975, Drobek i Heffner 1992, Górz 2002,

Heffner 2008, Kamińska 2008), strefy podmiejskie wybranych miast (np. Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1988, Liszewski 1989, Ciok 1992, Jurek 1991, Jędrzejczyk i Wilk 1992) oraz niektóre gminy i wsie (Tkocz 2005).

W badaniach tych stosunkowo mało uwagi poświęcono zmianom struktury wielkościowej wiejskich jednostek osadniczych. Opracowania na ten temat albo ograniczane były do niewielkiej skali przestrzennej i dotyczyły wybranych wsi, gmin lub województw (Drobek i Heffner 1992), albo obejmowały większy zbiór jednostek osadniczych, a wybrane osiedla wiejskie (najczęściej powyżej 1000 mieszkańców) stanowiły niewielką część analizowanego zbioru (Sokołowski 1999). Wynikało to po części z faktu, że organizację przestrzenną wsi można uznać za stabilną i podlegającą niewielkim modyfikacjom (Bański 2006), a po części ze słabej dostępności materiałów źródłowych dotyczących zmian w wiejskim systemie osadniczym. Jednak liczne badania wykazały, że na polskich wsiach występuje szereg zjawisk wywołujących zmiany również w ich strukturze wielkościowej. Do zjawisk tych należy zaliczyć m.in. przekształcenia struktur demograficznych (starzenie się ludności, niski przyrost naturalny, migracje) oraz gospodarczych (np. rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, zmiany funkcjonalne), które wywołują z jednej strony wyludnianie się wsi, zwłaszcza peryferyjnie położonych oraz wzrost liczby ludności we wsiach położonych atrakcyjnie względem miejskich ośrodków wzrostu i układów komunikacyjnych. Dodatkowo postępujące procesy suburbanizacji powodują wchłanianie wsi przez rozszerzające się terytorialnie miasta. Zmiany w strukturze wielkościowej osadnictwa wiejskiego są zależne od wielu czynników, które działają ze zmiennym natężeniem w czasie i w przestrzeni. W świetle powyższych uwag powstaje pytanie, czy i jak zmieniła się struktura wielkościowa wsi w jednym z najmniejszych województw Polski – województwie świętokrzyskim.

W związku z powyższym celem niniejszego opracowania jest analiza współczesnych zmian struktury wielkościowej wiejskich osiedli w województwie świętokrzyskim, identyfikacja czynników kształtujących te zmiany oraz typologia wiejskich jednostek osadniczych ze względu na charakter zmian ludnościowych.

Zakres przedmiotowy i czasowy pracy

Badaniem objęto wszystkie miejscowości wiejskie w granicach obecnego województwa świętokrzyskiego w dwóch przekrojach czasowych: 1988 i 2002. W Polsce, jak stwierdza wielu autorów (Tkocz 1998, Bański 2006), nie ma precyzyjnej definicji wsi, głównie ze względu na fakt, że trudno wyznaczyć jej granice administracyjne. Dlatego na potrzeby niniejszej pracy przyjęto za GUS tzw. miejscowość statystyczną. Było to podyktowane dostępnością danych, które

pochodzą z niepublikowanych wyników spisów powszechnych z lat 1988 i 2002. Dane dla każdego spisu były przeliczone według stanu administracyjnego z dnia 31 XII 2002 r., dlatego też uzyskane informacje są w pełni porównywalne.

W pracy terminy: wieś, miejscowość wiejska i osiedle wiejskie traktowane są jako synonimy i będą używane zamiennie.

Zmiany wielkości osiedli wiejskich w województwie świętokrzyskim

W województwie świętokrzyskim, podobnie jak w całym kraju, wiejska sieć osadnicza kształtowała się w procesie historycznego rozwoju pod wpływem zmieniających się i oddziałujących z różnym natężeniem czynników. Do XIX w. decydującą rolę odgrywały czynniki przyrodnicze: ukształtowanie terenu, sieć wodna, jakość gleb, klimat. W XIX i XX w. podstawowe znaczenie dla rozwoju wiejskiej sieci osadniczej miały czynniki ekonomiczne i polityczne. Cechą osadnictwa wiejskiego ukształtowanego głównie przez wymienione czynniki jest znaczne rozproszenie, czego przejawem jest duża liczba wsi małych i bardzo małych. W drugiej połowie XX w. pojawiły się inne czynniki wpływające na przestrzeń wiejską, do których J. Bański (2006) zaliczył m.in. urbanizację stref podmiejskich, tworzenie osad pracowników leśnych czy osiedli przyfabrycznych. Natomiast w ostatnich latach obserwuje się nowe czynniki modelujące wiejską sieć osadniczą, jak np. rozwój funkcji mieszkaniowych, turystycznych, dynamiczne powstawanie pozarolniczych podmiotów gospodarczych.

W latach 1988–2002 liczba wsi w województwie świętokrzyskim nieznacznie zmniejszyła się z 2145 do 2127, tj. o 0,8%. Podobne tempo spadku liczby wiejskich jednostek osadniczych zaobserwowano w całej Polsce (tab. 1).

Struktura wielkościowa wsi na obszarze województwa świętokrzyskiego w obydwu latach była podobna do analogicznej struktury w Polsce (tab. 1). Świadczy o tym wskaźnik podobieństwa struktur, który w 2002 r. wyniósł 0,104. W stosunku do roku 1988 wskaźnik ten obniżył się o 0,014, co oznacza, że zaznaczyła się tendencja do jeszcze większego upodobniania się analizowanych struktur. Zarówno w całym kraju, jak i na badanym obszarze głównym elementem wiejskiej sieci osadniczej były wsie bardzo małe (poniżej 200 osób) oraz małe (od 200 do 499 osób). W 2002 r. łącznie obejmowały one w Polsce 82,1% ogólnej liczby miejscowości wiejskich, podczas gdy w województwie świętokrzyskim odsetek ten był o 1,5 punktu procentowego wyższy i wynosił 83,6%. W stosunku do 1988 r. – zarówno w kraju, jak i w województwie – odsetek wsi najmniejszych wzrósł odpowiednio o 0,2 punktu procentowego w Polsce i 1,1 punktu procentowego w województwie. Natomiast najmniejszy

Tabela 1. Zmiany struktury wielkościowej wsi w Polsce i w województwie świętokrzyskim w latach 1988–2002

Liczba ludności (przedziały)	Struktura wielkościowa wsi w Polsce		Struktura wielkościowa wsi w województwie	
	1988	2002	1988	2002
Ogółem liczba wsi w tym w %:	42113	41789	2145	2127
poniżej 200	46,6	48,9	36,8	40,3
200–499	35,3	33,2	45,7	43,3
500–999	12,1	11,7	13,5	11,9
1000–1999	4,5	4,5	3,7	4,1
powyżej 2000	1,5	1,7	0,3	0,4
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

udział miały jednostki osadnicze największe – powyżej 2000 osób. Stanowiły one 1,7% ogólnej liczby wsi w Polsce (w 1988 r. 1,5%) i tylko 0,4% na badanym obszarze (w 1988 r. 0,3%).

W latach 1988–2002 struktura wielkościowa wsi w województwie świętokrzyskim uległa nieznacznym przemianom. Świadczy o tym wskaźnik redystrybucji obrazujący zmiany struktur w czasie, który wyniósł 0,04. Analiza danych statystycznych pozwala jednak stwierdzić, że w latach tych w badanym województwie nastąpił (tab. 2):

1. wzrost odsetka wsi bardzo małych (poniżej 200 mieszkańców): o 3,5 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 0,9 p.p. w liczbie ludności wiejskiej,
2. spadek udziału wsi małych (200–499 mieszkańców): o 2,44 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 1,1 p.p. w liczbie ludności,
3. spadek udziału wsi średnich (500–999 mieszkańców): o 1,6 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 2,4 p.p. w liczbie ludności wiejskiej,
4. nieznaczny wzrost udziału pozostałych grup wielkościowych wsi – łącznie o 0,5p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 2,6 p.p. w liczbie ludności.

W 2002 r. na obszarze województwa świętokrzyskiego było tylko 9 wsi bardzo dużych (o liczbie ludności powyżej 2000 osób), w których mieszkało 21,8 tys. osób. Stanowiło to 0,4% ogólnej liczby wiejskich miejscowości województwa oraz 3,1% mieszkańców wsi (tab. 2). W tej grupie obok 6 osiedli, które posiadały więcej niż 2000 mieszkańców w 1988 r., znalazły się jeszcze 3 wsie, prętnie rozwijające się pod względem demograficznym: Szewna (gmina Bodzechów), Bilcza (gmina Morawica) i Bodzechów (gmina Bodzechów); (ryc. 1).

Wsi o liczbie mieszkańców od 1500 do 1999 było 21, co stanowiło 1,0% ogólnej liczby wiejskich miejscowości województwa oraz 5,3% mieszkańców wsi. Łącznie wymienione grupy osiedli stanowiły 1,4% ogólnej liczby wiejskich

Tabela 2. Zmiany struktury wielkościowej wsi w województwie świętokrzyskim w latach 1988 i 2002

Wielkość wsi (przedziały)	Udział w ogólnej liczbie (%)				Wzrost (+), spadek (-) w udziale %	
	wsi		ludności		wsi	ludności
	1988	2002	1988	2002		
Poniżej 200	36,8	40,3	13,8	14,7	+3,5	+0,9
200–499	45,7	43,3	42,4	41,3	-2,4	-1,1
500–999	13,5	11,9	27,1	24,7	-1,6	-2,4
1000–1499	2,9	3,1	10,5	10,9	+0,2	+0,4
1500–1999	0,8	1,0	4,3	5,3	+0,2	+1,0
Powyżej 2000	0,3	0,4	1,9	3,1	+0,1	+1,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	x	x

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 1. Lokalizacja wsi o liczbie ludności powyżej 1500 osób w województwie świętokrzyskim, 1988, 2002
Localization of the villages with population over 1500 people in Świętokrzyskie Voivodeship in 1988 and 2002

jednostek osadniczych województwa oraz 8,4% mieszkańców obszarów wiejskich. W stosunku do roku 1988 nastąpił wzrost ich udziału o 0,3 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 2,2 p.p. w liczbie ludności. Trzydzieśc z nich pełniło funkcje administracyjne i było siedzibami gmin. Wszystkie wsie powyżej 1500 mieszkańców (z wyjątkiem Oleśnicy i Skorkowa) położone były wzdłuż krajowych i regionalnych szlaków komunikacyjnych. W układzie przestrzennym wyraźnie widać, że największe wsie położone są w dwóch obszarach: w obrębie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego i na wschodzie województwa wzdłuż linii: Dwiwozy – Oleśnica.

W strukturze wielkościowej wiejskich jednostek osadniczych województwa świętokrzyskiego dominowały wsie małe (200–499 osób) i bardzo małe (poniżej 200 osób). W 2002 r. łącznie było ich aż 1778, co stanowiło 83,6% ogólnej liczby wiejskich miejscowości województwa, a mieszkało w nich 56,0% ludności wiejskiej.

W latach 1988–2002 nastąpiło zmniejszenie się średniej liczby mieszkańców wiejskiej jednostki osadniczej z 342 osób do 330 osób. Dla porównania w Polsce powyższe wartości kształtowały się na poziomie 349 osób zarówno w roku 1988, jak w 2002.

Przestrzenne zróżnicowanie wielkości i gęstości wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim

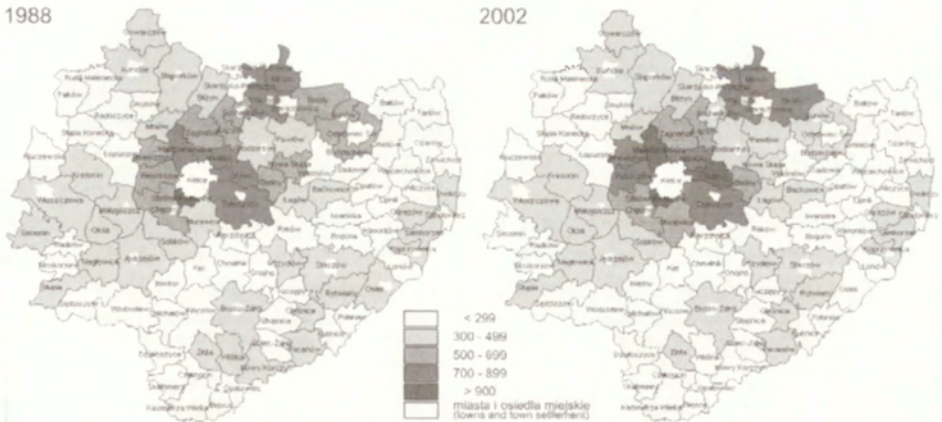
Przeciętna wielkość wiejskiej jednostki osadniczej była silnie zróżnicowana i w poszczególnych gminach wahała się od 159 do 1056 osób w 1988 r. oraz od 131 do 1038 osób w 2002 r. Największe wsie skoncentrowane były w gminach położonych bezpośrednio wokół Kielc – największego miasta województwa oraz wokół dwóch regionalnych ośrodków miejskich: Starachowic i Skarżyska-Kamiennej (tab. 3, ryc. 2).

Tabela 3. Przeciętna wielkość wiejskiej jednostki osadniczej według gmin, 1988 i 2002

Przeciętna wielkość wsi (liczba ludności)	Liczba gmin	
	1988	2002
Poniżej 300	46	49
300–499	33	35
500–699	11	5
700–899	6	8
Powyżej 900	1	3
Razem	97	97

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

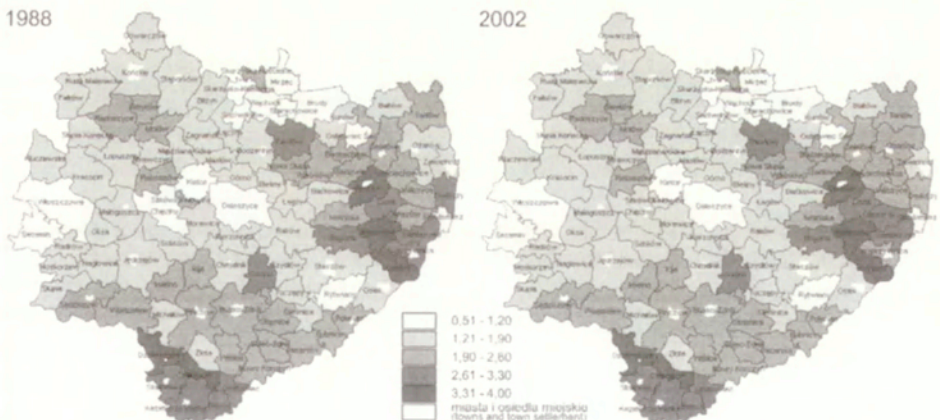
Na rycinie 2 wyraźnie widać, że gminy, w których przeciętna wielkość wsi jest wysoka (powyżej 500 mieszkańców), rozciągają się zwartym pasem przypominającym kształt litery T i nawiązującym do granic Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W analizowanych latach nie zaznaczyły się większe różnice w rozkładzie przestrzennym badanego wskaźnika. Warto jednak zauważyć, że w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc nastąpił wzrost przeciętnej wielkości osiedli wiejskich (gmina Miedziana Góra i Daleszyce), nato-

Ryc. 2. Przeciętna wielkość wsi w województwie świętokrzyskim, 1988, 2002
Average number of village inhabitants in Świętokrzyskie Voivodeship, 1988 and 2002

miast spadek średniej wielkości wsi był zauważalny w niektórych gminach położonych na południowym zachodzie województwa (np. Osiek i Nowy Korczyn).

O dużym stopniu rozproszenia wiejskiej sieci osadniczej świadczy również wskaźnik gęstości obrazujący liczbę wsi przypadającą na 10 km². Przy średniej 1,8 w omawianym województwie w 34 gminach wartość ta była niższa od średniej, natomiast w 5 jednostkach wynosiła ponad 3 (ryc. 3). Wskaźnik gęstości wahał się od 0,51 w gminie Suchedniów do 3,64 w gminie Klimontów. W gminach, w których średnia wielkość wsi jest wysoka (powyżej 500 mieszkańców) występuje relatywnie niższy wskaźnik gęstości. W latach 1988–2002 nie zaszły w tym względzie istotne zmiany.

Ryc. 3. Gęstość osiedli wiejskich na 10 km² w województwie świętokrzyskim, 1988, 2002
Number of villages per 10 km² in Świętokrzyskie Voivodeship, 1988 and 2002

Dynamika zmian liczby ludności w wiejskich jednostkach osadniczych w województwie świętokrzyskim w latach 1988–2008

W latach 1988–2002 liczba mieszkańców wsi województwa świętokrzyskiego obniżyła się z 774,3 tys. osób do 702,9 tys. osób, tj. do 90,8%. W poszczególnych wsiach wskaźnik dynamiki wahał się od 22,4% we wsi Rudka (gmina Kunów) do 208% w Piasecznej Górze (gmina Morawica).

Wstępnie założono, że wsie, w których wskaźnik dynamiki przyjmował wartości powyżej 105%, odznaczały się wzrostem liczby ludności, wsie, w których wskaźnik ten wahał się od 95% do 105%, odznaczały się stagnacją demograficzną, natomiast w miejscowościach wiejskich ze wskaźnikiem dynamiki niższym niż 95% zanotowano spadek liczby ludności.

W 333 (15,6%) wiejskich jednostkach osadniczych, które funkcjonowały zarówno w roku 1988 jak i 2002, zaobserwowano wzrost liczby ludności, a przeciętny wskaźnik dynamiki wyniósł w tej grupie 114,1% (tab. 4). W kolejnych 612 (28,8%) miejscowościach zanotowano stagnację liczby ludności. Natomiast aż w 1182 (55,6%) miejscowościach wystąpił spadek liczby ludności przeciętnie o 13,5%.

Tabela 4. Wskaźnik dynamiki liczby ludności w wiejskich jednostkach osadniczych¹ w województwie świętokrzyskim w latach 1988–2002

Wskaźnik dynamiki	Liczba wsi	Liczba ludności		Przeciętny wskaźnik dynamiki (w %)
		1988	2002	
Powyżej 105% (wzrost liczby ludności)	333	153 495	175 073	114,1
95%–105% (stagnacja)	612	239 956	238 595	99,4
Poniziej 95% (spadek liczby ludności)	1 182	327 303	289 255	86,5
Razem	2 127	720 754	702 923	97,5

¹ Są to wiejskie jednostki osadnicze, które istniały zarówno w roku 1988, jak i w 2002.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Interesująco przedstawia się analiza wskaźnika dynamiki w poszczególnych grupach wielkościowych wiejskich jednostek osadniczych.

W największych miejscowościach wiejskich (powyżej 2000 mieszkańców) liczba ludności zwiększyła się średnio o 2,2% (tab. 5). Spośród 6 wsi w tej grupie tylko 2 (Piekoszów i Daleszyce) odnotowały wysoki wzrost liczby ludności (odpowiednio o 21% i 11%), 3 wsie (Mirzec, Skarżysko-Kościelne, Radoszyce) odznaczały się stagnacją, a 1 wieś (Osiedle-Nowiny) zarejestrowała spadek liczby mieszkańców o 10%. W tym ostatnim przypadku ubytek demograficzny wynikał ze zmian granic administracyjnych.

Tabela 5. Dynamika liczby ludności we wsiach województwa świętokrzyskiego według grup wielkościowych osiedli

Wielkość wsi (liczba mieszkańców)	Liczba wsi	Odsetek wsi	Liczba mieszkańców		Wskaźnik dynamiki (%)
			1988	2002	
Ponizej 200	785	40,3	99 990	96 992	97,0
200–499	972	43,3	308 887	293 386	95,0
500–999	287	11,9	196 619	195 632	99,5
1000–1499	56	3,1	67 195	68 023	101,2
1500–1999	21	1,0	36 152	36 718	101,6
Powyżej 2000	6	0,4	11 911	12 172	102,2
Razem	2127	100,0	720 754	702 923	97,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

We wsiach o liczbie mieszkańców 1500–1999 również zanotowano wzrost liczby ludności średnio o 1,6%. W tej grupie 10 gmin odznaczało się wzrostem liczby ludności, a wskaźnik dynamiki wahał się od 105% do 121%. W 7 gminach odnotowano stagnację, a w 4 gminach zaobserwowano ubytki ludnościowe. Najwyższe wskaźniki dynamiki odnotowano w 2 podgrupach wsi. Pierwsza obejmuje miejscowości pełniące funkcje administracyjne (Mniów, Górno, Zagnańsk). Dodatkowo są to wsie położone w pobliżu głównego miasta województwa, na terenach atrakcyjnych pod względem krajobrazowym. Są to obszary powstawania tzw. drugich domów dla mieszkańców stolicy województwa. Drugą podgrupę stanowią wsie położone w odległości do 10 km od większych miast województwa (Szewna, Suków, Jaworznia), często na obszarach atrakcyjnych turystycznie (parki krajobrazowe) i stanowią albo miejsca drugich domów ludności miejskiej, albo podstawą przyrostu liczby ludności jest rozwój funkcji turystycznych.

W grupie wsi średnich (500–999 mieszkańców) odnotowano stagnację liczby ludności. Średni wskaźnik dynamiki wynosił 99,5%. Tylko 17 gmin w tej grupie (z 287) odnotowało przyrost liczby ludności, a wskaźnik dynamiki wahał się w nich od 105% do 136%. Największy wzrost ludności zaobserwowano w miejscowości Bilcza w gminie Morawica. Jest to spowodowane rozwojem funkcji mieszkaniowych. W Bilczy powstało wielkie osiedle domków jednorodzinnych, co spowodowało napływ ludności głównie z Kielc. Wieś graniczy z miastem wojewódzkim i ma z nim bezpośrednie połączenie komunikacyjne. Wysokie tempo wzrostu zanotowano również w miejscowościach atrakcyjnych turystycznie (Bęczków, Radlin, Mąchocice, Tumlin). Wzrost ludności następuje w nich w oparciu o rozwój funkcji turystycznych.

W 29 wsiach tej grupy wielkościowej zaobserwowano stagnację ludności – wskaźnik dynamiki wahał się w nich od 95% do 105%. Natomiast w 241 śred-

nich wsiach liczba ludności obniżyła się, przy czym we wsi Wola Murowana liczba mieszkańców zmniejszyła się aż 3-krotnie.

W grupie wsi małych (200–499 mieszkańców) liczba ludności zmniejszyła się średnio o 5%. W 131 gminach (spośród 972) zanotowano wzrost liczby ludności, a wskaźnik dynamiki oscylował od 105% do 176%. Najwyższe wskaźniki wystąpiły we wsiach o podwyższonych walorach wypoczynkowych (występowanie znacznych obszarów leśnych, zbiorników wodnych, szlaków turystycznych, obszarów krajobrazu chronionego). W tej grupie znalazły się m.in. następujące wsie: Korzecko (obszar Chęcińsko-Kieleckiego Parku Krajobrazowego), Borków (zalew, ośrodek jazdy konnej, ośrodki wczasowe, domki letniskowe), Ciekoty (zbiornik retencyjny, rzeka Lubrzanka, ścieżki rowerowe) i inne. W 303 wsiach liczba ludności prawie nie uległa zmianie (wskaźnik dynamiki 95–105%). Natomiast w 538 wsiach małych liczba ludności zmniejszyła się, przy czym w 24 miejscowościach wiejskich ubytek ludności wynosił więcej niż 24%.

Natomiast w grupie wsi bardzo małych (poniżej 200 mieszkańców) liczba ludności zmniejszyła się o 3%. Tylko w 94 wsiach tej grupy wielkościowej (12%) nastąpił wzrost liczby ludności, a wskaźnik dynamiki przekroczył nawet 200% we wsi Piaseczna Górka, w gminie Morawica. Wieś ta położona jest 10 km od centrum Kielc i pełni funkcje usługowe. Dobry stan infrastruktury technicznej oraz piękne położenie krajobrazowe powoduje stały wzrost liczby mieszkańców. W 178 wsiach (23% ogólnej liczby bardzo małych wsi województwa) liczba ludności prawie się nie zmieniła, natomiast w 513 miejscowościach wiejskich (65%) liczba ludności wyraźnie zmniejszyła się, a wskaźnik dynamiki wahał się od 28,6% (wieś Piekło, gmina Końskie) do 94,8% (wieś Ludwinów, gmina Jędrzejów).

Należy podkreślić, że w analizowanych latach 7 wsi (Kunów, Sędziszów, Bodzentyn, Osiek, Wąchock, Małogoszcz i Koprzywnica) uzyskało bądź odzyskało prawa miejskie. Niektóre wsie zniknęły z mapy województwa i zostały włączone do rozwijających się pobliskich miast lub dużych wsi (np. wsie Cegielna i Zarzeczce zostały włączone w 2001 r. do miasta Koprzywnica, wieś Wąsosza została włączona w granice administracyjne wsi Zagnańsk w 1998 r.).

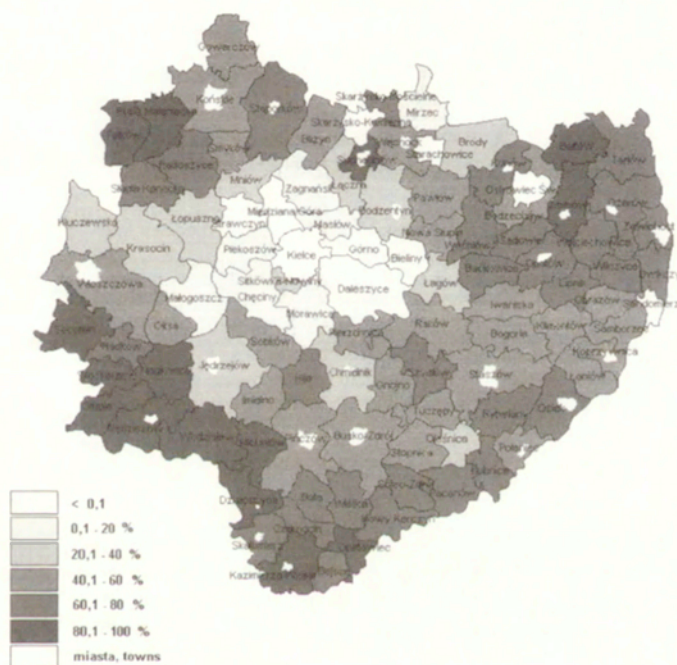
Typologia osiedli wiejskich ze względu na charakter zmian ludnościowych

Przyjmując jako kryterium wskaźnik dynamiki w strukturze wiejskiej sieci osadniczej województwa świętokrzyskiego, można wyróżnić następujące typy wsi:

1. progresywne, odznaczające się wzrostem liczby ludności (wskaźnik dynamiki był wyższy niż 105%),
2. stagnujące (wskaźnik dynamiki od 95% do 105%),

3. regresywne, charakteryzujące się spadkiem liczby ludności,
4. zanikające, wsie, które w wyniku procesów urbanizacji zostały włączone w granice administracyjne miast lub innych wsi.

W województwie świętokrzyskim dominujące znaczenie mają wsie regresywne. Stanowiły one ponad połowę badanego zbioru osiedli wiejskich (55,1%). Te jednostki osadnicze należą głównie do wsi małych i bardzo małych. Skoncentrowane są na obrzeżach województwa. Najwyższy odsetek wsi regresywnych (powyżej 80%) wystąpił w gminach położonych na południowym zachodzie województwa (ryc. 4). Ciągną się one zwartym pasem od gminy Secemin po gminę Kazimierza Wielka.

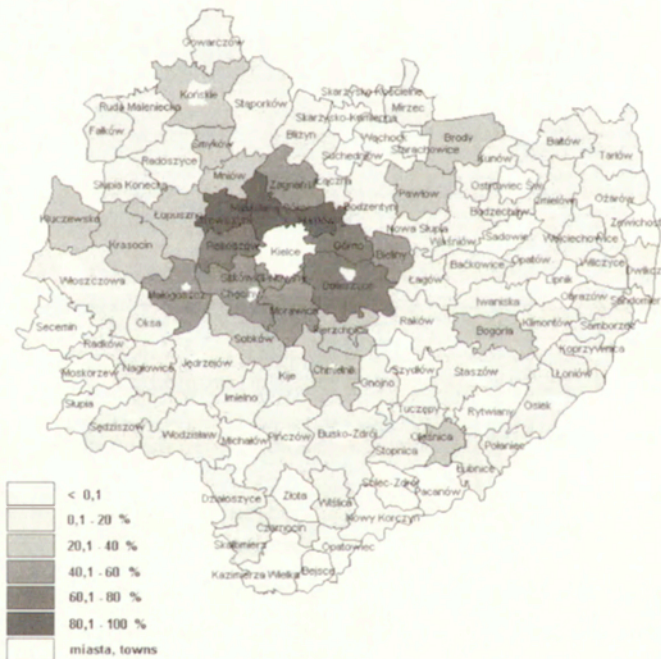
Ryc. 4. Udział wsi regresywnych w ogólnej liczbie wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim

Share of the regressive villages in the general number of the rural settlement units in Świętokrzyskie Voivodeship

Przyczyny wyludniania się tych obszarów miały przede wszystkim charakter społeczno-gospodarczy i związane były z niekorzystnymi zjawiskami, takimi jak: odpływ ludności z obszarów wiejskich (szczególnie kobiet i ludności młodej), niski przyrost naturalny, starzenie się ludności (Eberhardt 1989). Natomiast bardzo niski udział wsi regresywnych w ogólnej liczbie wiejskich jednostek osadniczych lub ich brak zanotowano w gminach położonych w strefie podmiejskiej

Kielc. Pozytywne (i negatywne) oddziaływanie aglomeracji miejsko-przemysłowej na obszary położone w sąsiedztwie, w tym na zmiany ludnościowe, było szczegółowo opisane w literaturze (Markowski i Strzelecki [red.] 2008, Jezierska-Thöle i Kozłowski [red.] 2008). W przypadku Kielc to oddziaływanie ma podobny charakter (Kamińska 2008).

Wsie progresywne stanowiły 15,5% ogólnej liczby wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim. W 2002 r. było ich 333. Ich rozkład przestrzenny jest w zasadzie odwrotnością występowania wsi regresywnych (ryc. 5). Najwyższy udział wsi progresywnych (powyżej 40%) zanotowano w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc. Stosunkowo wysoki odsetek wsi progresywnych (20–40%) wystąpił również w gminach położonych w drugim pierścieniu otaczającym Kielce oraz w gminach leżących wokół mniejszych ośrodków wzrostu: Starachowic (gminy: Brody, Pawłów), Końskich (gmina Smyków). Natomiast w 19 gminach nie odnotowano w ogóle wsi progresywnych. Są to jednostki położone głównie na południowych peryferiach województwa (np. Pacanów, Solec-Zdrój, Nowy Korczyn, Opatowiec, Bejsce).

Ryc. 5. Udział wsi progresywnych w ogólnej liczbie wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim

Share of the progressive villages in the general number of the rural settlement units in Świętokrzyskie Voivodeship

Dużą grupę stanowiły wsie stagnujące, których było 612, tj. 28,5%. W poszczególnych gminach udział wsi stagnujących w ogólnej liczbie jednostek osadniczych wahał się od 0% w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc do 70% w gminie Mirzec.

Najmniejszą grupę w strukturze wiejskiej sieci osadniczej stanowiły elementy zanikające. W tej grupie znajdują się 2 podtypy miejscowości. Pierwszy to wsie, które uzyskały bądź odzyskały prawa miejskie i przeszły do miejskiego systemu osadniczego (np. Osiek, Koprzywnica, Bodzentyn, Kunów). Drugi podtyp obejmuje wsie, które zostały włączone w administracyjne granice miast lub dużych wsi (np. Cegielnia, Wąsosza). Grupę tę tworzyło zaledwie 18 jednostek osadniczych, co stanowiło 0,8% ogólnej liczby wiejskich miejscowości badanego obszaru. W 2007 r. odzyskały prawa miejskie również Daleszyce.

Warto podkreślić, że kilka miejscowości w analizowanych latach zmieniło swoją nazwę np.: Huta Podłysica na Podłysica, Folwark na Nowy Folwark, Zębiec na Zępiec a Ruda Zajązkowska na Ruda.

Podsumowanie

Przedstawione rozważania pozwalają stwierdzić, że:

1. Struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim jest stabilna i ukształtowała się głównie pod wpływem czynników przyrodniczych, gospodarczych (działających w okresie gospodarki centralnie sterowanej i wcześniej) i politycznych. Nowe czynniki gospodarcze (rozwój działalności pozarolniczych, funkcji turystycznej, mieszkaniowej itp.) nie wywarły jeszcze znacznego wpływu na jej kształt. Z pewnością potrzebny jest o wiele dłuższy okres, aby ewentualne zmiany były uchwytne w statystyce. Jednak należy zgodzić się z E. Rydzem (2008), że choć przebudowa wiejskiej sieci osadniczej jest procesem powolnym, to jednak dokonuje się ona stale, ewolucyjnie, a przejawem tego zjawiska jest obserwowana tendencja do koncentracji ludności we wsiach gminnych i podmiejskich kosztem wsi peryferyjnych.
2. Zmiany struktury wielkościowej wsi w badanym województwie polegają na wzroście odsetka wsi bardzo małych (poniżej 200 mieszkańców) o 3,5 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 0,9 p.p. w liczbie ludności wiejskiej, spadku udziału wsi małych (200–499 mieszkańców) o 2,44 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 1,1 p.p. w liczbie ludności oraz na obniżeniu się udziału wsi średnich (500–999 mieszkańców) o 1,6 p.p. w ogólnej liczbie wsi oraz o 2,4 p.p. w liczbie ludności wiejskiej.
3. W latach 1988–2002 liczba ludności wiejskiej w województwie zmniejszyła się prawie o 10%. Jednak tempo zmian liczby ludności w poszczególnych

- jednostkach osadniczych było silnie zróżnicowane i zależne od wielu czynników jak np. wielkość wsi, położenie względem miejskich ośrodków wzrostu, szlaków komunikacyjnych oraz obszarów atrakcyjnych pod względem turystycznym, rozwój funkcji turystycznych i mieszkaniowych.
4. Analiza zmian liczby ludności w poszczególnych grupach wielkościowych wsi pozwala stwierdzić, że wsie średnie, duże i bardzo duże (powyżej 500 mieszkańców) odznaczały się generalnie stagnacją liczby ludności, przy czym w przypadku miejscowości powyżej 1000 mieszkańców wskaźnik dynamiki był wyższy od 100 (101,2–102,2%), a w przypadku wsi średnich (500–999 mieszkańców) wskaźnik ten był nieznacznie poniżej 100 (99,5%). W pozostałych grupach wielkościowych wsi nastąpił ubytek ludności, przy czym ubytek ten jest najbardziej widoczny w najmniejszych jednostkach osadniczych (do 499 mieszkańców).
 5. Analiza zmian liczby ludności w poszczególnych wsiach pozwala stwierdzić, że znaczny wzrost liczby ludności wystąpił we wsiach gminnych (np. Piekoszów, Zagnańsk, Miedziana Góra), we wsiach położonych wzdłuż ważnych szlaków komunikacyjnych i w niedalekim sąsiedztwie głównych miast regionu (Suków, Szewna, Klimontów), we wsiach w których nastąpił rozwój funkcji mieszkaniowych (Bilcza, Zagnańsk, Bieliny, Piaseczna Góra) i turystycznych (Korzecko, Radlin, Tumlin, Borków). Natomiast spadek liczby ludności wystąpił głównie we wsiach małych i położonych peryferyjnie.
 6. W województwie świętokrzyskim największą grupę stanowią wsie regresywne, odznaczające się ubytkiem ludności i wsie stagnujące. Łącznie te typy gmin obejmowały 83,6% ogólnej liczby wiejskich miejscowości. Osiedla te odznaczają się niekorzystnymi przemianami ludnościowymi i wykazują tendencje do koncentracji przestrzennej, głównie na obrzeżach województwa.
 7. Wsie progresywne stanowiły tylko 15,5% ogólnej liczby wiejskich jednostek osadniczych i również wykazują tendencję do koncentracji, ale w pobliżu miejskich ośrodków wzrostu.

Literatura

- Bański J., (red.), 2004, *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Chilczuk M., 1972, *Wiejskie ośrodki usługowe typu ponadpodstawowego w Polsce na tle wyników NSP 1970*, Miasto, 2, s. 7–16.

- Ciok S., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia*, [w:] *Miasta polskie w procesie przemian*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wrocław, s. 131–150.
- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*, Przegląd Geograficzny, 1, s. 3–32.
- Drobek W., Heffner K., 1992, *Infrastrukturalne i funkcjonalne czynniki przemian wiejskiej sieci osadniczej Śląska Opolskiego*, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J., 1979, *Wpływ urbanizacji na zmiany w strukturze przestrzennej osadnictwa wiejskiego (na przykładzie aglomeracji dolnej Wisły)*, Miasto, 7, s. 32–33.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Golachowski S., 1965, *Proces semiurbanizacji w województwie opolskim*, Kwartalnik Opolski, 2, s. 54–58.
- Górz B., 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*, Przegląd Geograficzny, 74, 3, s. 451–468.
- Górz B., Guzik Cz. (red.), 2003, *Współczesne przekształcenia i przyszłość wsi polskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Heffner K., 2008, *Problematyka związana z procesami semiurbanizacji w woj. opolskim*, [w:] T. Markowski, Z. Strzelecki, (red.), *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007–2013*, Studia KPZK PAN, 119, Warszawa, s. 57–71.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1988, *Niektóre aspekty urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geogr., 9, Łódź, s. 35–52.
- Jezińska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), 2008, *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Nauk UMK, Toruń.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Warszawy*, WGiSR UW, Warszawa.
- Jurek J., 1991, *Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej wsi w strefie podmiejskiej Poznania*, Ser. Geogr., 52, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Kamińska W. (red.), 2002, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce.
- Kamińska W., 2008, *Obszary wiejskie objęte semiurbanizacją w województwie świętokrzyskim* [w:] T. Markowski, Z. Strzelecki (red.), *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*, Studia KPZK PAN, 119, Warszawa, s. 72–89.
- Kuciński K., 1977, *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury wsi a uprzemysłowienie*, PWN Warszawa.
- Kulikowski R., 2003, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, [w:] A. Ciołkosz (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, GUS, Warszawa.

- Liszewski S., 1989, *Przemiany osadnictwa w regionie miejskim Łodzi*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 152, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Markowski T., Strzelecki Z. (red.), 2008, *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW:2007–2013*, Studia KPZK PAN, 119, Warszawa.
- Maik W., 1974, *Procesy urbanizacji wsi w podregionie kalisko-ostrowskim*, Kronika Wielkopolski, 2, s. 9–57.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie województwa warszawskiego*, Studia KPZK PAN, 50, Warszawa.
- Rogacki H., 1976, *Uprzemysłowienie jako czynnik urbanizacji (na przykładzie regionu poznańskiego)*, Ser. Geogr., 14, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Rosner A. (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rydz E., 2008, *Przekształcenia osadnictwa wiejskiego na Pomorzu Środkowym ze szczególnym uwzględnieniem stref podmiejskich*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski, (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Stasiak A. (red.), 2006, *Wieś polska dwa lata po wstąpieniu do Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem tzw. ściany wschodniej*, Biuletyn KPZK PAN, 228, Warszawa.
- Tkocz J., 2005, *Empiryczna charakterystyka ludności wsi zurbanizowanej województwa śląskiego w 2000 roku*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.

Summary

The objective of the paper is to analyze the contemporary changes in the size structure of rural settlements in the Świętokrzyskie Voivodship, to identify factors which shape these changes and to introduce typology of the rural settlements units based on the character of the changes in the population. The research involved all rural towns within the present Świętokrzyskie Voivodship in two times segments: 1988 and 2002. The analysis has shown that the size structure of the rural settlement in this voivodship is stable and has been shaped under the influence of mainly environmental, economic and political factors. The new factors (the development of non-agricultural activity, tourism and settlement function, etc.) have not had a significant impact on the process. Presumably, longer period of time is needed to observe any changes in the statistics. Taking dynamic index as a criterion in the structure of the rural settlement

networks of the Świętokrzyskie Voivodship, one can distinguish villages such as: the progressive, characterized by the increase in population (dynamic index higher than 105 %), the stagnant (dynamic index from 95 to 105%), the regressive, characterized by the decrease in the population and lastly, the disappearing – i.e. the villages that have been included into the other towns or villages due to urbanization processes.

Izaskaw FRENKEL
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
ifrenkel@irwirpan.waw.pl

Regionalne zróżnicowanie zatrudnienia ludności w gospodarstwach rolnych

Regional differentiation of employment of farm population

Zarys treści: Artykuł zawiera charakterystykę struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych oraz wybranych struktur społeczno-ekonomicznych ludności zamieszkałej w tych gospodarstwach w latach 2005–2007 w skali kraju oraz w podziale według województw. Skoncentrowano się na charakterystyce struktur zatrudnienia, zwłaszcza według takich cech, jak: miejsce i charakter wykonywanej pracy (w podziale na pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym, głównie w gospodarstwie, głównie poza gospodarstwem i wyłącznie poza gospodarstwem), wiek, płeć i poziom wykształcenia pracujących oraz czas pracy w gospodarstwie rolnym. W ostatnim przypadku chodziło głównie o określenie skali niepełnego zatrudnienia w gospodarstwie. Poza zatrudnieniem przedmiotem analizy była struktura gospodarstw rolnych według głównego źródła dochodów gospodarstwa domowego.

W analizie przyczyn regionalnego zróżnicowania badanych struktur skoncentrowano się na czynnikach różnicujących skalę niepełnego zatrudnienia w gospodarstwie. Zbadano rolę takich czynników jak: stopień rozdrobnienia gospodarstw, intensywność produkcji rolnej i wiek użytkownika gospodarstwa rolnego.

Słowa kluczowe: gospodarstwo rolne, zatrudnienie, wiek, wykształcenie, województwo.

Wstęp

W czerwcu 2007 r. GUS przeprowadził reprezentacyjne Badanie Struktury Gospodarstw Rolnych (BSGR 2007), w trakcie którego zebrano m.in. dane dotyczące zatrudnienia ludności zamieszkałej z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Niniejsze opracowanie zawiera głównie analizę wybranych danych z tego zakresu, ze szczególnym uwzględnieniem zróżnicowań regionalnych w przekroju wojewódzkim. Analiza zatrudnienia poprzedzona

została krótką charakterystyką struktury gospodarstw indywidualnych według grup obszarowych i źródeł dochodów gospodarstwa domowego. W opracowaniu przedstawiono także zmiany, jakie w omawianym zakresie nastąpiły w latach 2005–2007 – w oparciu o porównanie wyników BSGR 2007 z wynikami analogicznego badania przeprowadzonego w 2005 r. Poza opublikowanymi wynikami obu badań¹ w opracowaniu korzystano także z udostępnionych przez GUS danych niepublikowanych.

Struktura obszarowa gospodarstw rolnych

Według wyników badania z 2007 r. liczba indywidualnych gospodarstw rolnych² w Polsce wynosiła 2575,1 tys., w tym 2387,2 tys. (90,6%) prowadziło działalność rolniczą³. W porównaniu z wynikami badania z 2005 r. liczba gospodarstw w pierwszej grupie zmniejszyła się o 153,8 tys. (o 5,6%), a w drugiej o 85,6 tys. (o 3,5%), co zwiększyło odsetek gospodarstw prowadzących działalność rolniczą do 92,7%. W obu grupach gospodarstw spadek ich liczby wystąpił w większości województw, chociaż miał on miejsce częściej w przypadku gospodarstw ogółem (w 14 województwach, poza lubelskim i podlaskim), niż prowadzących działalność rolniczą (w 10 województwach poza lubelskim, łódzkim, opolskim, podkarpackim, warmińsko-mazurskim i wielkopolskim). Prawie połowa gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą (48,3% w 2007 r.) koncentrowała się w czterech województwach: mazowieckim (12,9%), lubelskim (11,9%), małopolskim (11,8%) i podkarpackim (11,7%). Najmniej gospodarstw odnotowano w województwach: lubuskim (1,7%), zachodniopomorskim (2,2%), pomorskim (2,4%) i opolskim (2,5%).

W zróżnicowaniu według grup obszarowych zmiany liczby gospodarstw indywidualnych w latach 2005–2007 zmierzały głównie w dwóch kierunkach:

¹ *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2005 r.*, 2006, GUS, Warszawa oraz *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 r.*, 2008, GUS, Warszawa.

² Za gospodarstwo indywidualne uważa się w polskiej statystyce gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,10 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób oraz gospodarstwo rolne osoby nieposiadającej użytków rolnych lub posiadającej użytki o powierzchni mniejszej niż 0,10 ha, o ile posiadało określoną liczbę zwierząt gospodarskich. (Patrz: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, s. 19). W piśmiennictwie ekonomiczno-rolniczym zakres pojęcia „gospodarstwo rolne” ogranicza się często do gospodarstw powyżej 1 ha UR. O ile nie zaznaczono inaczej, w niniejszym opracowaniu posługujemy się przedstawioną powyżej statystyczną definicją gospodarstwa rolnego.

³ Za działalność rolniczą uważa się pracę na rachunek własny bezpośrednio związaną z prowadzeniem produkcji rolniczej (roślinnej i zwierzęcej) i prowadzeniem gospodarstwa rolnego, niezależnie od tego czy wytworzona produkcja była przeznaczona na potrzeby własne gospodarstwa i rodziny czy na sprzedaż (patrz: *Charakterystyka... 2007*, s. 20)

zmniejszenia liczby gospodarstw drobnych (do 5 ha użytków rolnych) i wzrostu liczby gospodarstw większych (20 ha UR i więcej). W odniesieniu do gospodarstw prowadzących działalność rolniczą liczba gospodarstw w pierwszej grupie zmniejszyła się w skali kraju o 6,0%, a w drugiej wzrosła o 5,6%. Zwiększyła się także liczba gospodarstw w grupie obszarowej 5–20 ha UR (o 2,0%). Największą dynamikę spadku odnotowano w gospodarstwach do 1 ha UR (o 16,0%), a największy wzrost w gospodarstwach o powierzchni 30–50 ha UR (8,1%) i 50 ha UR i więcej (14,7%). Doprowadziło to do pewnej poprawy struktury obszarowej omawianej grupy gospodarstw: odsetek gospodarstw o powierzchni do 5 ha UR zmniejszył się z 69,9% do 68,1%, a o powierzchni 20 ha UR i więcej wzrósł z 4,7% do 5,2%. Jednocześnie średni obszar gospodarstwa zwiększył się z 5,6 ha UR do 6,0 ha UR⁴.

Obserwowane w skali kraju tendencje spadku liczby gospodarstw drobnych i wzrostu liczby gospodarstw większych odnotowano także w większości województw, w wyniku czego prawie we wszystkich województwach średni obszar gospodarstw prowadzących działalność rolniczą był większy w 2007 r. niż w 2005 r. Wyjątek stanowi województwo podkarpackie, gdzie pozostał on bez zmian. Nie zmieniło się także wojewódzkie zróżnicowanie struktury obszarowej gospodarstw: do województw o najbardziej rozdrobnionej strukturze nadal należały województwa: małopolskie, podkarpackie i śląskie, w których około 90% gospodarstw posiadało mniej niż 5 ha UR, a gospodarstwa od 20 ha wwyż stanowiły margines nie przekraczający 1,5%; natomiast do województw o najmniejszym rozdrobieniu należały województwa: kujawsko-pomorskie, podlaskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie, w których, mimo iż gospodarstwa do 5 ha również stanowiły najliczniejszą grupę (ok. 40–60%), relatywnie licznie reprezentowane były także gospodarstwa liczące 20 ha UR lub więcej (ok. 12–18%); (tab. 1).

⁴ Przedstawione zmiany liczby i struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą istotnie różnią się od zmian w latach 2002–2005, kiedy spadkowi ogólnej liczby gospodarstw towarzyszył znaczny wzrost liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą (o 13,7%). Największy wzrost odnotowano w grupie obszarowej do 5 ha (22,7%), mniejszy w grupie 20 ha i więcej (7,2%) przy jednoczesnym zmniejszeniu się liczby gospodarstw 5–20 ha o 3,5%. Wzrost liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą związany był w tym czasie głównie z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Więcej na temat zmian struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych ogółem i gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w latach 2002–2005 patrz: Frenkel I., *Pracujący w gospodarstwach rolnych – według spisów rolnych w latach 2002 i 2005*, Monografie i Studia, 1/2007, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2007.

Tabela 1. Indywidualne gospodarstwa rolne według wybranych cech i województw w latach 2005 i 2007

Województwa	Ogółem (w tys.)		W tym prowadzące działalność rolniczą							
			razem (w tys.)		średni obszar gospodarstwa w ha UR		% gospodarstw o powierzchni użytków rolnych			
	2005	2007	2005	2007	2005	2007	do 5 ha		20 ha i więcej	
							2005	2007	2005	2007
Polska	2 728,9	2 575,1	2472,8	2387,2	5,6	6,0	69,9	68,1	4,7	5,2
Dolnośląskie	128,1	115,2	115,3	109,8	6,4	6,9	71,5	70,8	6,1	6,4
Kujawsko-pomorskie	105,5	101,2	101,1	98,8	9,2	9,6	52,4	51,5	11,4	12,2
Lubelskie	286,4	289,6	279,4	283,6	5,1	5,3	66,7	65,3	3,2	3,4
Lubuskie	51,6	46,0	45,1	41,6	7,8	9,0	66,8	65,6	7,6	7,3
Łódzkie	197,8	193,5	182,0	182,8	5,7	5,9	59,0	58,1	3,4	3,5
Małopolskie	354,2	321,3	312,7	281,7	2,1	2,4	91,4	90,5	0,3	0,4
Mazowieckie	347,2	334,7	317,5	309,0	6,4	6,8	57,6	55,1	4,9	5,4
Opolskie	66,4	61,2	59,9	60,4	6,2	6,5	72,5	73,1	7,0	7,4
Podkarpackie	300,8	297,9	273,4	279,7	2,5	2,5	89,2	89,6	0,6	0,6
Podlaskie	111,1	111,7	110,3	107,2	9,7	10,2	42,3	40,1	11,9	12,9
Pomorskie	70,3	62,8	62,7	57,8	9,7	10,6	56,4	52,9	11,0	11,8
Śląskie	226,6	177,5	185,5	150,1	2,3	2,7	90,5	87,9	1,0	1,5
Świętokrzyskie	162,4	152,4	132,1	128,6	4,0	4,4	72,6	69,8	1,2	1,4
Warmińsko-mazurskie	71,0	69,1	63,1	64,0	12,7	13,2	51,4	51,1	17,8	17,6
Wielkopolskie	185,0	184,4	177,9	178,9	8,2	8,6	56,2	55,0	9,0	9,4
Zachodniopomorskie	64,7	56,8	54,9	53,2	11,6	12,3	65,7	58,6	12,1	16,9

Źródło: Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r., 2006, GUS, Warszawa; Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r., 2008, GUS, Warszawa i obliczenia własne.

Źródła dochodów gospodarstwa

Duże rozdrobnienie gospodarstw rolnych powoduje, że tylko dla stosunkowo niewielkiej ich części prowadzenie działalności rolniczej może być głównym źródłem utrzymania rodziny. W 2007 r. z ogólnej liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą głównie z tej działalności utrzymywało się tylko co czwarte gospodarstwo (25,3%). Najliczniejszą grupę stanowiły gospodarstwa utrzymujące się głównie z pracy najemnej (31,6%), a gospodarstwa utrzymujące się głównie ze źródeł niezarobkowych były prawie równie liczne jak gospodarstwa utrzymujące się głównie z działalności rolniczej (25,2%, w tym z emerytury i renty 24,1%). Odsetki gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej i z niezarobkowych źródeł były niższe, a z pracy najemnej wyższe niż w 2005 r. Zwiększył się także odsetek gospodarstw, w których większość dochodów pochodzi jednocześnie z działalności rolniczej i pracy najemnej (z 3,6 do 5,5%) oraz odsetek gospodarstw utrzymujących się głównie z pozarolniczej działalności gospodarczej (z 4,8 do 4,9%). Wzrosty te odzwierciedlają zapewne przede wszystkim znaczną w latach 2005–2007 poprawę sytuacji na nierolniczym rynku pracy.

Przedstawione powyżej kierunki zmian w strukturze gospodarstw według głównego źródła dochodów odnotowano z niewielkimi wyjątkami we wszystkich województwach (tab. 2). Odsetek gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej zmniejszył się w 14 województwach (oprócz mazowieckiego i podlaskiego, gdzie zwiększył się), odsetek utrzymujących się głównie z pracy najemnej również wzrósł w 14 województwach (oprócz podlaskiego i śląskiego, gdzie zmniejszył się), a utrzymujących się głównie z niezarobkowych źródeł zmalał w 13 województwach, zwiększając się w pozostałych trzech (lubuskim, opolskim, śląskim). Najniższe odsetki gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej odnotowano w województwach: podkarpackim (7,5% w 2007 r.), śląskim (8,0%) i małopolskim (12,5%), tj. w województwach o najbardziej rozdrobnionej strukturze obszarowej. Stosunkowo niskie odsetki gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej odnotowano także w kilku województwach o mniejszym rozdrobnieniu, takich jak lubuskie (15,6%), dolnośląskie (18,8%) i opolskie (19,3%). Z drugiej strony, stosunkowo najwyższe odsetki gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej odnotowano przede wszystkim w województwach o najmniejszym rozdrobnieniu, takich jak: podlaskie (43,5%), kujawsko-pomorskie (42,9%) i warmińsko-mazurskie (37,5%), chociaż podobne udziały odnotowano także w niektórych województwach o relatywnie większym rozdrobnieniu, jak np. województwo wielkopolskie (38,5%) i mazowieckie (35,7%). Tego rodzaju odchylenia nie podważają jednak faktu ogólnie silnej współzależności między częstością występowania gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności

Tabela 2. Gospodarstwa indywidualne prowadzące działalność rolniczą według przeważającego dochodu gospodarstwa domowego i województw w latach 2005 i 2007

Województwa, rok		Gospodarstwa domowe, w których ponad 50% dochodów pochodziło z:									
		Ogółem	działalności rolniczej i pracy najemnej				niezarobkowych źródeł utrzymania				gospodarstwa pozostałe ^a
			działalności rolniczej	razem	w tym z przewagą dochodów z pracy najemnej	pracy najemnej	działalności poza-rolniczej	razem	w tym emerytury i renty		
w odsetkach											
Polska	2005	100,0	26,9	3,6	2,8	29,7	4,8	28,6	27,1	6,5	
	2007	100,0	25,3	5,5	4,3	31,6	4,9	25,2	24,1	7,5	
Dolnośląskie	2005	100,0	25,4	2,4	1,9	29,9	6,9	29,7	28,2	5,8	
	2007	100,0	18,8	3,5	2,8	36,8	7,5	26,8	25,6	6,5	
Kujawsko-pomorskie	2005	100,0	44,7	2,2	1,6	23,6	3,9	19,8	18,4	5,8	
	2007	100,0	42,9	2,9	2,1	24,5	4,9	18,7	17,6	6,1	
Lubelskie	2005	100,0	28,0	4,0	2,9	26,8	3,7	29,7	28,4	7,9	
	2007	100,0	27,8	5,2	3,7	28,6	3,6	25,9	24,7	8,9	
Lubuskie	2005	100,0	19,2	2,0	1,6	34,1	5,3	34,3	31,6	5,2	
	2007	100,0	15,6	3,7	3,0	35,0	5,3	35,0	34,5	5,3	
Łódzkie	2005	100,0	31,6	3,6	2,6	28,4	5,3	23,7	22,2	7,3	
	2007	100,0	28,7	6,3	4,6	29,3	5,6	21,2	19,6	8,9	
Małopolskie	2005	100,0	13,6	5,4	4,4	34,7	5,6	33,1	32,0	7,6	
	2007	100,0	12,5	8,0	6,4	38,4	5,2	27,2	26,4	8,8	
Mazowieckie	2005	100,0	35,1	2,6	2,0	28,7	5,7	21,1	19,9	6,9	
	2007	100,0	35,7	4,2	3,1	28,9	5,9	18,3	17,3	7,0	

Opolskie	2005	100,0	26,5	2,6	2,0	34,4	5,7	25,7	24,5	5,0
	2007	100,0	19,3	4,7	3,6	38,3	4,6	27,3	26,1	5,8
Podkarpackie	2005	100,0	9,8	6,4	5,6	32,7	2,9	41,7	40,0	6,5
	2007	100,0	7,5	8,9	7,8	37,6	2,9	35,6	34,7	7,5
Podlaskie	2005	100,0	41,9	2,4	1,6	25,8	2,3	22,2	20,6	5,5
	2007	100,0	43,5	3,1	2,0	24,0	5,2	17,8	16,7	6,3
Pomorskie	2005	100,0	35,8	2,2	1,5	27,0	7,2	21,8	20,4	6,1
	2007	100,0	33,7	4,9	3,8	28,2	7,2	18,0	16,8	8,1
Śląskie	2005	100,0	11,8	1,8	1,6	40,5	4,4	37,5	36,0	4,1
	2007	100,0	8,0	3,9	3,6	37,8	4,9	39,6	38,2	5,7
Świętokrzyskie	2005	100,0	33,5	4,2	2,9	23,2	4,2	26,7	25,0	8,3
	2007	100,0	30,8	6,7	4,8	26,6	4,0	22,9	21,8	9,0
Warmińsko-mazurskie	2005	100,0	42,8	2,0	1,6	22,1	4,2	23,8	21,4	4,9
	2007	100,0	37,5	3,0	2,3	25,6	5,8	23,0	21,1	5,1
Wielkopolskie	2005	100,0	39,7	2,4	1,9	24,8	6,7	20,4	18,8	6,1
	2007	100,0	38,5	4,4	3,2	27,7	4,6	17,3	16,6	7,5
Zachodniopomorskie	2005	100,0	30,2	1,8	1,4	28,3	6,3	29,0	26,5	4,3
	2007	100,0	25,0	5,1	3,7	31,1	7,2	24,2	22,5	7,4

^a Gospodarstwa, w których żadne z uwzględnionych źródeł dochodów nie przewyższało 50% dochodów ogółem.

Źródło: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, 2006, GUS, Warszawa; *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, 2008, GUS, Warszawa i obliczenia własne

rolniczej a rozdrobnieniem gospodarki rolnej: obliczony na zbiorowości województw współczynnik korelacji między obiema zmiennymi (przyjmując jako miarę rozdrobnienia przeciętny obszar gospodarstwa) wynosił w 2007 r. 0,65. Stopień rozdrobnienia był także stosunkowo silnie skorelowany z odsetkiem gospodarstw utrzymujących się głównie z pracy najemnej (-0,59) i z emerytury lub renty (-0,54). Warto zauważyć, że wszystkie te współczynniki są niższe w porównaniu z obliczonymi dla 2005 roku, kiedy wynosiły odpowiednio 0,76, -0,62 i -0,67. Świadczy to pośrednio o zwiększeniu się w tym okresie roli innych czynników kształtujących strukturę źródeł utrzymania gospodarstw, zwłaszcza takich jak: dochodowość produkcji rolniczej, sytuacja na rynku pracy oraz regulacje związane z funkcjonowaniem systemu świadczeń emerytalno-rentowych.

Miejsce pracy i charakter zatrudnienia ludności

Według danych badania z 2007 r. ogólna liczba ludności zamieszkałej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego⁵ wynosiła 8787,4 tys., co stanowiło 23,1% ogólnej liczby ludności kraju według stanu w dniu 30 VI 2007 r. Odsetek ten wahał się od 9,9% w województwie pomorskim do 50,2% w podkarpackim. Zbliżone do dolnej granicy odsetki miało województwo zachodniopomorskie (10,0%),

⁵ Do osób zamieszkałych z użytkownikiem zaliczono:

- osoby zameldowane na pobyt stały lub czasowy oraz osoby przebywające bez zameldowania powyżej 3 miesięcy i obecne w momencie badania,
- osoby nieobecne w momencie badania poniżej 3 miesięcy bez względu na przyczynę nieobecności, przebywające w kraju lub za granicą,
- osoby nieobecne w momencie badania powyżej 3 miesięcy z następujących przyczyn:
 - odbywania zasadniczej służby wojskowej,
 - przebywania w zakładzie karnym lub areszcie śledczym,
 - pobytu za granicą bez względu na przyczynę.

W badaniu nie uwzględniono:

- osób przebywających (mieszkających) czasowo z użytkownikiem do 3 miesięcy – bez względu na przyczynę przebywania,
- osób nieobecnych w gospodarstwie rolnym użytkownika powyżej 3 miesięcy z powodu pracy, nauki i warunków mieszkaniowych – przebywających na terenie kraju. Dotyczy to również uczniów, studentów, którzy pomagają w pracy w gospodarstwie rolnym w okresie wakacyjnym, a mieszkają w ciągu roku (powyżej 3 miesięcy) w internatach, akademikach i na stacjach na terenie kraju. Nie uwzględniono także pracowników najemnych, którzy mieszkają i pracują na terenie gospodarstwa rolnego.

Jako osoby zamieszkałe z użytkownikiem traktowano zarówno osoby będące członkami jego gospodarstwa domowego, jak też członków rodziny tworzących odrębne gospodarstwo domowe, ale mieszkających razem z użytkownikiem (patrz *Instrukcja dla Ankietera do przeprowadzenia Badania Struktury Gospodarstw Rolnych w czerwcu 2007 r.*, GUS, Warszawa 2007).

śląskie (11,0%) i dolnośląskie (12,4%), a do górnej – województwo lubelskie (46,6%), świętokrzyskie (37,7%) i małopolskie (34,7%). Prawie połowa (49,3%) ludności mieszkającej z użytkownikiem skupiona była w czterech województwach: lubelskim, małopolskim, mazowieckim i podkarpackim.

Liczba ludności w gospodarstwach rolnych w 2007 r. była w większości województw zapewne mniejsza niż w 2005 r. (co sugerują dane o dynamice liczby gospodarstw), jednak dokładnej skali tych zmian nie znamy, gdyż w badaniu z 2005 r. ograniczono się jedynie do zbierania danych o osobach pracujących w gospodarstwie rolnym, pomijając wszystkich pozostałych mieszkańców tych gospodarstw.

Z ogólnej liczby osób mieszkających w 2007 r. w gospodarstwach indywidualnych liczba osób w wieku 15 lat i więcej, tj. populacji dla której zbierano dane o zatrudnieniu, wynosiła 7300,7 tys. Dane o zatrudnieniu dotyczyły pracy wykonywanej w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie. Wszystkie osoby w wieku 15 lat i więcej podzielono na następujące kategorie zatrudnienia:

1. pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym,
2. pracujący głównie w gospodarstwie rolnym i dodatkowo poza gospodarstwem,
3. pracujący głównie poza gospodarstwem rolnym i dodatkowo w gospodarstwie,
4. pracujący wyłącznie poza gospodarstwem rolnym,
5. osoby niepracujące.

Do pracujących w gospodarstwie rolnym zaliczono osoby wnoszące wkład pracy w gospodarstwo w wymiarze przynajmniej 1 tygodnia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie, pod warunkiem, że w momencie badania w gospodarstwie prowadzona była działalność rolnicza.

Za pracę poza gospodarstwem rolnym uważano każdą pracę (również dorywczą), wykonywaną poza rodzinnym gospodarstwem rolnym w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających termin badania. Mogła to być zarówno praca najemna, jak też wykonywana w ramach rodzinnej pozarolniczej działalności gospodarczej (np. agroturystyka, działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu).

Do osób niepracujących zaliczono wszystkie osoby, które nie spełniały przyjętych kryteriów pracy w gospodarstwie lub poza gospodarstwem.

Przy podziale pracy w gospodarstwie na główną i dodatkową, jako pracę główną uważano taką, która zwykle zajmowała najwięcej czasu, a jeżeli dwie (lub więcej) zajmowały taką samą ilość czasu, pracą główną była ta, która przynosiła większy dochód⁶.

Według danych BSGR 2007 zbiorowość osób pracujących zamieszkałych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego liczyła 5745,0 tys. osób, tj. 78,7% ogólnej liczby mieszkańców tych gospodarstw w wieku 15 lat i więcej. Wartości tego

wskaźnika wahały się od 73,7% w województwie zachodniopomorskim do 82,0% w małopolskim. Są to wartości bardzo wysokie, rzadko spotykane wśród ludności zamieszkałej poza gospodarstwami rolnymi. Tak wysokie wskaźniki zatrudnienia związane są głównie z panującymi w gospodarstwach rolnych rodzinnymi stosunkami pracy, które nakazują i umożliwiają udział w pracach rolnych prawie wszystkich członków rodziny. Fakt ten znajduje pełne odzwierciedlenie w badaniach SGR, uwzględniających nawet minimalny wkład pracy w gospodarstwo.

Spśród ogółu pracujących najliczniejszą grupę stanowiły osoby pracujące wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym – 55,8%, osoby pracujące w gospodarstwie rolnym i poza gospodarstwem znajdowały się na drugim miejscu – 30,6%, a osoby pracujące wyłącznie poza gospodarstwem zajmowały trzecie miejsce – 13,6%. Pracujący wyłącznie w gospodarstwie stanowili ponad połowę ogółu pracujących prawie we wszystkich województwach z wyjątkiem dolnośląskiego, opolskiego i śląskiego, gdzie stanowili oni ok. 45–49%. Najwyższe odsetki pracujących wyłącznie w gospodarstwie, ok. 61–64%, odnotowano w województwie kujawsko-pomorskim, podlaskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim. Warto ponadto zwrócić uwagę, że w populacji osób pracujących jednocześnie w gospodarstwie i poza gospodarstwem zdecydowana większość, we wszystkich województwach, traktowała pracę poza gospodarstwem jak pracę główną (tab. 3).

Relacje między liczbą pracujących w gospodarstwie i poza nim były w poszczególnych województwach różne. Łączny udział wszystkich kategorii pracujących poza gospodarstwem (wyłącznie, głównie lub dodatkowo) w ogólnej liczbie pracujących mieszkających w gospodarstwach rolnych wahał się od 35,8% w woj. podlaskim do 54,7% w woj. opolskim. Różnice te odzwierciedlają w znacznym stopniu różnice struktury obszarowej gospodarstw rolnych, gdyż odsetek pracujących poza gospodarstwem jest z reguły wyższy w mniejszych gospodarstwach. Jak jednak wskazują dane (tab. 4), znaczące różnice przestrzenne odsetka pracujących poza gospodarstwem występują często także w tych samych grupach obszarowych, co świadczy o działaniu w poszczególnych regionach jeszcze innych czynników różnicujących, zwłaszcza takich jak: niedostateczny zewnętrzny popyt na pracę, niebilansowanie jego struktury ze strukturą potencjalnych pracobiorców (demograficzną, kwalifikacyjną), trudności z dojazdem do pracy itp.

⁶ Należy podkreślić, że metody zbierania danych o pracy stosowane w badaniach struktury gospodarstw rolnych różnią się pod wieloma względami od metod stosowanych w badaniach rynku pracy, m.in. takich jak Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności czy część ludnościowa Narodowego Spisu Powszechnego 2002. W związku z tym dane o pracy z obu rodzajów źródeł nie są porównywalne.

Tabela 3. Ludność zamieszkała z użytkownikiem gospodarstwa rolnego i pracujący członkowie rodziny według kategorii zatrudnienia i województw, 2007

Województwa	Ludność			Pracujący					
	ogółem		w tym w wieku 15+	ogółem		wyłącznie w gospodarstwie	głównie w gospodarstwie	głównie poza gospodarstwem	wyłącznie poza gospodarstwem
	w tys.	w % ludności ogółem	w tys.	w % ludności 15+		w % pracujących ogółem			
Polska	8 787,4	23,1	7 300,7	5 745,0	78,7	55,8	5,1	25,5	13,6
Dolnośląskie	357,6	12,4	309,7	246,1	79,5	49,1	4,5	27,9	18,5
Kujawsko-pomorskie	363,3	17,6	299,4	220,6	73,7	61,6	4,2	18,8	15,4
Lubelskie	1 010,1	46,6	837,1	671,8	80,3	59,6	5,5	25,0	9,9
Lubuskie	135,2	13,4	115,3	87,5	75,9	51,1	4,1	26,7	18,1
Łódzkie	670,0	26,2	564,3	441,4	78,2	57,5	5,3	25,5	11,8
Małopolskie	1 136,5	34,7	925,3	758,6	82,0	51,2	4,9	27,9	16,0
Mazowieckie	1 129,4	21,8	925,9	734,9	79,4	57,8	6,1	24,8	11,3
Opolskie	210,9	20,3	179,3	135,6	75,7	45,3	7,3	31,7	15,8
Podkarpackie	1 051,9	50,2	875,2	693,8	79,3	54,9	3,5	29,3	12,3
Podlaskie	395,0	33,1	327,7	246,7	75,3	64,2	5,1	18,9	11,8
Pomorskie	218,7	9,9	179,8	140,3	78,1	54,7	5,2	22,1	18,0
Śląskie	511,3	11,0	437,9	347,6	79,4	47,7	4,0	31,1	17,2
Świętokrzyskie	481,1	37,7	401,2	324,0	80,8	61,3	7,5	22,6	8,6
Warmińsko-mazurskie	226,1	15,9	186,0	141,6	76,1	61,5	4,4	20,7	13,4
Wielkopolskie	721,4	21,3	593,5	443,0	74,6	57,2	4,8	21,0	17,0
Zachodniopomorskie	169,0	10,0	143,3	111,4	77,7	50,2	5,4	27,6	16,9

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r., Rocznik Demograficzny 2008, GUS, Warszawa 2008 oraz obliczenia własne.

Tabela 4. Pracujący poza gospodarstwem rolnym (wyłącznie, głównie lub dodatkowo) w % ogólnej liczby pracujących mieszkających z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według grup obszarowych i województw, 2007

Województwa	Ogółem	W tym w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych						
		do 1 ha	1–2	2–5	5–10	10–20	20–30	30–50 ha
Polska	44,2	54,9	53,8	47,5	36,6	26,8	19,9	18,0
Dolnośląskie	50,9	53,7	57,2	58,3	46,1	40,9	34,5	31,5
Kujawsko-pomorskie	38,4	56,6	61,2	51,9	31,8	21,3	15,9	13,5
Lubelskie	40,4	49,5	53,3	43,7	33,7	25,5	16,3	15,8
Lubuskie	48,9	44,9	51,5	56,2	55,3	39,2	31,4	32,4
Łódzkie	42,5	52,1	57,1	50,5	37,0	24,8	18,0	17,1
Małopolskie	48,8	60,6	49,3	44,3	31,0	23,7	20,7	20,5
Mazowieckie	42,2	54,9	60,1	51,2	36,6	25,4	15,1	11,6
Opolskie	54,7	60,1	67,6	62,3	48,5	37,9	27,9	25,7
Podkarpackie	45,1	52,3	47,3	41,6	35,0	28,5	26,6	24,8
Podlaskie	35,8	55,1	64,7	53,1	37,9	21,4	13,3	12,9
Pomorskie	45,3	58,6	56,7	59,9	40,7	33,3	23,9	22,9
Śląskie	52,3	56,6	55,3	50,4	43,3	30,9	27,5	25,0
Świętokrzyskie	38,7	48,1	46,9	41,6	30,3	22,5	21,2	19,2
Warmińsko-mazurskie	38,5	48,7	57,0	53,8	39,7	29,1	20,3	17,5
Wielkopolskie	42,8	56,3	61,3	51,5	39,4	26,7	18,6	15,3
Zachodnio-pomorskie	49,8	55,6	58,7	63,5	45,6	39,3	46,1	28,0

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. oraz obliczenia własne

Zmiany relacji między liczbą pracujących w gospodarstwie i poza nim w latach 2005–2007 można przedstawić jedynie w odniesieniu do populacji osób pracujących w gospodarstwie rolnym (wyłącznie, głównie lub dodatkowo), bowiem w badaniu z 2005 r. nie zebrano, jak już wspomniano, danych o osobach pracujących wyłącznie poza gospodarstwem.

Porównanie danych z obu lat wskazuje, że ogólna liczba pracujących w gospodarstwie zmniejszyła się z 5044,3 tys. w 2005 r. do 4964,6 tys. w 2007 r. (o 1,6%). Zmniejszyła się jedynie liczba pracujących wyłącznie w gospodarstwie: z 3316,0 tys. do 3207,0 tys. (o 3,3%), natomiast liczba pracujących w gospodarstwie i poza gospodarstwem wzrosła z 1728,2 tys. do 1757,6 tys. (o 1,7%). Doprowadziło to do zwiększenia się odsetka pracujących w gospodarstwie i poza nim z 34,3% do 35,4%. Wzrost tego odsetka odnotowano w 10 województwach, w dwóch nie zmienił się (podlaskie i śląskie), a w 4

zmałał (lubuskie, małopolskie i wielkopolskie). W obu porównywanych latach najwyższe odsetki pracujących w gospodarstwie i poza nim odnotowano w województwie opolskim, a najniższe w kujawsko-pomorskim (tab. 5).

Tabela 5. Pracujący w gospodarstwie rolnym według kategorii zatrudnienia i województw w latach 2005 i 2007

Województwa	Liczba pracujących w 2007 r.						Pracujący w gospodarstwie i poza nim w % pracujących w gospodarstwach ogółem	
	ogółem		wyłącznie w gospodarstwie		w gospodarstwie i poza gospodarstwem		2005	2007
	w tys.	w % stanu 2005 r.	w tys.	w % stanu w 2005 r.	w tys.	w % stanu w 2005 r.		
Polska	4 964,6	98,4	3 207,0	96,7	1 757,6	101,7	34,3	35,4
Dolnośląskie	200,5	97,0	120,9	94,1	79,7	101,8	37,9	39,7
Kujawsko-pomorskie	186,5	94,4	135,8	91,6	50,7	102,7	25,0	27,2
Lubelskie	605,2	99,6	400,7	96,7	204,5	105,8	31,8	33,8
Lubuskie	71,6	89,6	44,7	91,2	26,9	86,9	38,8	37,6
Łódzkie	389,4	101,0	253,7	99,0	135,7	104,9	33,6	34,9
Małopolskie	637,4	95,0	388,8	97,8	248,7	91,0	40,7	39,0
Mazowieckie	651,9	99,1	424,9	96,6	227,0	104,1	33,1	34,8
Opolskie	114,2	100,3	61,4	97,0	52,8	104,5	44,4	46,2
Podkarpackie	608,3	105,3	380,6	99,4	227,7	117,0	33,7	37,4
Podlaskie	217,7	94,2	158,4	94,3	59,3	94,0	27,3	27,3
Pomorskie	115,1	94,7	76,8	95,6	38,3	92,8	34,0	33,3
Śląskie	287,8	87,2	165,8	87,2	122,0	87,1	42,4	42,4
Świętokrzyskie	296,2	100,9	198,6	96,1	97,6	112,2	29,6	33,0
Warmińsko-mazurskie	122,6	103,2	87,0	101,3	35,5	108,0	27,7	29,0
Wielkopolskie	367,5	102,1	253,2	102,3	114,3	101,6	31,2	31,1
Zachodnio-pomorskie	92,6	101,5	55,9	96,8	36,7	109,5	36,7	39,6

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z lat 2005 i 2007 oraz obliczenia własne.

Płeć, wiek i poziom wykształcenia pracujących

Przechodząc do charakterystyki struktury pracujących w gospodarstwach rolnych według płci, wieku i poziomu wykształcenia odnotujemy przede wszystkim, że większość osób w tej populacji stanowią mężczyźni. W 2007 r. ich udział wynosił

średnio w kraju 53,3%, wahając się od 51,2% w województwie małopolskim do 57,1% w podlaskim. Odsetki te były znacznie wyższe i bardziej przestrzennie zróżnicowane w populacji użytkowników gospodarstw rolnych⁷: 67,9% średnio w kraju, a w poszczególnych województwach od 56,3% w województwie podkarpackim do 81,1% w podlaskim. Różnice te odzwierciedlają w znacznym stopniu różnice struktury obszarowej w poszczególnych województwach, bowiem w większych gospodarstwach odsetek mężczyzn jest z reguły wyższy.

Mężczyźni częściej niż kobiety podejmują pracę poza gospodarstwem, w związku z czym ich udział wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie jest niższy, a wśród posiadających dwie prace wyższy niż przeciętnie, wynosząc w skali kraju odpowiednio 48,2% i 62,8%, w tym w populacji użytkowników 64,0% i 73,8%. Relatywnie niższe odsetki mężczyzn w grupie pracujących wyłącznie w gospodarstwie obserwuje się we wszystkich województwach (tab. 6 i 7).

W strukturze wieku pracujących w gospodarstwach rolnych prawie 1/3 stanowiły w 2007 r. osoby starsze w wieku 55 lat i więcej (31,3%), w tym w wieku 65 lat i więcej – 14,4%. W populacji użytkowników odsetki te były wyższe, odpowiednio: 35,1% i 15,9%. Stosunkowo najbardziej starą strukturą wieku charakteryzuje się populacja pracujących wyłącznie w gospodarstwie, gdzie odsetek osób w wieku 55 lat i więcej wynosił 41,5%, a 65 lat i więcej 21,1%, w tym w populacji użytkowników odpowiednio 47,9% i 24,7%. Choć starszy wiek jest z reguły dużą przeszkodą podejmowania pracy poza gospodarstwem, udział osób w wieku 55 lat i starszych wśród posiadających taką pracę był również znaczący i wynosił 12,5%, w tym wśród użytkowników – 15,6%.

Do województw charakteryzujących się najstarszą strukturą wieku pracujących w gospodarstwie należą przede wszystkim województwa: lubuskie, podkarpackie i śląskie, w których odsetek pracujących w wieku 55 lat i więcej wynosił 38–39%, w tym wśród użytkowników ok. 45–47%, a charakteryzujących się najmłodszą strukturą – województwa: kujawsko-pomorskie, mazowieckie i wielkopolskie, w których odsetki te wynosiły wśród ogółu pracujących w gospodarstwie ok. 25–27%, a wśród użytkowników – ok. 28–30%. Podobnie jak w przypadku struktury według płci, przestrzenne różnice stopnia starości populacji pracujących są w znacznym stopniu powiązane z różnicami struktury obszarowej, im bardziej jest ona rozdrobniona tym starsza struktura wieku. Np. wśród ogółu pracujących w gospodarstwie odsetek osób w wieku 55 lat i starszych zmniejszał się w 2007 r. sukcesywnie z 47,9% w gospodarstwach do 1 ha UR do 15,1% w gospodarstwach 50 ha i więcej, w tym wśród użytkowników odpowiednio z 53,1% do 14,2% (tab. 8).

⁷ O ile nie zaznaczono inaczej, prezentowane w tekście dane dotyczące użytkowników odnoszą się do użytkowników kierujących gospodarstwem rolnym. W 2007 r. stanowili oni 96,6% ogólnej liczby użytkowników, których gospodarstwa prowadziły działalność rolniczą.

Tabela 6. Pracujący w gospodarstwie rolnym według kategorii zatrudnienia, wybranych grup wieku, płci i województw, 2007

Województwa	Pracujący w gospodarstwie ogółem			Pracujący wyłącznie w gospodarstwie			Pracujący w gospodarstwie i poza gospodarstwem		
	w wieku		mężczyźni	w wieku		mężczyźni	w wieku		mężczyźni
	55 lat i więcej	65 lat i więcej		55 lat i więcej	65 lat i więcej		55 lat i więcej	65 lat i więcej	
	w % ogólnej liczby pracujących danej kategorii zatrudnienia								
Polska	31,3	14,4	53,3	41,5	21,1	48,2	12,5	2,1	62,8
Dolnośląskie	33,3	13,5	55,4	45,4	21,1	48,7	14,9	2,0	65,6
Kujawsko-pomorskie	24,6	8,8	56,0	29,4	11,5	51,9	11,9	1,3	66,9
Lubelskie	29,5	13,4	52,8	38,5	19,0	49,0	12,1	2,4	60,4
Lubuskie	38,4	16,9	54,9	53,1	26,4	48,6	14,1	1,2	65,4
Łódzkie	28,3	12,0	53,5	38,4	17,7	47,6	9,5	1,4	64,4
Małopolskie	34,5	17,2	51,2	48,7	26,9	44,3	12,2	2,0	61,9
Mazowieckie	26,1	11,0	54,7	34,0	16,1	50,1	11,4	1,3	63,5
Opolskie	34,2	17,5	53,6	46,2	26,3	47,5	20,3	7,1	60,6
Podkarpackie	38,5	20,2	50,5	54,5	31,0	44,2	11,7	2,1	61,2
Podlaskie	28,4	13,5	57,1	34,8	18,1	54,2	11,3	1,4	64,9
Pomorskie	27,7	11,1	54,5	34,5	15,6	49,8	14,2	2,1	63,9
Śląskie	38,5	20,3	51,9	56,0	32,9	45,2	14,7	3,1	60,9
Świętokrzyskie	30,5	13,5	52,4	39,3	18,7	47,7	12,5	3,0	61,9
Warmińsko-mazurskie	28,4	12,8	56,2	34,6	17,2	51,8	13,2	1,9	67,2
Wielkopolskie	27,0	10,1	54,9	33,5	14,2	50,2	12,7	1,1	65,3
Zachodniopomorskie	33,4	13,8	55,2	44,3	22,0	49,3	16,7	1,2	64,3

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. oraz obliczenia własne.

Tabela 7. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według kategorii zatrudnienia, wybranych grup wieku, płci i województw, 2007

Województwa	Pracujący w gospodarstwie ogółem			Pracujący wyłącznie w gospodarstwie			Pracujący w gospodarstwie i poza gospodarstwem		
	w wieku		mężczyźni	w wieku		mężczyźni	w wieku		mężczyźni
	55 lat i więcej	65 lat i więcej		55 lat i więcej	65 lat i więcej		55 lat i więcej	65 lat i więcej	
	w % ogólnej liczby użytkowników danej kategorii zatrudnienia								
Polska	35,1	15,9	67,9	47,9	24,7	64,0	15,6	2,5	73,8
Dolnośląskie	38,2	15,8	67,0	52,9	26,3	60,6	19,2	2,4	75,2
Kujawsko-pomorskie	27,9	9,7	77,4	34,7	13,8	77,4	14,2	1,4	77,4
Lubelskie	32,3	14,0	69,5	43,6	21,2	66,6	14,0	2,3	74,1
Lubuskie	45,6	20,5	67,4	65,7	33,7	60,2	16,9	1,5	77,8
Łódzkie	29,3	12,1	69,2	41,2	19,2	65,1	11,9	1,8	75,1
Małopolskie	40,0	19,7	60,3	56,9	31,8	53,2	16,2	2,8	70,3
Mazowieckie	28,6	11,5	73,3	38,7	18,3	71,3	13,6	1,4	76,2
Opolskie	36,5	18,1	68,1	51,7	29,4	63,2	21,6	7,1	72,9
Podkarpackie	45,2	24,1	56,3	64,2	37,6	49,3	14,6	2,2	67,5
Podlaskie	28,5	12,6	81,1	36,2	18,4	81,0	13,9	1,5	81,3
Pomorskie	31,7	12,5	72,5	41,0	18,7	70,6	17,3	2,9	75,6
Śląskie	46,1	25,1	59,5	67,8	41,4	51,5	19,0	4,8	69,5
Świętokrzyskie	34,7	14,5	67,1	45,3	20,5	63,6	16,3	4,2	73,3
Warmińsko-mazurskie	31,0	14,0	74,6	39,1	20,1	73,4	16,0	2,7	76,8
Wielkopolskie	29,8	10,6	74,7	37,5	15,9	72,4	16,5	1,5	78,6
Zachodniopomorskie	37,9	16,6	69,5	52,4	29,4	65,6	20,2	0,9	74,4

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. oraz obliczenia własne.

Tabela 8. Pracujący w swoim gospodarstwie rolnym według wieku, płci i grup obszarowych, 2007

Wiek, płeć	Ogółem	W gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych							
		do 1 ha	1-2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	50 ha i więcej
		w odsetkach							
Pracujący w gospodarstwie ogółem									
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-34 lata	24,1	11,7	20,4	25,6	29,8	32,5	34,3	34,9	36,2
35-44	19,4	16,2	19,2	19,4	20,3	21,6	22,7	22,6	23,0
45-54	25,2	24,2	25,2	24,6	26,3	26,6	25,5	25,4	25,7
55 lat i więcej	31,3	47,9	35,2	30,4	23,7	19,3	17,4	17,1	15,1
w tym 65 lat i więcej	14,4	24,3	16,2	14,0	9,8	7,4	6,1	6,0	4,4
Mężczyźni	53,3	50,2	51,7	53,7	55,0	55,8	56,3	56,4	58,3
użytkownicy ogółem									
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-34 lata	12,3	5,9	10,2	12,7	17,3	19,5	20,6	19,8	20,5
35-44	21,4	15,7	20,2	21,9	25,3	27,3	29,2	29,7	29,0
45-54	30,8	25,3	28,9	31,1	35,4	37,3	36,8	37,1	36,3
55 lat i więcej	35,4	53,1	40,7	34,3	22,0	15,8	13,5	13,5	14,2
w tym 65 lat i więcej	16,2	28,3	19,3	15,3	7,3	3,3	2,0	2,7	1,8
Mężczyźni	67,0	55,9	60,2	65,9	75,9	84,3	89,4	90,9	92,5
Pracujący wyłącznie w gospodarstwie									
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-34 lata	22,9	8,6	18,2	23,3	28,1	30,5	33,4	34,4	36,5
35-44	14,2	7,1	10,5	13,0	16,6	20,3	22,2	22,4	22,7
45-54	21,3	14,1	18,8	20,2	25,0	26,8	25,5	24,9	25,2
55 lat i więcej	41,5	70,2	52,5	43,4	30,2	22,4	18,9	18,3	15,6
w tym 65 lat i więcej	21,1	40,0	27,5	22,3	13,5	9,0	6,9	6,6	4,8
Mężczyźni	48,2	42,5	43,4	46,5	50,6	53,9	55,8	56,3	57,9
użytkownicy ogółem									
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-34 lata	9,5	2,1	5,6	8,1	14,7	17,6	20,1	19,9	21,0
35-44	15,9	6,8	10,6	14,9	21,3	26,1	29,1	30,2	29,3
45-54	26,3	13,3	21,5	26,4	35,4	38,4	37,0	36,1	35,9
55 lat i więcej	48,3	77,8	62,4	50,6	28,6	18,0	13,8	13,7	13,8
w tym 65 lat i więcej	25,1	46,8	34,3	26,0	10,6	4,1	2,2	3,0	1,7
Mężczyźni	63,3	48,2	50,3	58,9	73,3	85,0	90,9	92,6	93,3

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. oraz obliczenia własne.

Jeżeli chodzi o poziom wykształcenia, to w badaniach struktury gospodarstw rolnych pytania na ten temat adresowane były jedynie do osób kierujących gospodarstwem rolnym. Najczęściej była to osoba użytkownika i tylko do tej grupy odnoszą się przedstawione w dalszym ciągu dane.

Lata 2005–2007 przyniosły dalszą poprawę poziomu wykształcenia populacji użytkowników: udział posiadających wyższe wykształcenie zwiększył się w tym czasie w skali kraju z 5,5% do 6,7%, a średnim z 28,1% do 29,4%. Odsetek posiadających wykształcenie zasadnicze zawodowe utrzymał się na podobnym poziomie ok. 37,5%, a posiadających wykształcenie podstawowe lub niższe zmniejszył się z 29,0% do 26,4%. Międzywojewódzkie różnice poziomu

Tabela 9. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według poziomu wykształcenia i województw w latach 2005 i 2007

Województwa, rok	Ogółem				Pracujący wyłącznie w gospodarstwie				
	wyższe	średnie ^a	zasadnicze zawodowe	podstawowe i niższe ^b	wyższe	średnie ^a	zasadnicze zawodowe	podstawowe i niższe ^b	
w odsetkach									
Polska	2005	5,5	28,1	37,4	29,0	2,6	22,3	35,2	39,9
	2007	6,7	29,4	37,5	26,4	3,6	23,9	36,2	36,3
Dolnośląskie		7,8	34,4	34,5	23,3	4,4	27,3	34,5	33,8
Kujawsko-pomorskie		5,6	26,5	43,7	24,2	3,2	23,8	43,9	29,2
Lubelskie		7,9	30,8	34,1	27,2	4,3	26,0	32,9	36,7
Lubuskie		6,6	32,7	33,3	27,3	5,4	23,9	30,2	40,5
Łódzkie		7,1	26,2	37,0	29,7	3,0	21,8	34,9	40,4
Małopolskie		5,4	28,3	38,9	27,4	3,1	22,1	35,2	39,6
Mazowieckie		6,7	30,8	38,0	24,5	3,4	25,3	38,1	33,2
Opolskie		6,3	26,2	46,1	21,4	4,0	20,4	44,6	31,1
Podkarpackie		6,7	28,3	35,3	29,7	3,6	20,9	32,1	43,4
Podlaskie		6,3	30,7	30,7	32,3	3,1	23,7	31,2	42,0
Pomorskie		8,0	26,6	40,0	25,3	4,0	23,0	39,6	33,4
Śląskie		7,1	31,6	40,5	20,8	3,2	26,3	39,3	31,2
Świętokrzyskie		5,4	27,8	39,2	27,6	2,7	24,5	38,5	34,3
Warmińsko-mazurskie		7,6	28,0	30,1	34,3	4,1	22,0	29,9	44,0
Wielkopolskie		6,5	29,4	43,6	20,6	3,8	26,1	44,2	25,9
Zachodniopomorskie		9,2	32,0	31,9	26,9	6,1	23,6	30,7	39,6

^a Łącznie z policealnym, ^b podstawowe i gimnazjalne (ukończone i nieukończone) oraz bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z lat 2005 i 2007 oraz obliczenia własne.

wykształcenia użytkowników były raczej nieduże, większe różnice dotyczyły głównie odsetka użytkowników z wyższym wykształceniem, który w 2007 r. wahał się w przedziale od 5,4% w województwie małopolskim do 9,2% w województwie zachodniopomorskim. Prawie we wszystkich województwach najliczniej reprezentowani byli użytkownicy posiadający wykształcenie zasadnicze zawodowe. Jedynie w woj. podlaskim i warmińsko-mazurskim było to wykształcenie podstawowe lub niższe (tab. 9).

Mimo stałej poprawy osiągnięty w 2007 r. poziom wykształcenia użytkowników nadal należy ocenić jako niezadawalający z punktu widzenia potrzeb współczesnego rolnictwa. Sytuację pogarsza fakt, że szczególnie niskim poziomem wykształcenia wyróżniają się użytkownicy pracujący wyłącznie w gospodarstwie, wśród których tylko 3,6% miało wykształcenie wyższe i 23,9% wykształcenie średnie. Podobna sytuacja występuje we wszystkich województwach i częściowo związana jest z relatywnie starszym wiekiem użytkowników pracujących wyłącznie w gospodarstwie.

Czas pracy w gospodarstwie rolnym

Charakterystyczną cechą populacji pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych jest ogromne zróżnicowanie ich czasu pracy w gospodarstwie. Związane to jest głównie z różnicami zapotrzebowania na pracę w różnych grupach gospodarstw rolnych, zaangażowaniem części pracujących w gospodarstwie w pracach poza gospodarstwem oraz dużym zróżnicowaniem struktury płci i wieku pracujących. W 2007 r. dla prawie co drugiej osoby dzień pracy w gospodarstwie trwał średnio 2 godziny lub mniej, a dla co czwartej od 2 do 5 godzin dziennie. Z drugiej strony, dla blisko 13% pracujących dzień pracy wynosił średnio 9 godzin lub więcej. W całej populacji pracujących średni dzienny czas pracy w gospodarstwie wynosił 3,8 godziny na osobę, w tym mężczyzn – 4,2 godziny, a kobiet – 3,4 godziny. Czas pracy użytkowników gospodarstw i ich współmałżonków był półtora razy dłuższy niż pozostałych członków rodziny, a osoby pracujące wyłącznie w gospodarstwie pracowały średnio ponad dwukrotnie dłużej niż pracujący dodatkowo w gospodarstwie.

Czas pracy w gospodarstwie rolnym jest dodatnio skorelowany z jego powierzchnią. W 2007 r. średni dzienny czas pracy zwiększał się od 1,5 godziny na osobę w gospodarstwach do 1 ha użytków rolnych do 7,5 godziny w gospodarstwach użytkujących przynajmniej 30 ha UR. W pierwszych udział pracujących do 2 godzin wynosił prawie 80%, a pracujących 9 godzin i więcej tylko 1%, podczas gdy w drugich odpowiednio ok. 18% i 44% (tab. 10).

Tabela 10. Pracujący w gospodarstwie rolnym według średniej dziennej liczby godzin pracy w roku, płci, kategorii zatrudnienia, grup obszarowych i stopnia pokrewieństwa z użytkownikiem, 2007

Wyszczególnienie	Ogółem	Pracujący średnio w roku dziennie					Średnia dzienna liczba godzin pracy na osobę	
		w tys.	do 2 godzin włącznie	3-5	6-8	9-11		12 godzin i więcej
			w % ogółem					
			według płci					
Ogółem	4 964,6	47,6	25,1	14,5	8,5	4,3	3,8	
Mężczyźni	2 648,0	44,9	24,2	14,7	10,3	5,9	4,2	
Kobiety	2 316,6	50,7	26,2	14,3	6,5	2,4	3,4	
		według kategorii zatrudnienia						
Wyłącznie w gospodarstwie	3 207,0	39,2	24,6	18,0	12,0	6,2	4,6	
Głównie w gospodarstwie	291,8	45,1	30,4	16,5	5,9	2,1	3,7	
Dodatkowo w gospodarstwie	1 465,8	66,5	25,0	6,6	1,5	0,4	2,2	
		według powierzchni użytków rolnych gospodarstwa						
Do 1 ha	1 029,9	79,4	16,7	3,1	0,7	0,3	1,5	
Powyżej 1 ha	3 934,7	39,3	27,3	17,5	10,6	5,3	4,5	
1-2 ha	760,2	62,0	26,6	8,4	2,2	0,8	2,5	
2-5	1 311,5	45,3	31,4	15,8	5,8	1,7	3,5	
5-10	941,3	30,7	27,9	22,5	13,1	5,8	5,1	
10-20	603,4	22,0	23,1	23,0	20,2	11,7	6,4	
20-30	167,6	19,3	18,7	22,0	23,8	16,1	7,1	
30-50	97,3	17,5	17,6	21,1	24,6	19,3	7,5	
50 ha i więcej	53,4	17,5	17,9	20,3	24,9	19,3	7,5	
		według stopnia pokrewieństwa z użytkownikiem						
Użytkownicy ogółem	2 372,1	44,7	23,2	15,0	10,8	6,2	4,3	
Współmatłonkowie	1 289,8	41,7	28,0	17,9	9,0	3,4	4,1	
Pozostali członkowie rodziny	1 302,7	58,7	25,7	10,2	3,9	1,5	2,8	

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. oraz obliczenia własne.

Zwłaszcza ze względu na duże zróżnicowanie czasu pracy poszczególnych grup pracujących w gospodarstwach rolnych, nakłady pracy w rolnictwie są również wyrażane w umownych rocznych jednostkach pracy, stanowiących ekwiwalent czasu pracy osoby pełnozatrudnionej („pełnego etatu” w nomenklaturze GUS). Zatrudnienie w rocznych jednostkach pracy (RJP) oblicza się dzieląc liczbę godzin przepracowaną przez daną osobę w ciągu roku przez roczną liczbę godzin

odpowiadającą pełnemu etatowi. W polskich badaniach struktury gospodarstw rolnych jako ekwiwalent pełnego etatu przyjmuje się 2120 godzin pracy w roku, tzn. 265 dni roboczych po 8 godzin pracy dziennie.

Przy powyższych założeniach z ogólnej liczby ok. 4965 tys. osób pracujących w 2007 r. w gospodarstwach rolnych kryterium osoby pełnozatrudnionej w gospodarstwie spełniało ok. 727 tys., tj. 14,6%. Pozostali pracowali w niepełnym wymiarze, w tym 61,6% pracowało na mniej niż $\frac{1}{2}$ „etatu”, a 42,3% na mniej niż $\frac{1}{4}$ „etatu”. Tak wysoki udział niepełnozatrudnionych w gospodarstwie wiąże się w znacznym stopniu z wysokim udziałem osób pracujących jednocześnie poza gospodarstwem. Jednak nawet w populacji pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym tylko co piąta osoba pracowała w pełnym wymiarze, a ponad połowa (62,8%) pracowała na mniej niż na $\frac{1}{2}$ „etatu”, w tym 34,3% na mniej niż $\frac{1}{4}$ „etatu”.

Oprócz zaangażowania w pracę poza gospodarstwem czynnikiem obiektywnie ograniczającym możliwości pełnego zatrudnienia w gospodarstwie może być stosunkowo wysoki w populacji pracujących wyłącznie w gospodarstwie udział osób w wieku poprodukcyjnym. Dlatego bardziej miarodajne z punktu widzenia oceny skali niepełnego zatrudnienia byłoby uwzględnienie jedynie osób w wieku produkcyjnym. Na podstawie dostępnych danych BSGR 2007 jest to jednak możliwe tylko w odniesieniu do użytkowników kierujących gospodarstwem rolnym, bowiem dla innych członków rodziny dane o czasie pracy w zróżnicowaniu według kategorii zatrudnienia (tj. m.in. z wyodrębnieniem osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie) i wieku nie zostały opracowane.

Według danych BSGR 2007 liczba użytkowników w wieku 15–64 lata (który przyjmujemy jako wiek produkcyjny) kierujących gospodarstwem i pracujących wyłącznie w gospodarstwie wynosiła ok. 1049 tys., w tym osoby pełnozatrudnione stanowiły 36,9%, a zatrudnione na mniej niż pół „etatu” – 35,6%, w tym pracujące w wymiarze do $\frac{1}{4}$ „etatu” – 22,3%. Odsetek pełnozatrudnionych był wyższy niż przeciętnie wśród użytkowników w wieku do 55 lat (44,9%), natomiast znacznie niższy w wieku 55–64 lata (19,0%). W przekroju według województw odsetek użytkowników pracujących w gospodarstwie na pełnym „etacie” mieścił się w przedziale od 14,7% w województwie podkarpackim do 51,2% w mazowieckim (tab. 11).

W ramach analizy czynników wpływających na skalę niepełnego zatrudnienia w gospodarstwie omawianej populacji użytkowników zbadano związki korelacyjne między wojewódzkimi odsetkami osób pełnozatrudnionych a stopniem rozdrobnienia gospodarstw rolnych, intensywnością produkcji rolnej i stopniem starości użytkowników w wieku produkcyjnym. Jako miarę rozdrobnienia przyjęto przeciętny obszar gospodarstwa prowadzącego działalność rolniczą, jako miarę intensywności produkcji rolnej przyjęto dwa wskaźniki: udział gruntów pod zasiewami w powierzchni użytków rolnych i udział gospodarstw utrzy-

Tabela 11. Użytkownicy w wieku 15–64 lata, kierujący gospodarstwem rolnym i pracujący wyłącznie w gospodarstwie, według rocznego czasu pracy i województw, 2007

Województwa	Ogółem	Według rocznego czasu pracy				
		poniżej 25% RJP	25–50	50–75	75–100	100% RJP i więcej
Polska	1049,2	22,3	13,3	12,7	14,8	36,9
Dolnośląskie	44,6	32,8	12,6	13,1	14,8	26,6
Kujawsko-pomorskie	54,9	19,7	8,6	10,2	12,3	49,2
Lubelskie	132,8	20,7	13,9	14,4	16,4	34,6
Lubuskie	15,8	37,3	17,9	9,2	11,0	24,7
Łódzkie	85,5	17,8	12,2	12,0	14,7	43,2
Małopolskie	108,8	26,3	16,6	14,2	16,8	26,1
Mazowieckie	145,4	16,1	8,2	9,6	15,0	51,2
Opolskie	20,4	26,0	18,0	9,6	12,0	34,5
Podkarpackie	103,0	30,0	21,4	20,3	13,7	14,7
Podlaskie	56,2	13,3	9,8	9,2	17,6	50,1
Pomorskie	27,8	17,6	10,0	11,0	13,6	47,9
Śląskie	46,4	40,2	16,9	11,9	10,9	20,1
Świętokrzyskie	61,9	19,9	13,7	16,9	19,8	29,7
Warmińsko-mazurskie	32,3	21,8	8,8	7,5	11,7	50,3
Wielkopolskie	93,4	17,3	11,6	10,7	12,8	47,7
Zachodniopomorskie	20,0	26,4	15,4	11,7	11,3	35,2

Źródło: GUS, dane niepublikowane Badania Struktury Gospodarstw Rolnych z 2007 r. i obliczenia własne.

mujących bydło i jako miarę starości odsetek użytkowników w wieku 55–64 lat w liczbie użytkowników w wieku produkcyjnym. Uzyskano następujące wyniki: wartość współczynnika korelacji z przeciętną powierzchnią gospodarstwa wynosiła 0,68, z odsetkiem gruntów pod zasiewami – 0,37, z odsetkiem gospodarstw utrzymujących bydło – 0,60 i z odsetkiem użytkowników w starszym wieku produkcyjnym – –0,91. Wyniki te wskazują, że przedstawione ogólnokrajowe rozmiary niepełnego zatrudnienia omawianej populacji użytkowników, jak również ich przestrzenne zróżnicowanie, związane są z działaniem przynajmniej dwóch grup czynników: po pierwsze, z rozmiarami zapotrzebowania na pracę w gospodarstwie rolnym, uzależnionymi z kolei głównie od obszaru, a w znacznej mierze także od intensywności produkcji gospodarstwa rolnego i po drugie, z cechami osobowymi użytkowników wpływającymi na ich zdolność do pracy, w tym przypadku z ich wiekiem.

Podsumowanie

Reasumując odnotujemy najważniejsze z przedstawionych w opracowaniu cechy struktury gospodarstw rolnych oraz zatrudnienia i źródeł utrzymania ludności w tych gospodarstwach w latach 2005–2007.

1. W okresie tym nastąpiła pewna poprawa struktury obszarowej gospodarstw prowadzących działalność rolniczą. Prawie we wszystkich województwach zmniejszyła się liczba gospodarstw oraz zwiększył się przeciętny obszar gospodarstwa, głównie w wyniku zmniejszenia się liczby gospodarstw drobnych i wzrostu liczby gospodarstw większych. Regionalne różnice struktury obszarowej pozostały bez zmian. Nadal najbardziej rozdrobnioną strukturę obszarową gospodarstw mają województwa południowe, a najmniej – północne.
2. Spośród ogółu ludności Polski prawie co czwarta osoba mieszkała w 2007 r. razem z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, w tym co dziesiąta w województwie pomorskim i co druga w podkarpackim. Prawie połowa ludności mieszkającej z użytkownikiem skupiona była w czterech województwach: lubelskim, małopolskim, mazowieckim i podkarpackim.
3. W 2007 r. tylko dla co czwartego gospodarstwa prowadzącego działalność rolniczą działalność ta była głównym źródłem utrzymania rodziny. Najliczniejszą grupę, ponad 1/3, stanowiły gospodarstwa utrzymujące się głównie z pracy najemnej i nierolniczej działalności gospodarczej, a gospodarstwa utrzymujące się głównie ze źródeł niezarobkowych były zbliżone liczbowo do gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej. We wszystkich województwach gospodarstwa utrzymujące się głównie z działalności rolniczej stanowiły mniej niż 50% wszystkich gospodarstw prowadzących taką działalność, ich odsetek wahał się w przekroju wojewódzkim od ok. 8% (województwo podkarpackie) do ok. 44% (województwo podlaskie), głównie w zależności od stopnia rozdrobnienia struktury obszarowej.
4. Osoby pracujące (według przyjętej w badaniu definicji) stanowiły w 2007 r. zdecydowaną większość ogólnej liczby mieszkańców tych gospodarstw w wieku 15 lat i więcej (w skali kraju ok. 79%, wahał się w przekroju województw w przedziale 74–82%). W samej populacji pracujących przeważały osoby pracujące wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym – 55,8%, udział osób pracujących w gospodarstwie rolnym i poza gospodarstwem wynosił 30,6% (zdecydowana większość tych osób traktowała pracę poza gospodarstwem jak pracę główną), a pracujących wyłącznie poza gospodarstwem 13,6%. Pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym stanowili ponad połowę ogółu pracujących prawie we wszystkich województwach.

5. Mężczyźni częściej niż kobiety podejmują pracę poza gospodarstwem, w związku z czym ich udział wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie jest niższy, a wśród posiadających dwie prace wyższy niż przeciętnie (w skali kraju odpowiednio 48,2% i 62,8% w 2007 r.). Relatywnie niższe odsetki mężczyzn w grupie pracujących wyłącznie w gospodarstwie obserwuje się we wszystkich województwach.
6. W strukturze wieku pracujących w gospodarstwach rolnych prawie 1/3 stanowiły w 2007 r. osoby w wieku 55 lat i więcej (31,3%), w tym w wieku 65 lat i więcej – 14,4%. Najbardziej starą strukturą wieku charakteryzuje się populacja pracujących wyłącznie w gospodarstwie, gdzie odsetki te wynosiły odpowiednio 41,5% i 21,1%. Przestrzenne różnice stopnia starości populacji pracujących są w znacznym stopniu powiązane z różnicami struktury obszarowej, im bardziej jest ona rozdrobniona, tym starsza struktura wieku.
7. Lata 2005–2007 przyniosły dalszą poprawę poziomu wykształcenia użytkowników gospodarstw rolnych: udział posiadających wyższe wykształcenie zwiększył się w tym czasie w skali kraju z 5,5% do 6,7%, a średnim z 28,1% do 29,4%. Odsetek posiadających wykształcenie zasadnicze zawodowe utrzymał się na podobnym poziomie 37,5%, a posiadających wykształcenie podstawowe lub niższe zmniejszył się z 29,0% do 26,4%. Szczególnie niskim poziomem wykształcenia wyróżniają się użytkownicy pracujący wyłącznie w gospodarstwie, wśród których tylko 3,6% miało wykształcenie wyższe i 23,9% wykształcenie średnie. Międzywojewódzkie różnice poziomu wykształcenia użytkowników były raczej nieduże, większe różnice dotyczyły głównie odsetka użytkowników z wyższym wykształceniem.
8. Charakterystyczną cechą badanej populacji pracujących jest ogromne zróżnicowanie ich czasu pracy w gospodarstwie rolnym. W 2007 r. dla prawie co drugiej osoby dzień pracy w gospodarstwie trwał średnio 2 godziny lub mniej, a dla co czwartej od 2 do 5 godzin dziennie. Z drugiej strony, dla blisko 13% pracujących dzień pracy wynosił średnio 9 godzin lub więcej. Różnice te związane są głównie z różnicami zapotrzebowania na pracę w różnych grupach gospodarstw rolnych, zaangażowaniem części pracujących w gospodarstwie w pracach poza gospodarstwem oraz wpływającymi na potencjał pracy różnicami płci i wieku pracujących.
9. Niepełne zatrudnienie obserwuje się także u przeważającej części osób w wieku produkcyjnym pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym, w tym również w populacji użytkowników gospodarstw rolnych wyróżniających się stosunkowo najdłuższym czasem pracy. W odniesieniu do tej populacji tylko ok. 37% stanowiły osoby pełnozatrudnione, a większość pozostałych pracowała co najwyżej na pół pełnego „etatu”. W przekroju

wojewódzkim różnice odsetka pełnozatrudnionych były bardzo duże (15–51%) i były silnie związane z różnicami struktury obszarowej gospodarstw rolnych i stopnia starości użytkowników.

10. Analiza zróżnicowań regionalnych badanych struktur zatrudnienia i źródeł utrzymania ludności w gospodarstwach rolnych wykazała, że były one na ogół bardzo duże oraz że jednym z głównych czynników różnicujących była struktura obszarowa gospodarstw.

Summary

The paper analyzes selected socio-economic structures of population living on private farms in Poland with special reference to regional differences. The analysis is based on the results of Farm Structure Surveys conducted by the Central Statistical Office in 2005 and 2007. It is focused on employment structures, particularly on the structure of the employed by main occupation (employed exclusively on their farm, mainly on the farm and mainly off the farm), by sex, age and educational characteristics and by time worked on the farm. The employment analysis is preceded by a short characteristic of the farms structure by area groups and by main source of household's income. The analysis has shown that the regional differences of almost all structures analyzed are very sharp, and that one of the most important factors behind them are differences in the farm-size structure. In particular, in regions with prevalence of small farms the share of off-farm workers among all persons employed and the share of part-time workers among people working exclusively on their farm are much higher than in regions with prevalence of larger farms. Both types of regions differ also substantially with regard to the age composition of employed exclusively on the farm: it is much „older“ in the first type than in the second one. On the other hand, the differences in the level of education are rather moderate with exception of the rate of persons having college-university education which is evidently higher in regions with prevalence of larger farms.

Andrzej GAŁĄZKA
Kolegium Ekonomiczno-Społeczne
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
02-520 Warszawa, ul. Wiśniowa 41
gal-sgh@gazeta.pl

Zmienność i kontynuacja w zagospodarowaniu infrastrukturalnym obszarów wiejskich w Polsce w latach 1960–1989–2007

The changeability and continuation in the infrastructural
development of rural areas in Poland
in the years 1960–1989–2007

Zarys treści: Na wstępie omówiono w syntetycznej formie współczesne sektorowo-instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej. W dalszej części przedstawiono zmienność uwarunkowań osadniczych, demograficznych i gospodarczych oraz efekty rozwoju wybranych elementów infrastruktury technicznej (wodociąg, kanalizacja, sieć gazowa, oczyszczanie ścieków) na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1960–1989 oraz 1990–2007. W podsumowaniu wskazano na konieczność wypracowania nowego podejścia do rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich. Powinno ono uwzględniać zmienność lokalnych potrzeb i uwarunkowań rozwoju oraz specyfikę sektora publicznego, jako głównego inwestora w zakresie infrastruktury lokalnej.

Słowa kluczowe: infrastruktura komunalna, obszary wiejskie, struktura demograficzna, wiejska sieć osadnicza, wyposażenie w infrastrukturę.

Ogólne uwarunkowania rozwoju infrastruktury w Polsce po 1989 r.

Specyficzne cechy infrastruktury technicznej i społecznej sprawiają, że zarówno jej bieżące utrzymanie, modernizacja, rozbudowa, jak i budowa nowych obiektów i urządzeń związane są z koniecznością rozstrzygnięcia wielu problemów natury społecznej oraz finansowo-ekonomicznej. Służebność (charakter usługowy), długowieczność (trwałość), niemobilność i terenochłonność, trudna przystosowalność do zmieniających się potrzeb (techniczna niepodzielność – mocułowy charakter), współzależność (komplementarność lub substytucyjny charakter), a przede wszystkim względnie wysoka kapitałochłonność (por. Ginsbert-Gebert 1984) powodują, że wszelkie decyzje dotyczące infrastruktury tech-

nicznej i społecznej muszą być podejmowane na podstawie analizy efektywności ponoszonych nakładów rzeczowych i finansowych. Problem w tym, iż nie istnieją uniwersalne i w pełni obiektywne metody badania takiej efektywności (Zalewski 2005). Wynika to z staąd, iż infrastruktura techniczna i społeczna w sposób bezpośredni lub pośrednio:

- obsługuje działalność gospodarczą, zaspokajają podstawowe potrzeby bytowe ludności oraz pozwala racjonalnie wykorzystywać zasoby środowiska – określenie korzyści wynikających z rozwoju infrastruktury jest więc niekiedy niezwykle trudne, bo uzyskiwane efekty są wzajemnie nieporównywalne, z trudem poddają się kwantyfikacji (zwłaszcza wycenie), pojawiają się w rozmaitych dziedzinach w różnym czasie (efekt odroczenia korzyści);
- zaspokajają potrzeby podstawowe oraz potrzeby wyższego rzędu – wszystkie one ulegają zmianom w czasie i przestrzeni tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym i to często w czasie krótszym niż wynosi okres eksploatacji obiektów i urządzeń infrastruktury technicznej i społecznej. Szeroko rozumiany popyt na usługi infrastrukturalne zmienia się i trudno określić jego rozmiary w całym okresie eksploatacji obiektów infrastrukturalnych;
- funkcjonuje w warunkach zmienności priorytetów rozwoju (także tych dotyczących infrastruktury), co wynika ze zmian zachodzących w procesach rozwoju społeczno-gospodarczego (w tym z cykli koniunktury gospodarczej) oraz z różnorodności i zmienności programów rozwoju społeczno-gospodarczego przyjmowanych przez władze publiczne różnych szczebli. Jest to m.in. skutek zmienności orientacji politycznych ugrupowań sprawujących władzę prezentujących odmienne oceny „przydatności” uzyskiwanych efektów w zakresie rozwoju infrastruktury.

Bieżące utrzymanie, modernizacja, rozbudowa i budowa nowych obiektów i urządzeń infrastruktury technicznej i społecznej są zwykle związane ze względnie dużymi nakładami finansowymi, których zwrot stanowi odrębny problem. Dlatego działalność w tej sferze jest – zwłaszcza w na obszarach słabiej rozwiniętych gospodarczo – domeną działalności władz publicznych. Rozwój infrastruktury wiąże się wprost z wydatkowaniem środków publicznych i podlega specyficznym uwarunkowaniom funkcjonowania sektora publicznego¹. W szczególności wspomnieć tu należy o takich cechach funkcjonowania sektora publicznego wynikających z cech władz publicznych, jak (por. Zalewski 2005):

- tendencje do podporządkowania decyzji przewidywanym korzyściom politycznym wynikające z orientacji na najbardziej znaczące grupy wyborców (nawiązanie do tzw. teorii wyboru publicznego), czyli preferowanie działań

¹ Problematyka ta stanowi przedmiot zainteresowania finansów publicznych oraz finansów samorządu terytorialnego – por. m.in. E. Ruśkowski i M. Salachna (2007) oraz H. Sochacka-Krysiak (2008).

- popularnych, które niekoniecznie muszą okazywać się efektywnymi – zwłaszcza w długim okresie wykraczającym poza kadencję sprawowania władzy;
- uwikłanie procesu decyzyjnego w nieokreślone zależności między dysponentami majątku publicznego, a jego faktycznymi zarządcami/administratorami wynikające z naturalnego oddzielenia szczebla posiadającego największą wiedzę o przedmiocie zarządzania od szczebla politycznej dyspozycji majątkiem publicznym (nawiązanie do tzw. teorii agencji) – decyzje mogą być często podejmowane z punktu widzenia korzyści „branzowych” kosztem racjonalności ogólnospołecznej;
 - stała tendencja do „przeregulowywania” wszelkich dziedzin funkcjonowania sektora publicznego – konieczność dokonywania niekończących się uzgodnień (nawiązanie do tzw. teorii kosztów transakcyjnych), respektowania często nieracjonalnych z punktu widzenia realizacji zamierzonych celów ograniczeń wydatkowania środków publicznych i orientacja na wypełnianie procedur, a nie na osiągnięcie celów.

Wymienione powyżej wybrane cechy funkcjonowania sektora publicznego, będące w szczególności przedmiotem zainteresowania tzw. Nowego Zarządzania Publicznego, z oczywistych względów nie mogą prowadzić do wniosku o nieefektywności instytucji sektora publicznego w rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej. Mają one jednak znaczący wpływ na bieżące utrzymanie, modernizację, rozbudowę i budowę nowych obiektów i urządzeń infrastruktury. Obserwując rozwój infrastruktury na szczeblu lokalnym – nawet w najtrudniejszym okresie początków transformacji ustrojowej – można zaryzykować tezę, iż niebezpieczeństwa i zagrożenia rozwoju, wynikające z funkcjonowania w ramach zdecentralizowanego demokratycznego państwa prawa opartego na zasadach gospodarki rynkowej, są mało znaczące w zestawieniu z nieusuwalną i marnotrawną nieefektywnością formacji „niedemokratycznych” i gospodarki centralnie administrowanej, działającej w ramach systemu nakazowo-rozdzielczego. Kluczem powodzenia jest tu upodmiotowienie społeczności lokalnych oraz ustalenie rynkowych parametrów rozwoju gospodarczego.

Procesy rozwoju infrastruktury są uzależnione od alokacji środków publicznych. Wynika to stąd, iż większość podstawowych usług świadczonych w ramach infrastruktury technicznej i społecznej ma charakter tzw. usług publicznych lub społecznych. Usługi tego typu, ze względu na ich znaczenie społeczne i gospodarcze a także środowiskowe, poddane są szczególnym rygorom formalnym i nieformalnym. Wymienić tu należy: obligatoryjną standaryzację jakości, pewność dostępu, dostępność czasową, przestrzenną a przede wszystkim ekonomiczną, utrzymywanie rezerw wynikających z nierównomierności zapotrzebowania itp. Konieczność respektowania powyższych ograniczeń znacząco podnosi koszty świadczenia usług infrastrukturalnych przy jednoczesnym ograniczaniu możliwości ich urynkowania (zachowanie dostępności ekonomicznej). Nawet

występowanie w wielu dziedzinach infrastruktury tzw. „monopolu naturalnego” nie jest w stanie skłonić kapitału prywatnego do zaangażowania w rozwój większości dziedzin infrastruktury, zwłaszcza społecznej. W takich warunkach rozwój infrastruktury jest uzależniony od zasobności sektora finansów publicznych (administracja rządowa i samorządy). Paradoksalnie, stopień tego uzależnienia jest odwrotnie proporcjonalny od zamożności (produktywności) danego terytorium. Znacząca grupa usług infrastrukturalnych może generować dochody netto – pod warunkiem, że podmioty korzystające z tych usług będą mogły i będą chciały ponosić pełne koszty ich świadczenia wraz z zyskiem wytwórcy i dostawcy. W okresie po 1989 r. nastąpiło stopniowe urealnienie cen podstawowych usług świadczonych w zakresie infrastruktury technicznej, ze względów społecznych nie objęto tym procesem niemal zupełnie infrastruktury społecznej.

Przedstawione wcześniej uwarunkowania rozwoju infrastruktury społecznej i technicznej w Polsce po 1989 r. w szczególności dotyczą obszarów wiejskich. Rozwój tej infrastruktury przebiega tu:

- w warunkach głębokiej nierównowagi między dostępnymi środkami na prowadzenie polityki rozwoju społeczno-gospodarczego w skali lokalnej a rozmiarami potrzeb infrastrukturalnych, tj. przy stałej konkurencji „nadmiaru słusznych celów o ograniczone środki”;
- w ścisłym uzależnieniu od zasobności budżetów lokalnych i dostępności zwrotnych i bezzwrotnych środków zewnętrznych (krajowych i UE);
- w warunkach ograniczonego i zmiennego zapotrzebowania na usługi infrastrukturalne – z ogólną tendencją do ograniczania popytu wynikającą ze względnie wysokiej elastyczności cenowej tego typu usług na obszarach wiejskich (możliwość podejmowania różnego typu działań substytucyjnych, w tym niepożądaných).

Zmienność uwarunkowań rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich w Polsce

Jest bardzo wiele czynników mających wpływ na stan i perspektywy rozwoju infrastruktury. Na potrzeby niniejszego opracowania ograniczono się do zasygnalizowania trzech „twardych” uwarunkowań tego rozwoju, jakimi są: ogólny stan i perspektywy rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych regionów, uwarunkowania osadnicze oraz uwarunkowania demograficzne.

Uwarunkowania ogólnogospodarcze

Uwarunkowania ogólnogospodarcze rozwoju infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich zostaną zasygnalizowane jedynie poprzez zewnętrzne przejawy przekształceń struktury gospodarczej kraju. Będą to zmiany udziału ludności

deklarującej rolnictwo jako główne źródło utrzymania w latach: 1950, 1960, 1970, 1978 1988 i 2002 oraz udział gospodarstw rolnych nie prowadzących działalności gospodarczej w 2002 r.

W latach 1950–2002 na podstawie wyników odnośnych Spisów Powszechnych oszacowano, że liczba ludności obszarów wiejskich deklarującej rolnictwo jako główne źródło utrzymania w porównywalnym podziale administracyjnym zmniejszyła się 4-krotnie, tj. z 10,7 mln do 2,7 mln (por. tab. 1). Jednocześnie w porównywalnym podziale administracyjnym w 2171 obszarów wiejskich występujących w gminach (gminy wiejskie i obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich) powyżej 60% ludności rolniczej wykazywało w 1950 r. 87% jednostek, a w 2002 r. żadna jednostka (por. tab. 2).

Tabela 1. Ludność rolnicza na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1950–2002 według deklaracji głównego źródła utrzymania¹ (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Liczba ludności rolniczej (w tys.)	10 684,8	10 339,2	8 750,4	7 208,6	5 750,4	2 762,4
w relacji do stanu 1950 = 100%	100,0	96,8	81,9	67,5	53,8	25,9

¹ Liczba ta obejmuje pracujących w rolnictwie i utrzymywanych przez nich.

Źródło: opracowanie własne dla lat 1950–1970 na podstawie: *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975*, Statystyka Polski, GUS, Warszawa 1976; dla lat 1970–1988 na podstawie: *NSP 1988 – zeszyty dla poszczególnych gmin wiejskich imiennie*; dla 2002 r. na podstawie: *NSP 2002 – zeszyty dla poszczególnych gmin imiennie – przeszacowane do stanu 1999/2000 r.* oraz *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002*, GUS, Warszawa 2003.

Tabela 2. Udział ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności gmin w latach 1950–2002 według liczby gmin (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Lata	5% i mniej	5,1–10	10,1–20	20,1–30	30,1–40	40,1–50	50,1–60	60,1–80	powyżej 80%
1950	2	2	10	37	45	65	126	625	1 259
1960	1	1	26	62	78	136	203	849	815
1970	2	8	77	107	160	234	367	902	314
1978	4	29	115	170	273	354	402	711	113
1988	7	45	162	284	416	523	506	228	
2002	189	296	658	513	313	159	43		

Źródło: jak w tabeli 1.

Potwierdzeniem powyżej przedstawionych faktów są wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2002. Wskazują one, że na wsi polskiej spośród 2933,2 tys. gospodarstw rolnych (liczonych razem z tymi o powierzchni do 1 ha) 755,6 tys. nie prowadziło działalności rolniczej. Spośród tych 755,6 tys. gospodarstw rolnych tylko 104,0 tys. prowadziło wyłącznie gospodarczą działalność pozarol-

niczą, zaś 651,6 tys. nie prowadziło żadnej działalności gospodarczej. Było to ponad 22% ogółu spisanych gospodarstw rolnych w Polsce w 2002 r. Ich użytkownicy odłogowali całą posiadaną powierzchnię użytków rolnych, nie utrzymywali zwierząt gospodarskich oraz stwierdzili, że nie prowadzą żadnej pozarolniczej działalności gospodarczej.

Porównując wyniki PSR 1996 i PSR 2002, stwierdza się, że liczba gospodarstw rolnych:

- prowadzących jakąkolwiek działalność gospodarczą (rolniczą, mieszaną lub pozarolniczą) spadła o 605 tys., tj. o 21%,
- liczba gospodarstw realizujących działalność pozarolniczą (mieszaną lub wyłącznie pozarolniczą) wzrosła o 46%.

Regiony różnią się wyraźnie pod względem rodzaju i skali aktywności gospodarczej gospodarstw rolnych:

- Największy udział gospodarstw rolnych **nie prowadzących działalności rolniczej** (ok. 1/3 ogółu i więcej) występował w województwach zachodnich i północnych (śląskim, zachodniopomorskim, lubuskim, pomorskim) oraz małopolskim. Względnie mało (15–20%) takich gospodarstw było w województwach wschodnich i centralnych (lubelskie, wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, podlaskie, łódzkie).
- Największy udział gospodarstw rolnych **prowadzących wyłącznie działalność rolniczą** (70–78%) występował w województwach: lubelskim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, podlaskim i łódzkim, zaś najmniejszy (ok. 60% i mniej) w śląskim, zachodniopomorskim, lubuskim, pomorskim, dolnośląskim i małopolskim.
- Najwięcej gospodarstw rolnych (14–17% ogółu) **prowadzących działalność pozarolniczą** (wyłącznie pozarolniczą i mieszaną) funkcjonowało w województwach: zachodniopomorskim, pomorskim, dolnośląskim, wielkopolskim, lubuskim, śląskim, zaś najmniej (10–11% ogółu) w podlaskim, lubelskim, podkarpackim, opolskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim.
- Największy udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych jednostek **nie prowadzących żadnej działalności gospodarczej** występował w województwach: śląskim – 41%, zachodniopomorskim i lubuskim – po 29%, pomorskim i małopolskim – po 26% oraz dolnośląskim – 24%. Najmniej takich gospodarstw rolnych było w województwach: wielkopolskim, kujawsko-pomorskim i lubelskim – po 12%, oraz podlaskim – 17% i łódzkim – 18%. Spośród ponad 650 tys. gospodarstw rolnych nie prowadzących żadnej działalności gospodarczej 54% znajdowało się na terenie czterech województw: śląskiego (104 tys.), małopolskiego (98 tys.), mazowieckiego (84 tys.) i podkarpackiego (68 tys.).

Wymowa każdego z wyżej wymienionych wskaźników jest niejednoznaczna, ale analizowane łącznie wyraźnie wskazują ważne problemy z punktu widzenia

rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich. Część spośród takich obszarów zmienia swój profil funkcjonalny, a część pogrąża się regresie społeczno-gospodarczym. W regionach słabych gospodarczo (m.in. o niskiej produktywności mierzonej np. poziomem PKB na 1 mieszkańca i niskiej towarowości rolnictwa), na obszarach wiejskich nie postępuje dywersyfikacja bazy ekonomicznej, nie rozwija się działalność pozarolnicza. Takie regiony nie będą w stanie współfinansować rozwoju infrastruktury na swoim terenie.

Uwarunkowania osadnicze

Powszechnie występujące zjawisko rozproszenia osadnictwa wiejskiego jest głównym problemem z punktu widzenia rozwoju infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich w Polsce. W 2001 r. było w Polsce ok. 57 tys. wsi i przysiółków skupionych w ok. 42 tys. sołectw, przy czym zauważalne są dwa współwystępujące zjawiska:

- najwięcej miejscowości wiejskich na 100 km² powierzchni obszarów wiejskich przypada w województwach centralnych (mazowieckie, świętokrzyskie, łódzkie) oraz w graniczących z tymi obszarami częściach województw: małopolskiego, śląskiego, wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, podlaskiego i lubelskiego.
- średnio biorąc, największe wsie znajdują się na terenie województw południowych (podkarpackie, małopolskie, śląskie, część opolskiego i dolnośląskiego) oraz w województwie wielkopolskim, kujawsko-pomorskim i lubelskim.

Tak więc występuje odwrotna korelacja między nasyceniem miejscowościami wiejskimi a liczbą ludności przypadającej na 1 miejscowość wiejską.

W tabeli 3 przedstawiono zmiany struktury wielkości miejscowości w Polsce w latach: 1978, 1988 oraz 2002. W tym okresie wśród ok. 43 tysięcy miejscowości (w tym ok. 800 miast), dla jakich GUS zbiera dane statystyczne:

- wyraźnie zwiększała się liczba miejscowości najmniejszych (do 100 mieszkańców wynosiła odpowiednio: 14,5%, 17,7%, 21,4%),
- malała liczba miejscowości średniej wielkości i nieco większych (100–500 mieszkańców oraz 500–1000 mieszkańców), wynosząc odpowiednio: 66,1%, 63,9%, 59,3% oraz 13,0%, 12,3% 11,4%,
- zwiększała się liczba miejscowości liczących powyżej 1000 mieszkańców – wynosiła odpowiednio: 5,5%, 6,0%, 8,2%.

Widoczne jest tu bardzo niekorzystne zjawisko pogłębiania się stanu rozproszenia osadnictwa wiejskiego. W 1978 r. było w Polsce 6680 miejscowości liczących poniżej 100 mieszkańców, a w 2002 r. już 9011 i to w warunkach zmniejszenia liczby miejscowości uznawanych przez GUS jako odrębne jednostki, dla których zbierane były dane w ramach Spisów Powszechnych (1978 r. – 43 262, 2002 r. – 42 673). Zjawisko to stale utrudnia osiągnięcie stanu w miarę

pełnego wyposażenie wsi w zbiorowe sieci wodociągowe, kanalizacyjne i oczyszczalnie ścieków. Stan taki wymaga rozwinięcia programu upowszechniania infrastruktury komunalnej w małych wsiach w systemie obiektów i urządzeń obsługujących jedno lub kilka/kilkanaście gospodarstw rolnych.

Tabela 3. Struktura wielkości miejscowości w Polsce w latach: 1978, 1988 i 2002

Klasy wielkości miejscowości	Liczba miejscowości			Liczba ludności
	1978	1988	2002	2002
Ogółem	43 262	42 117	42 673	38 230 080
miejscowości o liczbie ludności:				
poniżej 50	1 539	1 844	2 729	90 772
50–99	5 141	5 612	6 282	472 945
100–199	11 716	11 686	11 408	1 658 122
200–499	16 879	15 255	13 893	4 358 644
500–999	5 607	5 192	4 884	3 374 755
1000–1999	1 849	1 926	1 948	2 663 020
2000 i więcej	531	602	1 529	25 611 822
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
miejscowości o liczbie ludności:				
poniżej 50	3,6	4,4	6,4	0,2
50–99	11,9	13,3	14,7	1,2
100–199	27,1	27,7	26,7	4,3
200–499	39,0	36,2	32,6	11,4
500–999	13,0	12,3	11,4	8,8
1000–1999	4,3	4,6	4,6	7,0
2000 i więcej	1,2	1,4	3,6	67,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: dla lat 1978 i 1988 – *Wyposażenie miast i wsi w podstawowe placówki i urządzenia*, Seria: Statystyka regionalna 14, GUS, Warszawa 1989, s. XXVII; dla 2002 r. – Dane NSP 2002, GUS.

Uwarunkowania demograficzne

Zestawienie wyników spisów powszechnych, przeszacowanych do porównywalnego podziału administracyjnego, wskazuje, że ogólna liczba mieszkańców wsi w okresie 1960–2002 nie uległa znaczącym zmianom i wynosiła odpowiednio: 14 696,7 oraz 14 642,5 (por. tab. 4). Była to jednak wypadkowa znacznych przyrostów i zmniejszenia liczby ludności na różnych obszarach (tab. 5). O względnej stabilizacji liczby mieszkańców obszarów wiejskich (90,1–110,1%

stanu z 1960 r.) w 1970 r. można mówić w przypadku 84% gmin z obszarami wiejskimi, w 1978 r. – 61%, 1988 r. – 45%, 2002 r. – 32%. Oznacza to, że stopniowo w omawianym okresie zwiększała się liczba gmin z obszarami wiejskimi, które wyraźnie zmniejszały lub zwiększały liczbę ludności – zmiany te wprost przekładają się na zróżnicowania przestrzenne rozmiarów popytu na podstawowe usługi infrastrukturalne.

Tabela 4. Liczba ludności zamieszkującej na obszarach wiejskich według spisów powszechnych (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Liczba ludności ogółem	13 600,1	14 696,7	14 995,8	14 638,4	14 575,3	14 642,5
W relacji do stanu 1960=100%	100,0	108,1	110,3	107,6	107,2	107,7

Źródło: jak w tabeli 1.

Tabela 5. Wielkość zmian liczby ludności zamieszkującej na obszarach wiejskich według gmin (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Rok	Zmiany liczby w relacji do stanu 1960=100%								
	70% i mniej	70,1-80	80,1-90	90,1-99,9	100-110	110,1-125	125,1-150	150,1-175	powyżej 175%
1970	1	1	78	844	972	252	20	2	1
1978	1	72	420	730	586	290	59	8	5
1988	34	217	464	557	409	324	133	22	11
2002	164	315	412	412	276	300	203	56	33

Źródło: jak w tabeli 1.

Jeszcze bardziej znaczące zmiany występowały w liczebności różnych grup wiekowych ludności zamieszkującej obszary wiejskie (tab. 6, 7, 8 i 9). W latach 1960–2002 liczba dzieci i młodzieży młodszej (0–15 lat) zmniejszyła z ok. 5,5 mln do 3,4 mln czyli o ok. 40% – wszystko to w warunkach ogólnej stabilizacji liczby ludności wiejskiej w Polsce (tab. 6). Zmiany te w latach 1970–2002 powodowały, że coraz większa liczba gmin (z obszarami wiejskimi) wykazywała wręcz dramatyczne (poniżej 60% stanu z 1960 r.) zmniejszenie liczebności tej grupy wiekowej (por. tab. 7). Z oczywistych względów dotyczyło to bezpośrednio programowania rozwoju infrastruktury przede wszystkim z zakresu oświaty i wychowania.

W latach 1960–2002 liczba osób w wieku 60 lat i więcej zwiększyła się na obszarach wiejskich z ok. 1,5 mln do 2,6 mln, czyli o ok. 70% – w warunkach ogólnej stabilizacji liczby ludności wiejskiej w Polsce (tab. 8). Zmiany te w latach 1970–2002 powodowały, że coraz większa liczba gmin (z obszarami wiejskimi) wykazywała znaczące zwiększenie (powyżej 200% stanu z 1960 r.) liczeb-

Tabela 6. Ludność w wieku 0–15 lat na obszarach wiejskich (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Wyszczególnienie	1960	1970	1978	1988	2002
Liczba osób w wieku 0–15 lat	5510,3	4788,3	4083,4	4092,6	3361,2
W relacji do stanu 1960=100%	100,0	86,9	74,1	74,3	61,0

Źródło: jak w tabeli 1.

Tabela 7. Zmiany liczby ludności w wieku 0–15 lat zamieszkującej na obszarach wiejskich – według gmin (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Rok	Zmiany liczby ludności w relacji do stanu 1960=100%								
	50% i mniej	50,1–60	60,1–70	70,1–80	80,1–90	90,1–99,9	100–110	110,1–150	powyżej 150%
1970		3	71	531	883	450	140	91	2
1978	19	271	678	586	333	172	73	37	2
1988	81	380	565	453	324	183	113	63	9
2002	682	570	374	241	144	83	36	34	7

Źródło: jak w tabeli 1.

ności tej grupy wiekowej (por. tab. 9). Ma to swoje konsekwencje w narastaniu skali problemów z organizowaniem szeroko rozumianej opieki nad ludźmi starszymi.

Tabela 8. Ludność w wieku 60 lat i więcej na obszarach wiejskich (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Wyszczególnienie	1960	1970	1978	1988	2002
Liczba osób w wieku 60 i więcej lat	1498,3	2124,1	2215953	2470,4	2564,0
W relacji do stanu 1960=100%	100,0	141,8	147,9	164,9	171,1

Źródło: jak w tabeli 1.

Tabela 9. Zmiany liczby ludności w wieku 60 i więcej lat zamieszkującej na obszarach wiejskich – według gmin (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Rok	Zmiany liczby ludności w relacji do stanu 1960=100%								
	90% i mniej	90,1–99,9	100–110,1	110,1–125	125,1–150	150,1–175	175,1–200	200,1–250	powyżej 250%
1970		5	9	88	1478	552	36	3	
1978	9	11	13	117	976	833	167	43	2
1988	9	13	19	71	442	823	411	293	90
2002		8	19	127	499	553	364	386	215

Źródło: jak w tabeli 1.

Wybrane efekty rzeczowe rozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1960–2007

Początki rozwoju infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich

Sieć elektroenergetyczna

W okresie, z którego pochodzą najwcześniejsze informacje o stanie wyposażenia obszarów wiejskich w Polsce w elementy infrastruktury komunalnej (przełom lat 50. i 60), jedynym elementem infrastruktury powszechnie występującym na wsi polskiej była sieć elektroenergetyczna. W 1950 r. około 1/3 ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych (tj. nieco ponad 1,2 mln) była zelektryfikowana. W 1965 r. prąd elektryczny posiadało już 3/4 indywidualnych gospodarstw rolnych (tj. prawie 2,9 mln). Zważywszy na ówczesny poziom rozwoju techniki i technologii, postępy elektryfikacji miały duże znaczenie społeczne i gospodarcze.

W 1950 r. województwa zachodnie i północno-zachodnie (wrocławskie, opolskie, zielonogórskie, szczecińskie, koszalińskie i katowickie) posiadały po 75–97% zelektryfikowanych indywidualnych gospodarstw rolnych. Najniższy poziom tego wskaźnika (14–23%) występował w województwach wschodnich, północno-wschodnich i centralnych. Do 1965 r. różnice te uległy złagodzeniu.

Wodociąg i kanalizacja

Na obszarach wiejskich w początkowej fazie upowszechniania poziom zaopatrzenia w wodę i usuwania ścieków był zróżnicowany. W 1965 r. na obszarach wiejskich funkcjonowało 3,1 tys. km sieci wodociągowej. Najdłuższą sieć posiadały województwa: wrocławskie i katowickie (po ponad 500 km) oraz opolskie, koszalińskie, krakowskie i zielonogórskie (po ponad 200 km). Po kilkudziesiąt kilometrów sieci wodociągowej miały województwa wschodnie, centralne i północno-wschodnie: białostockie, warszawskie, olsztyńskie, lubelskie, łódzkie, rzeszowskie. W 1965 r. nie rejestrowano w ogóle długości istniejącej sieci kanalizacyjnej – można szacować, że w skali kraju na obszarach wiejskich znajdowało się niespełna 500 km tej sieci.

W początkowym okresie rozwoju infrastruktury wodociągowo-kanalizacyjnej na obszarach wiejskich praktycznie nie zajmowano się oczyszczaniem ścieków. W połowie lat 60. zarejestrowano tylko 4 oczyszczalnie działające na potrzeby obszarów wiejskich. Były one zlokalizowane w województwach katowickim (2) i wrocławskim (2).

Na przełomie lat 50. i 60. długość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej pochodzącej sprzed II wojny światowej w porównaniu ze stanem z lat 70. była znikoma nawet w najlepiej wyposażonych województwach Ziemi Zachodnich. Trud-

no zatem zgodzić się z poglądem, iż notowany na obszarach wiejskich zachodniej Polski wyższy – w porównaniu z Polską centralną i wschodnią – poziom upowszechnienia sieci infrastruktury to bezpośredni skutek dziedzictwa sprzed II wojny światowej. Różnice te faktycznie powstały w okresie powojennym, bowiem wielkości sieci pochodzącej sprzed II wojny światowej nie są istotne w zestawieniu z efektami inwestycji zrealizowanych po 1945 r. Fakt ten natomiast ma duże znaczenie ekonomiczne – współcześnie funkcjonujące na wsi sieci wodociągowo-kanalizacyjne są względnie nowe.

Wyposażenie w gaz

Wykorzystywanie gazu jako źródła energii na wsi, w znaczącej skali, odnotowano na przełomie lat 50. i 60. W 1960 r. gaz sieciowy dostarczany był na obszarach wiejskich w 8. a w 1965 r. w 9. województwach. W skali ogólnokrajowej odnotowano wówczas odpowiednio ok. 12 i 19 tys. przyłączy do sieci gazowej i odpowiednio ok. 17 oraz 21 tys. odbiorców gazu sieciowego. Znaczące ilości odbiorców gazu sieciowego występowały tylko w województwie rzeszowskim (kilkanaście tysięcy odbiorców) oraz wrocławskim, krakowskim i warszawskim (po kilka tysięcy odbiorców). W latach 1960–1965 zaczęły rozwijać się dostawy gazu płynnego dla odbiorców wiejskich. W 1965 r. ich liczba w Polsce (ponad 28 tys.) była większa niż odbiorców gazu sieciowego. Najwięcej odbiorców gazu płynnego odnotowano wówczas w województwach: warszawskim, poznańskim, katowickim, koszalińskim i opolskim (po kilka tys.), a najmniej w olsztyńskim, białostockim, łódzkim i kieleckim (po kilkudziesięciu lub kilkuset).

Wyniki NSP 1960 wskazują, iż w mieszkaniach wiejskich względnie powszechnie występowała tylko instalacja elektryczna – miało ją 62% mieszkań, wodociąg – niespełna 4% mieszkań, łazienkę – 1,4%, c.o. – 0,6% natomiast gaz sieciowy – 0,4%.

Telefonia przewodowa

Początki telefonii przewodowej na wsi sięgają przełomu lat 50. i 60. W latach 1958–1965 na wsi było zarejestrowanych odpowiednio 64 i 84 tys. abonentów telefonicznych. Jednakże w tych wielkościach dominowali abonenci instytucjonalni. Abonenci prywatni stanowili odpowiednio 13 i 18% ogółu abonentów telefonii przewodowej. Największą liczbę abonentów na 1000 mieszkańców (5–9) miały obszary wiejskie Ziemi Zachodnich i Północnych, zaś najmniejszą (3–5) wykazywały województwa południowo-wschodnie i centralne.

Rozwój infrastruktury komunalnej na wsi lata 1965–1988 i 1989–2007

Przełom lat 50. i 60. wprowadził na obszary wiejskie podstawowe elementy infrastruktury komunalnej. W kolejnych okresach, tj. 1960–1970, 1970–1980,

1980–1990 oraz 1990–2007 poszczególne rodzaje infrastruktury rozwijały się w sposób znacząco nierównomierny (por. tab. 10).

W latach 1960–1970 można mówić o wstępnym etapie rozwoju infrastruktury komunalnej na wsi: długość sieci wodociągowej zwiększyła się ponad 2-krotnie, prawie 2-krotnie wzrosła liczba odbiorców gazu sieciowego i abonentów telefonicznych. W tej dekadzie przyrosty stanowiły ok. 80–150% stanu wyjściowego.

W okresie 1970–1980 długość sieci wodociągowej na wsi zwiększyła się 4-krotnie, sieci kanalizacyjnej – ponad 3-krotnie, sieci gazowej prawie 3-krotnie natomiast liczba abonentów telefonii przewodowej – niespełna 2-krotnie. Należy pamiętać, że wymienione przyrosty odnosiły się do wyższego poziomu wyposażenia niż w poprzednim okresie i stanowiły w przypadku: sieci wodociągowej ponad 600% stanu z 1965 r., sieci kanalizacyjnej – ponad 250% stanu z 1970 r., sieci gazowej – ponad 180% stanu z 1970 r., a abonentów telefonicznych – prawie 120% stanu z 1960 r.

W okresie 1980–1990 wystąpiło wyraźne zwolnienie ogólnego tempa rozwoju infrastruktury komunalnej na wsi, a wręcz regres rozbudowy bardziej kapitałochłonnych jej rodzajów. W tym czasie długość sieci wodociągowej wzrosła ponad 2-krotnie, sieci kanalizacyjnej niespełna 2-krotnie, sieci gazowej 4-krotnie, zaś liczba abonentów telefonii przewodowej zwiększyła się niespełna 2-krotnie. Przyrosty te, liczone w jednostkach naturalnych, były większe w okresie 1980–1990 niż w latach 1970–1980 w przypadku sieci wodociągowej, gazowej i abonentów telefonicznych, natomiast znacznie mniejsze w przypadku sieci kanalizacyjnej (tab. 10).

W latach 1990–2007 tempo wzrostu podstawowych obiektów i urządzeń infrastruktury komunalnej na wsi uległo wyraźnemu przyspieszeniu (tab. 10),

Tabela 10. Postępy w rozbudowie wybranych elementów infrastruktury komunalnej na wsi w Polsce po II wojnie światowej

	1956	1960	1965	1970	1980	1990	2007	Stan początkowy w % stanu z 2007 r.	
Sieć wodociągowa									
	długość w tys. km							1965/2007	1990/2007
ogółem	13,0	16,6	20,4	26,1	53,1	93,2	257,1	7,9	36,3
miasta	x	x	17,6	19,8	27,7	36,6	56,8	31,0	64,4
wieś	x	x	3,1	6,3	25,4	56,6	200,3	1,5	28,3
	połączenia do budynków w tys. szt.							1960/2007	1990/2007
ogółem	366,9	434,7	514,9	637,2	1203,2	1969,7	4622,7	9,4	42,6
miasta	x	398,7	463,9	543,9	801,2	1082,2	1792,4	22,2	60,4
wieś	x	36,0	51,0	93,3	402,0	887,5	2830,3	1,3	31,4

Tabela 10. cd.

Sieć kanalizacyjna									
długość w tys. km								1970/2007	1990/2007
ogółem	9,4	10,3	12,2	13,9	20,5	26,5	89,5	15,5	29,6
miasta	x	x	x	13,2	18,0	23,4	46,0	28,7	50,9
wieś	x	x	x	0,7	2,5	3,1	43,5	1,6	7,1
połączenia do budynków w tys. szt.								1965/2007	1990/2007
ogółem	x	x	308,2	342,5	460,1	568,8	1966,6	15,7	28,9
miasta	x	x	300,7	332,5	428,6	529,7	1249,8	24,1	42,4
wieś	x	x	7,5	10,0	31,5	39,1	716,9	1,0	5,5
Gaz sieciowy									
sieć rozdzielcza w tys. km								1970/2007	1990/2007
ogółem	x	x	x	11,8	22,4	45,8	127,8	9,2	35,8
miasta	x	x	x	10,6	18,8	29,6	53,0	20,0	55,8
wieś	x	x	x	1,3	3,6	16,2	74,8	1,7	21,7
odbiorcy w tys.								1960/2007	1990/2007
ogółem		1224,9	x	2290,7	4021,3	5678,3	7092,8	17,3	80,1
miasta		1207,9	x	2260,7	3942,2	5394,2	6272,6	19,3	86,0
wieś		17,0	x	30,0	79,1	284,1	820,2	2,1	34,6
Telefonia przewodowa									
abonenci w tys.								1960/2007	1990/2007
ogółem	x	535,2	783,5	1070,0	1942,9	3293,0	8963,1	6,0	36,7
miasta	x	462,6	699,6	940,6	1726,9	2902,0	7018,1	6,6	41,4
wieś	x	72,6	83,9	129,4	216,0	391,0	1945,0	3,7	20,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tabela 11. Mieszkania z wodociągiem i kanalizacją na obszarach wiejskich (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Wyszczególnienie	1970	1978	1988	2002
wodociąg				
liczba mieszkań z wodociągiem ¹	396,7	1247,8	2318,5	3403,1
w relacji do stanu 1970=100%	100,0	314,5	584,4	857,8
kanalizacja				
liczba mieszkań wyposażonych w kanalizację ² (wc) w tys.	165,6	720,4	1665,6	2839,6
w relacji do stanu 1970=100%	100,0	435,0	1005,8	1714,7

¹ Dane dotyczą lokalnych instalacji wodociągowych oraz wodociągu sieciowego.

² Dane obejmują lokalne instalacje kanalizacyjne oraz kanalizację sieciową.

Źródło: jak w tabeli 1.

szczególnie postęp w tej dziedzinie widoczny był w latach 1970–2002 (tab. 11 i 12).

Tabela 12. Liczba gmin według odsetka mieszkań wyposażonych w wodociąg i kanalizację (dane szacunkowe w porównywalnym podziale administracyjnym)

Rok	% mieszkań na wsi w gminie wyposażonych w wodociąg ¹								
	5% i mniej	5,1–10	10,1–20	20,1–30	30,1–40	40,1–50	50,1–60	60,1–80	powyżej 80%
1970	795	429	570	227	93	36	15	5	1
1978	12	121	482	382	303	307	286	260	18
1988			12	82	224	324	301	663	565
2002					1	3	17	354	1796

Rok	% mieszkań na wsi w gminie wyposażonych w kanalizację ² (wc)								
	5% i mniej	5,1–10	10,1–20	20,1–30	30,1–40	40,1–50	50,1–60	60,1–80	powyżej 80%
1970	1445	535	162	20	7	1	0	1	
1978	56	338	811	594	264	88	16	3	1
1988			78	299	480	497	458	346	13
2002					18	100	272	1030	751

¹ Dane dotyczą lokalnych instalacji wodociągowych oraz wodociągu sieciowego.

² Dane obejmują lokalne instalacje kanalizacyjne oraz kanalizację sieciową.

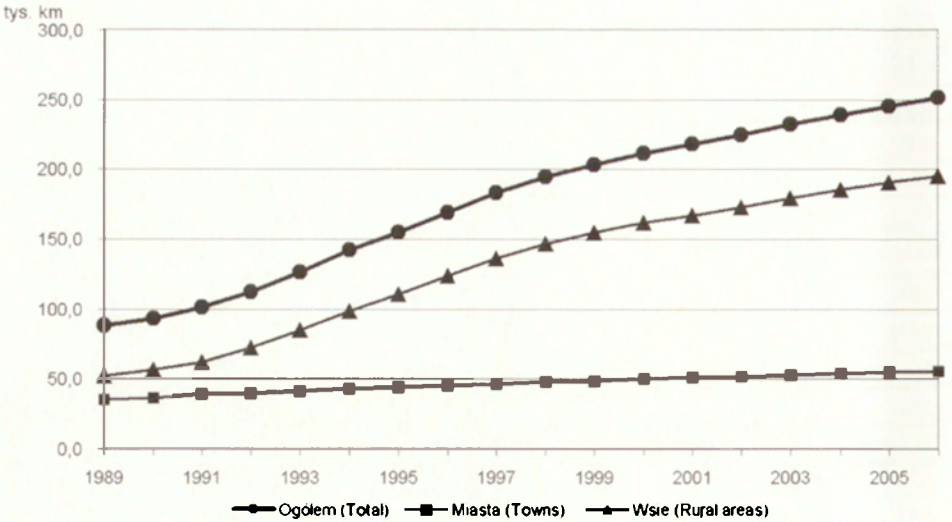
Źródło: jak w tabeli 1.

Wodociągi – dynamika rozwoju 1989–2006

W latach 1989–2006 długość sieci wodociągowej w Polsce wzrosła z 88,3 tys. km do 251,4 tys. km. Wzrost ten dotyczył zwłaszcza terenów wiejskich, gdzie długość sieci wzrosła z 52,6 tys. km do 195,5 tys. km. W miastach długość sieci zwiększyła się odpowiednio z 35,7 tys. km do 55,8 tys. km. Największy wzrost długości sieci wodociągowej odnotowano w latach 1994, 1995 i 1998 (ryc. 1).

Przyrost liczby osób korzystających z sieci wodociągowej nie był tak duży jak jej długości, co wynikało z realizacji znacznej części takich inwestycji na terenach słabo zurbanizowanych, o niskiej gęstości zaludnienia. Budowa nowych sieci wodociągowych była w omawianym okresie jednym z głównych priorytetów władz lokalnych, zwłaszcza na terenach wiejskich, ale także na obrzeżach miast.

Duży wzrost udziału w ogólnokrajowej długości sieci wodociągowej ujawnił się w latach 1995–2006 na najslabiej wyposażonych obszarach (województwa, podregiony) o symptomach stagnacji rozwoju gospodarczego: ciechanowsko-płocki, ostrołęcko-siedlecki, sandomiersko-jędrzejowski, suwalski, radomski, olsztyński, tarnobrzegi, elcki, tarnowski, elbląski. W tej dynamicznej grupie znalazły się dwa podregiony szybko rozwijające się gospodarczo – warszawski

Ryc. 1. Długość sieci wodociągowej w Polsce w latach 1989–2006 (tys. km)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

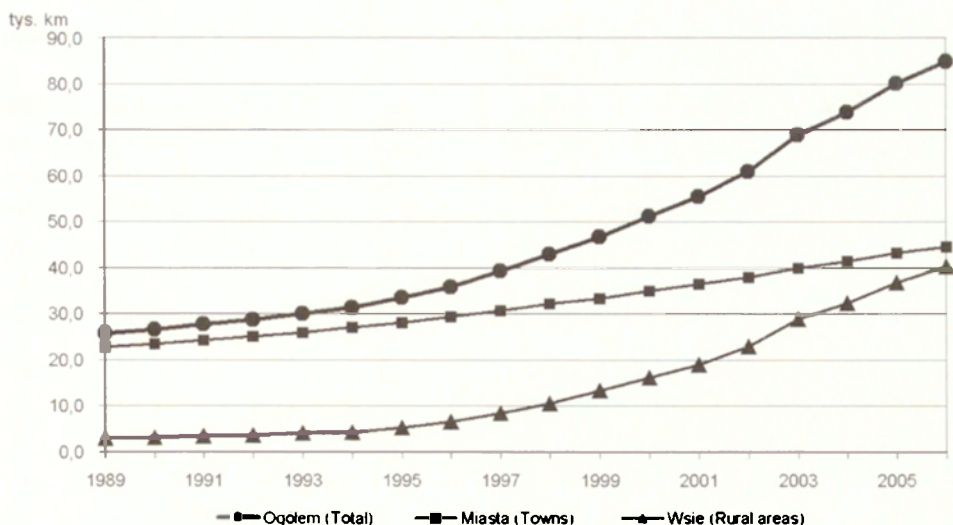
Length of the water supply system in Poland in the years 1989–2006 (in thousands of km)

Source: author's own study on the GUS given base.

wschodni i zachodni. Bardziej szczegółowe zestawienia wykazują w całym okresie funkcjonowania samorządów co najmniej podwojenie długości sieci w wielu rejonach kraju. Zmniejszył się zaś udział obszarów wcześniej intensywnie nasyconych siecią wodociągową (województwo śląskie i podregiony: poznański, koniński, oświęcimski, rybnicki, kaliski, sosnowiecki, opolski, poznański; Gałązka 2008a).

Kanalizacja – dynamika rozwoju 1989–2006

Następstwem rozwoju sieci wodociągowej staje się konieczność budowy sieci kanalizacyjnej. Zadanie to było w omawianym okresie drugim ważnym kierunkiem wydatków inwestycyjnych budżetów gmin. Jak wspomniano wcześniej, w latach 1989–2006 ogółem w Polsce długość sieci kanalizacyjnej wzrosła z 25,8 tys. km do 84,9 tys. km. W miastach wybudowano łącznie 21,8 tys. km takiej sieci, co oznaczało prawie 2-krotny przyrost jej długości, a na wsi – 37,3 tys. km, w wyniku czego długość sieci zwiększyła się tam ponad 10-krotnie. W wyniku tych zmian udział miast w ogólnej długości sieci zmniejszył się z 88% do 53%. W miastach największe roczne efekty rzeczowe inwestycji w omawianej dziedzinie wystąpiły w 1998 r., na wsi przyrosty długości sieci kanalizacyjnej w kolejnych latach były coraz większe, maksymalne wartości osiągając po 2000 r. Dynamikę rozwoju sieci kanalizacyjnej w skali kraju w latach 1989–2006 przedstawia rycina 2.

Ryc. 2. Długość sieci kanalizacyjnej w Polsce w latach 1989–2006 (tys. km)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Length of a sewerage system in Poland in the years 1989–2006 (in thousands of km)

Source: author's own study on the GUS given base.

W latach 1989–2006 najsilniej zwiększały w swój udział w ogólnopolskiej długości sieci kanalizacyjnej podregiony: rzeszowski, przemyski, krośnieński, krakowski, poznański, tarnowski, tarnobrzeski, grudziądzki, nowosądecki, opolski, kaliski, pільski, słupeki. Jest to grupa różnorodna pod względem dynamiki rozwoju gospodarczego. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w grupie podregionów zmniejszających swój udział w ogólnopolskiej długości sieci kanalizacyjnej, choć wyraźnie dominują tu największe miasta i jednostki z województwa śląskiego (podregiony: Warszawa, trójmiejski, Wrocław, sosnowiecki, Łódź, katowicki, Kraków, Poznań, gliwicki, wałbrzyski). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że duże przyrosty względne długości sieci na terenach słabo wyposażonych wynikają w większości przypadków z niewielkiej długości sieci w okresie bazowym i nie oznaczają zasadniczej poprawy ilościowej świadczonych usług w stosunku do rzeczywistego zapotrzebowania (Gałązka 2008a).

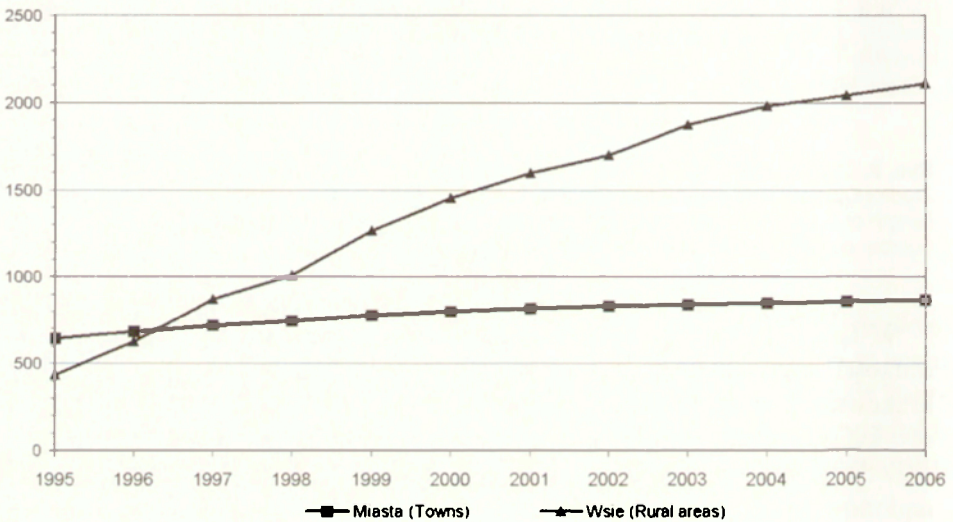
Oczyszczalnie ścieków

W zakresie oczyszczania ścieków sytuacja na obszarach wiejskich zaczęła się wyraźnie poprawiać po 2000 r. W latach 2000–2007 ogólna liczba oczyszczalni wzrosła tam z 1510 do 2168, przy tym liczba oczyszczalni:

- mechanicznych – zmniejszyła się z 86 do 56,
- biologicznych – wzrosła z 1254 do 1735,

□ z podwyższonym usuwaniem biogenów – wzrosła ze 170 do 378 (*Ochrona środowiska...* 2008).

W 2007 r. spośród 2171 gmin z obszarami wiejskimi 1631 jednostek (75% ogółu) było obsługiwanych przez oczyszczalnie (w różnym stopniu), z tego przez oczyszczalnie mechaniczne – 17, biologiczne – 1089, a przez obiekty z podwyższonym usuwaniem biogenów – 525. Na obszarach wiejskich w 2007 r. przez oczyszczalnie ścieków było obsługiwanych 23,8% ogółu ludności, podczas gdy w 2000 r. zaledwie 8%. Osiągnięcie poprawy sytuacji w zakresie oczyszczania ścieków w początkowej fazie jest względnie łatwe i głównie obejmuje jednostki skoncentrowanego osadnictwa wiejskiego.

Ryc. 3. Liczba oczyszczalni ścieków obsługujących miasta i wieś w latach 1995–2006

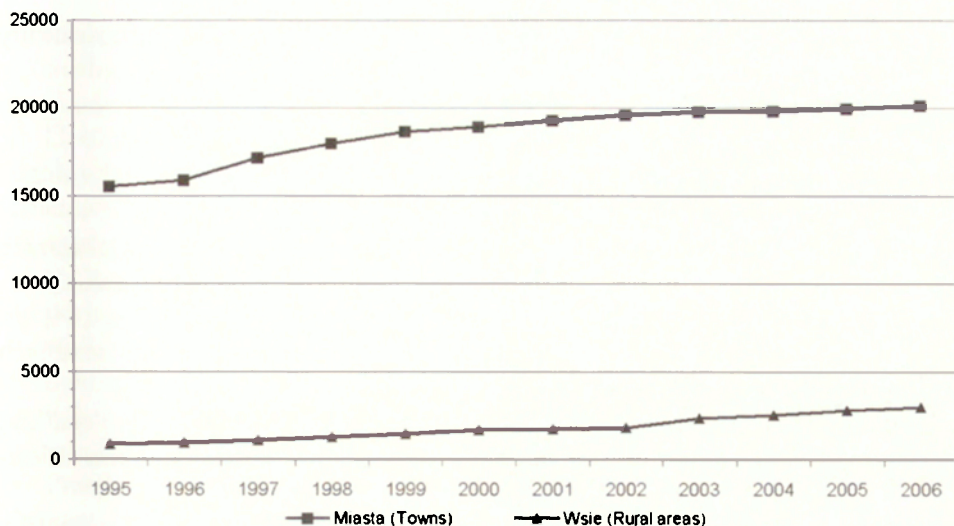
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Number of waste water treatment plants servicing urban and rural areas in the years 1995–2006

Source: author's own study on the GUS given base.

W miarę wyposażania w oczyszczalnie ścieków względnie dużych ich „wytwórców” szczególnej wagi nabiera problem unieszkodliwiania znacznej masy odpadów płynnych w małych jednostkach osadniczych. Jest to szczególnie istotne wobec zjawiska dynamicznej budowy i rozbudowy sieci wodociągowej na wsi. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych na większą skalę zaczęto wdrażać rozwiązania umożliwiające oczyszczanie ścieków powstających w małych osiedlach, a nawet indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Na terenach wiejskich budowane są coraz częściej systemy kanalizacji zagrodowej, posiadające nowoczesne biologiczne systemy neutralizacji ścieków, łącznie z systemem odprowadzania wód pościekowych. Wskaźnik poziomu

Ryc. 4. Liczba ludności w miastach i na wsi obsługiwana przez oczyszczalnie ścieków w latach 1995–2006

Źródło: opracowanie i układ własne na podstawie danych GUS.

The population numbers in urban and rural areas servicing by waste water treatment plants in the years 1995–2006

Source: author's own study on the GUS given base.

obsługi ludności wiejskiej przez oczyszczalnie świadczy jednak, że poczynione dotychczas inwestycje w tym zakresie są ciągle niewystarczające w stosunku do potrzeb.

Współczynnik zmian udziału poszczególnych obszarów w ogólnopolskiej zdolności oczyszczania ścieków (wyrażonej przepustowością oczyszczalni o podwyższonym stopniu usuwania biogenów) wskazuje, iż w okresie 1998–2007 najsilniej zwiększały swój potencjał w tej dziedzinie przede wszystkim jednostki rozwijające się pod względem gospodarczym, ale także jednostki „nieustabilizowane” pod względem rozwoju i obszary „degresywne”. Do grupy najbardziej zwiększających swój potencjał w omawianej dziedzinie należą podregiony: białostocki, nyski, trójmiejski, bielski, Kraków, krakowski, rybnicki, częstochowski, szczeciński, opolski, legnicko-głogowski, chełmsko-zamojski, wałbrzyski, gorzowski, wrocławski, kaliski. W tym samym czasie obniżały swój udział w ogólnopolskim potencjale oczyszczania ścieków podregiony o diametralnie różnym charakterze z punktu widzenia procesów rozwoju: sandomiersko-jędrzejowski, koniński, Poznań, łomżyński, tarnowski, Warszawa, ciechanowsko-płocki, suwalski koszaliński łódzki, stargardzki, biański, sieradzki. Sytuacja taka wynika zapewne z wielkich niedoborów w tej dziedzinie na obszarach intensywnie zagospodarowanych i dużej kapitałochłonności obiektów. Być może wskazuje to również na ograniczoną skuteczność mechanizmów „wyrównawczych”

w zakresie rozwoju najbardziej kapitałochłonnych elementów infrastruktury (*Ochrona środowiska...* 2008).

Podsumowanie

Analizując rozwój podstawowych sieci infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich po 1990 r. łatwo zauważyć priorytety inwestycyjne w tym zakresie:

- długość sieci wodociągowej zwiększyła się w latach 1990–2007 o 144 tys. km, tj. prawie 3-krotnie, a liczba przyłączy do budynków mieszkalnych o 1,9 mln, tj. ponad 3-krotnie,
- długość sieci kanalizacyjnej zwiększyła się w latach 1990–2007 o 40 tys. km, ale był to przyrost ponad 14-krotny, a liczba przyłączy do budynków mieszkalnych wzrosła o prawie 680 tys., tj. ponad 18-krotnie (!),
- odsetek ludności wiejskiej obsługiwanej przez zbiorcze oczyszczalnie ścieków w okresie 1990–2007 zwiększył się tylko z niespełna 3% do ok. 24%,
- długość sieci gazowej zwiększyła się w latach 1990–2007 o ok. 59 tys. km i był to przyrost ponad 4,5-krotny, a liczba odbiorców ponad 570 tys., tj. prawie 3-krotnie,
- liczba abonentów telefonii przewodowej w latach 1990–2007 zwiększyła się o ponad 1,5 mln, tj. prawie pięciokrotnie, choć w ostatnich latach tego okresu uległa zmniejszeniu wskutek wypierania przez telefonię bezprzewodową.

Okresy przejściowe dotyczące rozwoju szeroko rozumianej infrastruktury, zapisane w Traktacie Akcesyjnym Polski do UE, wymagają mobilizacji władz publicznych i społeczności lokalnych w dążeniu do zdecydowanej poprawy stanu infrastrukturalnego wyposażenia wsi polskiej. Ogromny postęp, jaki dokonany został w zakresie upowszechnienia wybranych elementów infrastruktury komunalnej, zwłaszcza w latach 90., świadczy jednoznacznie, że możliwa jest likwidacja współcześnie występującej luki infrastrukturalnej w perspektywie najbliższych 10 lat.

Działalność inwestycyjna koncentruje się na inwestycjach infrastrukturalnych, przy czym widoczna jest już (2007 r.) zmiana jakościowa dokonująca się w tej dziedzinie:

- w większości przypadków zaspokojone zostały potrzeby w zakresie mniej kapitałochłonnych rodzajów infrastruktury (wodociągi, drogi lokalne o nawierzchni twardej, składowiska odpadów stałych itp.),
- następuje koncentracja na bardziej kapitałochłonnych inwestycjach infrastrukturalnych (kanalizacja i oczyszczalnie ścieków, drogi o podwyższonych parametrach (nawierzchnia, nośność);
- następuje ilościowa i jakościowa zmiana potrzeb w zakresie usług publicznych świadczonych przez obiekty i urządzenia infrastrukturalne (ograniczenie ilości

ścieków, jakościowa zmiana oczyszczalni ścieków, przejmowanie placówek służby zdrowia – szpitale powiatowe, rozdzielanie szkół podstawowych od gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych itp.)

Działalność inwestycyjna w zakresie rozwoju infrastruktury – w relacji do ogólnych rozmiarów wydatków w Polsce – jest na wszystkich szczeblach bardzo znacząca. Wynika to z:

- występujących braków ilościowych w zakresie infrastruktury technicznej, społecznej oraz transportowo-komunikacyjnej;
- przyspieszonej dekapitalizacji istniejącej infrastruktury wywołanej nieprzewidywalnościami w jej bieżącej eksploatacji i zaległościami w remontach, co było spowodowane przewlekłym kryzysem strukturalnym gospodarki polskiej w latach 80. i początku lat 90.
- zaległości w wymianie istniejącej infrastruktury.

Przejsięcie do następnego – wysoko kapitałochłonnego – etapu rozbudowy infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich będzie wymagało dodatkowych analiz uwzględniających liczne, w tym również zewnętrzne, uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. Bardzo pomocne w podejmowaniu tego typu decyzji okazują się procedury wymagane przy przygotowywaniu projektów przeznaczonych do współfinansowania środkami w ramach polityki spójności UE. W szczególności wymienić tu trzeba obligatoryjne opracowywanie studiów wykonalności, w ramach których dla każdego projektu musi być przeprowadzona analiza wykonalności pod względem instytucjonalnym, prawnym, technicznym i technologicznym. Musi też być przeprowadzona analiza „otoczenia” projektu tzn. analiza sektorowa, analiza aktualnego i przyszłego popytu na przedmiotowe usługi, „opłacalności” finansowej i społeczno-ekonomicznej (porównanie sumarycznych wydatków i przychodów w całym okresie realizacji oraz eksploatacji projektu z uwzględnieniem korzyści zewnętrznych itp.; Florio [red.] 2001, Gałązka 2008b).

Podejmowanie kapitałochłonnych przedsięwzięć infrastrukturalnych na wsi musi być elementem szerszego programu rozwoju, a wydatkowane środki powinny być koncentrowane na kompleksowych inwestycjach infrastrukturalnych. W tym kontekście pojawia się problem pogodzenia racji społecznych i ekonomicznych rozwoju infrastruktury. Wydaje się, że niezbędne jest wypracowanie swoistej „dwutorowej” polityki rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich: koncentracja nakładów na obszarach aktualnie lub potencjalnie rozwojowych oraz rozproszone inwestycje poprawiające stan społecznej dostępności do podstawowych urządzeń infrastrukturalnych w skali miejscowej. W ten sposób przy zachowaniu szeroko rozumianej efektywności ekonomicznej ponoszonych nakładów inwestycyjnych dałoby się uwzględnić również racje społeczne polityki rozwoju infrastruktury.

Literatura

- Ginsbert-Gebert A., 1984, *Polityka komunalna*, PWE, Warszawa, s. 133–134.
- Zalewski A., 2005, *Reformy sektora publicznego w duchu nowego zarządzania publicznego*, [w:] A. Zalewski (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, SGH, Warszawa, s. 44–46.
- Gałązka A., 2008a, *Efekty publicznej interwencji terytorialnej. Zmiany przestrzenne rozmieszczenia potencjałów społeczno-gospodarczych w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka, społeczeństwo, przestrzeń w tradycji i badaniach Katedry Samorządu Terytorialnego i Gospodarki Lokalnej SGH*, SGH, Warszawa, s. 83–116.
- Florio M. (red.), 2001, *Analiza kosztów i korzyści projektów inwestycyjnych*, Dokument opracowany przez Jednostkę ds. Ewaluacji, Dyrekcja Generalna – Polityka Regionalna, Komisja Europejska (tłum. polskie: WOEE UW, Warszawa).
- Gałązka A., 2008b, *Projekty rozwojowe według standardów UE w gospodarce regionalnej i lokalnej – aplikacja*, [w:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ruśkowski E., Salachna J. M., 2007, *Finanse publiczne. Komentarz praktyczny*, Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, Gdańsk.
- Sochacka-Krysiak H. (red.), 2008, *Gospodarka finansowa jednostek samorządu terytorialnego w warunkach decentralizacji zarządzania sektorem publicznym*, SGH, Warszawa.

Summary

There are several factors affecting the state and prospects of infrastructure development in the rural areas. In the paper, however, only three “hard determinants” of that development are highlighted, namely, the general state and prospects of socio-economic development of the individual regions as well as the settlement and demographic factors. In addition, the article presents the progress in the substantial infrastructure growth over the rural areas in the years 1950–2007.

In the years 1960–1970, a preliminary stage of municipal infrastructure development in the rural areas occurred – as a result length of water supply system more than doubled, and also the number of consumers of gas supply network as well as of telephone subscribers increased almost twofold. During that period of time the growths for the respective quantities were circa 80–150% when compared with the initial state at the beginning of the 60s.

In the period 1970–1980 there occurred an accelerating revival as regards the discussed issues: the length of the water supply system increased fourfold, that of sewerage system increased threefold, and that of gas supply system nearly threefold, as well as there was less than twofold increase in the number of telephone subscribers. The growths were highly significant, when taking into

account that there was much higher level of infrastructure development at the start of that decade than in the earlier period; and these increases were as follows: as regards water supply system – by more than 600% as compared with the state as of 1965, sewerage system – by over 250% as against the state of 1970, gas supply system – by more than 180% as against the existing network in 1970, and in case of telephone subscribers there was an increase by almost 120% as compared with the state as of 1960.

In the decade 1980–1990 there was a sharp slow-down in regard to the pace of municipal infrastructure development in the rural areas, and even there occurred a slump in development of the more capital-intensive investment projects. During that period of time the length of water supply system more than doubled, that of sewerage system increased less than twofold, that of gas supply network quadrupled, whereas the number of wire telephony subscribers nearly doubled. These growths, counted in natural numbers, in case of water plus gas supply systems and telephone subscribers were much higher in the discussed period 1980–1990 than in the years 1970–80, however much lower in regard to sewerage system.

Within a new political system introduced in Poland after 1989:

- the length of water supply system, in the years 1990–2007, increased nearly threefold, that is by 144,000 km,
- the length of sewerage system, in the years 1990–2007, increased by 40,000 km, that is, fourteen times,
- the percentage of rural population serviced by the collective sewage-system plants, in the period 1990–2007, increased merely from less than 3% to ca. 24%,
- the length of gas supply system, in the years 1990–2007, increased by 59,000 km, i.e. 4.5 times.

There appears to be indispensable to formulate specific “double-track” policy of infrastructural development in the rural areas: concentration of investment outlays on the current or potential developmental areas, as well as dispersed investments improving the general social accessibility to the basic infrastructural facilities on a local/limited scale.

Michał JASIULEWICZ
Instytut Ekonomii i Zarządzania
Politechnika Koszalińska
75-343 Koszalin, ul. Kwiatkowskiego 6E
michal.jasiulewicz@tu.koszalin.pl

Znaczenie rolnictwa w rozwoju energetyki rozproszonej jako formy rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich

Significance of the agriculture in the development of the dispersion energetics as a form shape of the sustainable rural areas development

Zarys treści: W artykule przedstawiono możliwości wykorzystywania rolnictwa w produkcji biopaliw oraz energii elektrycznej i ciepłej, a także rozwoju obszarów wiejskich w aspekcie ich zrównoważonego rozwoju. W Polsce istnieje duży potencjał w zakresie produkcji rolniczej, jak również niewykorzystanych dotąd odpadów biomasy do celów energetycznych. Podkreślona została potrzeba stworzenia zarówno bezpieczeństwa żywnościowego, jak i energetycznego. Używając lokalną biomasę, istnieje możliwość stworzenia rozproszonej sieci energetyki – produkcji energii elektrycznej oraz ciepłej, zwłaszcza w systemie kogeneracji.

Słowa kluczowe: rolnictwo, bioenergetyka, rozproszenie, rozwój zrównoważony.

Wstęp

Zmniejszające się zasoby energetycznych surowców kopalnych, jak również konieczność zmniejszenia emisji gazów cieplarnianych, zwłaszcza CO₂, wskazują na potrzebę wykorzystania Odnawialnych Źródeł Energii (OZE). W Polsce istnieje możliwość wykorzystania praktycznie wszystkich form OZE, jednakże największe znaczenie przypisuje się biomasie. Nie ma wątpliwości, że jeszcze przez długi czas energia pozyskiwana z tradycyjnych źródeł kopalnych będzie dominować w energetyce, ale należy ją stopniowo zastępować OZE, których zasoby są niewyczerpalne.

Należy już obecnie wykonać bardzo duży wysiłek, aby w przyszłości zaspokoić potrzeby ludności w zakresie energetyki. Dywersyfikacja źródeł energii i ich rozproszenie stwarzają pełne bezpieczeństwo energetyczne państwa.

Działania Unii Europejskiej w tym zakresie są zdecydowane i obligują członków do zwiększenia udziału OZE w bilansie paliwowo-energetycznym zarówno w paliwach płynnych (2010 r. – 5,75%, a w 2020 r. – 10%), jak też wenergetyce, przyjmując zróżnicowany poziom dla poszczególnych krajów, w zależności od ich uwarunkowań (w Polsce w 2010 r. – 7,5%, w 2020 r. – 15%). W przypadku Polski szczególne znaczenie ma biomasa, zwłaszcza pochodzenia rolniczego. Wykorzystywanie energetyczne biomasy może być w postaci biopaliw: płynnych, stałych i gazowych. Biomasa w postaci stałej najczęściej przetwarzana jest w procesie bezpośredniego spalania lub zgazowania i służy głównie do produkcji energii cieplnej i elektrycznej. Biopaliwa płynne używane są w transporcie, bądź też mogą być przetworzone na energię cieplną lub elektryczną. Biogaz służy do produkcji energii elektrycznej i ciepła, bądź też po oczyszczeniu może być dostarczany do istniejącej sieci gazowniczej. Może także, po zastosowaniu odpowiednich metod, stanowić płynne paliwo syntetyczne II generacji w transporcie (metanol, etanol, biodiesel).

Wykorzystanie rolnictwa do produkcji surowców energetycznych stwarza wiele możliwości:

- zagospodarowanie wszelkich organicznych odpadów z produkcji roślinnej i zwierzęcej,
- pełniejsze zagospodarowanie zasobów ziemi rolniczej (w tym odłogów i ugorów) – przy niskim tempie wzrostu popytu na żywność,
- lepsze wykorzystanie zasobów pracy na wsi,
- poprawa dochodów ludności rolniczej,
- lokalne wykorzystanie surowców stwarza podstawę bezpieczeństwa energetycznego dzięki lokalnemu wykorzystaniu surowców,
- zrównoważony rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa,
- poprawa stanu bezpieczeństwa energetycznego regionalnego i lokalnego.

Formy wykorzystania biomasy rolniczej

Dywersyfikacja kierunków produkcji rolnej poprzez produkcję surowców konsumpcyjnych i energetycznych powinna przyczynić się do poprawy dochodów ludności rolniczej i aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich. Może ona też wpłynąć na poprawę stanu środowiska przyrodniczego. Właściwe zagospodarowanie (przy wykorzystaniu najnowszych technologii w systemie kogeneracji) wszelkiej biomasy odpadowej z gospodarki komunalnej, przemysłu, leśnictwa, rolnictwa, a także produkcji rolnej do celów energetycznych – stwarza duży potencjał produkcji energii cieplnej, elektrycznej i biopaliw płynnych.

Użycie do celów energetycznych wszelkich odpadów to nie tylko szansa, ale także konieczność gospodarcza i ekologiczna. Biorąc pod uwagę wykorzystanie rolnictwa do celów energetycznych, należy widzieć możliwości:

1. produkcji bioetanolu na bazie typowych upraw rolniczych, tj. zbóż, ziemniaków buraków cukrowych i innych,
2. produkcji estrów metylowych w oparciu o surowce oleiste, głównie rzepak,
3. upraw jednorocznych, głównie kukurydzy oraz wykorzystanie wszelkiej biomasy zielonej do tej pory niedostatecznie wykorzystanej (np. siano z łąk i pastwisk), odpady roślinne oraz odpady zwierzęce (gnojownica, obornik) – w biogazowniach fermentacyjnych – do produkcji biogazu, który w układzie skojarzonym powinien służyć do produkcji energii elektrycznej i ciepłej, bądź po oczyszczeniu zasilać instalacje gazu ziemnego. W biogazowniach mogą być też wykorzystane odpady z ubojni, rzeźni oraz osady ściekowe i inne postaci biomasy,
4. zakładanie wieloletnich upraw energetycznych (np. wierzba *Salix vim*, *Miscantus*), z których uzyskana biomasa powinna zastąpić stosowany obecnie węgiel kamienny w lokalnych ciepłowniach miejskich. W ciepłowniach tego rodzaju powinny być także wykorzystane nadwyżki słomy w postaci brykietów. Ważne jest wykorzystanie najnowszych technologii, opartych na zgazowaniu ligno-celulozy i w oparciu o syntezę Fischera-Tropscha można uzyskać syntetyczne paliwa II generacji o właściwościach przewyższających uzyskiwane paliwa na bazie ropy naftowej.

Stworzenie lokalnych centrów energetycznych umożliwi zagospodarowanie wszelkich odpadów organicznych, a także surowców z produkcji rolniczej, zaspokajając potrzeby lokalne w energię ciepłą i elektryczną. Uniknie się w ten sposób dużych strat przesyłowych energii elektrycznej, a także kosztownych inwestycji związanych z wymianą wyeksploatowanych sieci energetycznych.

Potencjał polskiego rolnictwa

Wśród krajów UE potencjał polskiego rolnictwa jest relatywnie duży. Według GUS powierzchnia użytków rolnych w Polsce w 2007 r. wynosiła 16 177 tys. ha, w tym na grunty orne przypadało 11 869 tys. ha, trwale użytki zielone – 3271 tys. ha (tym łąki 2497 tys. ha i pastwiska 774 tys. ha), sady – 337 tys. ha, pozostałe użytki rolne – 700 tys. ha, odłogi i ugory – 413 tys. ha.

W długoletniej strategii działania (do 2030 r.) należy zmierzać do zapewnienia samowystarczalności żywnościowej oraz efektywnego wykorzystania nadwyżek produkcyjnych, odpadów roślinnych i zwierzęcych do celów energetycznych. Obecny poziom wykorzystania nośników OZE w Polsce jest niewielki (tab. 1) i dominuje zużycie biomasy stałej w gospodarstwach domowych.

Tabela 1. Bilans nośników energii odnawialnej w Polsce (w TJ), 2006

Wyszczególnienie	Biomasa stała	Energia słoneczna	Energia wody	Energia wiatru	Biopaliwa ciekłe	
					bioetanol	biodiesel
Pozyskanie	192 097	11	7 352	922	3 542	3 423
Zużycie na wsad przemian	21 180	-	7 352	922	2 558	1 249
z tego: elektrownie i elektrociepłownie	13 430	-	7 352	922	-	-
Zużycie końcowe (finalne)	170 833	11	-	-	-	249
w tym: gospodarstwa domowe	104 500	-	-	-	-	-

Źródło: *Energia ze źródeł odnawialnych w 2006 r.*, GUS, 2007.

Biorąc pod uwagę uwarunkowania europejskie oraz proces globalizacji, można zakładać, iż wielkość eksportu żywności z Polski będzie zbliżona do wielkości importu.

Zagwarantowanie bezpieczeństwa żywnościowego dla mieszkańców Polski przyjęto w oparciu o poziom zaspokojenia potrzeb żywnościowych (Baum i Wielicki 2007). Jako poziom podstawowy wyżywienia przyjęto minimum fizjologiczne, zapewniające utrzymanie się przy życiu (7500 KJ dziennie), za poziom zapewniający normalne funkcjonowanie człowieka przyjęto ok. 10 800 KJ, a pełne bezpieczeństwo żywnościowe gwarantujące całkowite potrzeby żywnościowe mieszkańca Polski określono na poziomie 12 700 KJ/dobę/mieszkańca. W przyjętej wielkości żywności, produkty roślinne powinny dostarczyć 64%, a zwierzęce 36% energii (białko zawarte w produktach roślinnych powinno stanowić 44%, a w produktach zwierzęcych 56%).

Według prognozy GUS ludność Polski w 2030 r. będzie liczyła 35,7 mln osób. Dla uzyskania wówczas pełnego bezpieczeństwa żywnościowego Polski wyliczono ogólne zapotrzebowanie na żywość (Baum i Wielicki, 2007) na 10 000 KJ energii w postaci produktów spożywczych w postaci ok. 3,2 kg biomasy¹. Stąd wynikające zapotrzebowanie w 2030 r. na biomasę spożywczą stanowi 53 955 tys. ton². Uwzględniając ryzyko zmiennych i niekorzystnych warunków klimatycznych, wartość tę należałoby zwiększyć o 10%, do poziomu 58 251 tys. ton (j.z.). Uwzględniając stałe ubytki gruntów na cele nierolnicze (w latach 1980–2005 ubyło 16%), można przyjąć, iż w 2030 r. produkcja rolna będzie odbywać się na obszarze ok. 13,5 mln ha UR³. Dla uzyskania niezbędnej do konsumpcji biomasy, trzeba będzie uzyskiwać plony na poziomie: 58 251 tys. ton (j.z.): 13 500 tys. ha = 4,31 ton (j.z.)/ha, tj. 43,1 dt (j.z.)/ha.

¹ Liczonej w jednostkach zbożowych (j.z.).

² W jednostkach zbożowych (j.z.).

³ Istnieją pewne rozbieżności w prognozach różnych autorów.

Odpowiada to wartości 1,63 ton (j.z.)/osobę. W ostatnich latach (2004–2007), osiągnano w Polsce końcową produkcję rolniczą średnio na poziomie 43,4 dt (j.z.)/ha⁴.

Można zatem oczekiwać, iż podaż krajowa żywności będzie zbliżona do wielkości popytu. Należy przypuszczać, iż ograniczony rynek zbytu nie pozwoli na znaczący wzrost produkcji ani też na wzrost cen produktów rolniczych i dochodów rolników. Biorąc pod uwagę wyłącznie samowystarczalność żywieniową do 2030 r., może nastąpić nawet nieznaczny spadek produkcji – ok. 0,3 dt j.z./ha. Jeżeli uwzględnimy zmiany demograficzne w Polsce, jakie niewątpliwie nastąpią w tym okresie (udział ludności w wieku poprodukcyjnym wzrośnie z 15,9% w 2007 r. do 24% w 2030 r.), wpłynie to także na zmniejszenie wielkości spożycia.

Obecnie występuje duże zróżnicowanie regionalne w zakresie produkcji towarowej, gdzie niektóre województwa (kujawsko-pomorskie, wielkopolskie) zbliżają się do poziomu 40 dt j.z./ha, a inne produkują na poziomie o połowę niższym. Uzasadnienie obecnego poziomu produkcji w gospodarstwach o integrowanym i ekologicznym systemie produkcji (wspieranie przez UE, stosowanie zasady współzależności – przestrzeganie wymagań dotyczących środków stosowania roślin, nawożenia, dbałości o stan środowiska) – będą gwarantowały programy rolno-środowiskowe UE (przestrzeganie norm i zasad).

Ważnym aspektem będzie stopniowe wyłączenie gruntów z produkcji żywnościowej rolnictwa. Uwzględniając wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju, należy przewidywać wzrost udziału roślin niekonsumpcyjnych, zwłaszcza do celów energetycznych – zarówno do produkcji biopaliw płynnych, jak również wytwarzania energii elektrycznej i ciepłej. Poprawa wykorzystania użytków rolnych, w tym także odłogów, ugorów oraz użytków zielonych, stanowi możliwość zwiększenia potencjału energetycznego (Faber 2005). Niestety wprowadzone wcześniej dopłaty bezpośrednie dla państw członkowskich UE na uprawy roślin przeznaczonych na cele energetyczne, zostały od 2009 r. wycofane.

Możliwość produkcji biopaliw płynnych

Podstawowymi biopaliwami płynnymi pochodzenia rolniczego są: spirytus etylowy oraz estry metylowe (biodiesel).

Struktura wykorzystania surowców rolniczych do produkcji spirytusu surowego zmieniała się w zależności od relacji cenowych i były to głównie: ziemniaki, żyto, pszenica, pszenżyto, kukurydza, buraki cukrowe.

⁴ Przyjęto za: R. Baum, W. Wielicki (2007).

Tabela 2. Bilans bioetanolu w Polsce w latach 2005–2006

Wyszczególnienie	2005		2006	
	tony	TJ	tony	TJ
Pozyskanie	80 940	2404	119 261	3542
Import	–	–	2232	66
Eksport	28 902	858	33 302	989
Zużycie krajowe do mieszania z benzyną	53 478	1589	86 125	2558

Źródło: *Energia ze źródeł odnawialnych*, GUS, 2007.

Do tej pory w Polsce dominował dwuetapowy cykl produkcji bioetanolu – pierwszy w gorzelnianach (uzyskanie spirytusu surowego) i drugi w wyspecjalizowanych zakładach (odwodnienie spirytusu surowego). W ostatnich latach proces odwadniania spirytusu surowego został bardzo unowocześniony, dzięki czemu zmniejszyła się energochłonność procesu. Technologia produkcji etanolu w Polsce jest na wysokim poziomie i spełnienie dyrektyw UE w zakresie udziału bioetanolu w etylinie – w 2010 r. na poziomie 5,75%, a w 2020 r. na poziomie 10,0% – nie powinno stanowić żadnego problemu, wręcz przeciwnie, Polska może stać się jego poważnym eksporterem. Dobrze opanowana jest także technologia produkcji eteru-tert-butyłowego (ETEBE) na bazie bioetanolu.

Dla zaspokojenia potrzeb dotyczących oddziaływania biokomponentów w paliwach płynnych według dyrektywy UE⁵ przewiduje się zużycie bioetanolu w roku 2020 na poziomie 806 tys. mł (568 tys. ton). Powierzchnia gruntów zajęta pod uprawy roślin do produkcji bioetanolu powinna wynosić w 2010 r. 480 tys. ha, a w 2020 r. 835 tys. ha (tab. 4). Areal potrzebny do tego celu powinien stanowić, w zależności od jakości gleb, od 130 tys. ha gleb bardzo dobrych obsiewanych burakami cukrowymi do ponad 600 tys. ha gleb słabych – obsianych żytem. Należy do realizacji tego celu podejść w sposób bardziej praktyczny, tj. wykorzystując zwłaszcza ziarno gorszej jakości, także z zastosowaniem GMO – dające wyższe plony, niekoniecznie spełniające wymogi konsumpcyjne (Kupczyk 2005). Zatem przeznaczenie do tego celu w 2010 r. ok. 500 tys. ha i około 800 tys. ha w 2020 r. nie powinno stanowić żadnego problemu, bez zagrożenia produkcji konsumpcyjnej.

Możliwe jest także dostosowanie produkcji i przerobu buraków cukrowych na bioetanol, wykorzystując wprowadzone przez UE rekompensaty finansowe z tytułu ograniczania produkcji cukru. Według nowszych danych MRiRW (2008) na zaspokojenie potrzeb Narodowego Celu Wskaźnikowego w zakresie bioetanolu w 2020 r. – 805,75 tys. m³ – należy zasiewać zbożem powierzchnię ok. 500 tys. ha, uzyskując produkcję zbóż na poziomie 1,9 mln ton.

⁵ Dyrektywa UE – 2030/30/WE w/s udziału biokomponentów w paliwach płynnych.

Produkcja estrów metylowych

W zakresie produkcji estrów metylowych (biodiesla) do spełnienia wymogów dyrektywy 2003/30/WE, tj. uzyskania udziału 5,75% w 2010 r. i 10% w 2020 r., należy w Polsce zwiększyć powierzchnię uprawy rzepaku z obecnych 797 tys. ha (2007 r.) do 975 tys. ha w 2010 r. i 1,1 mln ha w 2020 r. i uzyskać wzrost w produkcji rzepaku z 2130 tys. ton (2007 r.) do 2730 tys. ton (2020 r.) – z czego na konsumpcję przeznaczając 1,3 mln ton (obecnie ok. 1 mln ton).

Określając potencjalną powierzchnię uprawy rzepaku, należy uwzględnić jednocześnie kilka czynników, takich jak: żyzność gleby, wymarzenie, strukturę agrarną, udział rzepaku w strukturze upraw. Zasadniczo w Polsce gleby bardzo dobre i dobre, które w pełni nadają się do uprawy rzepaku, stanowią ok. 50% ogólnego zasobu gruntów ornych. Na glebach słabych i bardzo słabych (V, VI klasa bonitacyjna), których jest w Polsce ok. 5 mln ha (30%), plony rzepaku są niskie i bardzo zmienne, zasiewy są ryzykowne i należy je traktować jako nieodpowiednie do uprawy rzepaku. W strukturze zasiewów największy udział rzepaku występuje w województwach północno-zachodniej Polski (zachodniopomorskie, wielkopolskie, opolskie, lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie), gdzie rzepak zajmował 12–19% najlepszych gleb. Przy wysokiej kulturze rolnej możliwa jest także uprawa rzepaku na glebach słabszych, lecz ryzyko produkcyjne wzrasta (Kuś i in. 2006). Na podkreślenie zasługuje także fakt, iż większość rzepaku uprawia się w gospodarstwach wielkoobszarowych – o powierzchni powyżej 100 ha. Poważną barierą w uprawie rzepaku jest rozdrobnienie gospodarstw, w których trudno zapewnić właściwą technologię produkcji, co powoduje w efekcie uzyskanie niskich plonów i małej opłacalności. W gospodarstwach wielkoobszarowych, gdzie udział zasiewów zbóż jest duży – uprawa rzepaku jest wskazana, gdyż stanowi on dobry płodozmian i przedplon dla zbóż. Biorąc pod uwagę wymagania płodozmianowe rzepaku, można przyjąć, że jego udział w strukturze zasiewów w gospodarstwie nie powinien przekraczać 25%, tj. co 4 lata można nim obsiewać ten sam areal.

Należy także mieć na uwadze, iż wprowadzenie dużego areалу upraw rzepaku przyczynia się do rozwoju chorób i szkodników, a także zachwaszczenia. Przyjmując przedstawione ograniczenia, potencjalny areal uprawy rzepaku w Polsce można szacować na 1–1,1 mln ha. Przy takim założeniu można obsiać w kraju ok. 13% gleb bardzo dobrych i dobrych, a przy włączeniu gleb średniej jakości byłoby to ok. 10% powierzchni tej grupy gleb. Należałoby zatem włączyć do uprawy rzepaku również te regiony w Polsce, które mają dobre warunki siedliskowe (agroklimatyczne), ale niewłaściwa obecnie struktura agrarna stanowi ważną przeszkodę. Można przewidywać, iż wpływ Wspólnej Polityki Rolnej będzie skutecznie wpływać na poprawę struktury agrarnej, chociaż będą to relatywnie powolne zmiany.

Tabela 3. Bilans biodiesla w Polsce w latach 2005–2006

Wyszczególnienie	2005		2006	
	tony	TJ	tony	TJ
Pozyskanie	64 336	2471	89 126	3423
Import	–	–	142	5
Eksport	48 599	1866	51 528	1979
Zużycie krajowe ogółem	17 081	657	39 022	1498
w tym: do mieszania z olejem napędowym	14 652	563	32 516	1249
w tym: końcowe (finalne) w transporcie	2429	94	6 506	249

Źródło: Energia ze źródeł odnawialnych, GUS, 2007.

W najbliższych latach wzrost udziału rzepaku w powierzchni zasiewów będzie raczej następował w dotychczasowych rejonach jego koncentracji, głównie w północno-zachodniej Polsce. Uprawa rzepaku może być wprowadzana częściowo na obszarach obecnych zasiewów pszenicy i buraków cukrowych. Przewidywane powierzchnie upraw roślinnych do spełnienia dyrektywy UE 2003/30/UE w 2020 r., to około 835 tys. ha uprawy żyta, z przeznaczeniem na produkcję bioetanolu i około 708 tys. ha upraw rzepaku do celów energetycznych. Łącznie do produkcji biopaliw płynnych wystarczy wykorzystanie powierzchni upraw ok. 1,5 mln ha (10% UR – tab. 4).

Tabela 4. Przewidywana powierzchnia upraw z przeznaczeniem na energie odnawialną

Wyszczególnienie	Jednostka	Założony poziom produkcji i powierzchni upraw								Wariant max
		'04	'05	'06	'07	'08	'09	'10 (5,75%)	'20 (10%)	
Powierzchnia upraw rzepaku energetycznego	tys. ha	97	142	181	219	262	305	354	708	
średnie plony	dt	2,7	2,7	2,8	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	
zbiór na produkcję biodiesla	tys. ton	252	383	489	613	760	896	1027	2053	
produkcja estrów	tys. t	101	153	196	245	304	358	411	821	
Powierzchnia upraw żyta na bioetanol	tys. ha	362	385	391	413	426	451	480	835	
średnie plony	t/ha	2,4	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,6	2,6	
zbiór żyta na produkcję bioetanolu	t/ha	869	923	977	1031	1107	1173	1249	2171	
produkcja bioetanolu	tys. m ³	263	280	296	313	336	355	378	658	
Powierzchnia upraw – biokomponenty do paliw płynnych	tys. ha	459	527	572	632	688	756	834	1543	

Tabela 4. cd.

Szacunkowa powierzchnia energetycznych upraw – energia odnawialna	tys. ha	2	5	10	20	30	40	50	100
Ogółem powierzchnia upraw z przeznaczeniem na energię odnawialną	tys. ha	461	532	582	652	718	796	884	1643

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS, MRiRW, K. Zmuda (2003).

Produkcja biomasy do produkcji energii elektrycznej i ciepłej

Wykorzystanie biomasy do produkcji energii elektrycznej i ciepłej w Polsce należy widzieć w wielu wymiarach. Zasadniczym krokiem naprzód w wykorzystaniu efektywnym biomasy w energetyce powinno być stworzenie lokalnych rozproszonych centrów energetycznych, zlokalizowanych w osadach wiejskich i w małych miastach. Pozyskiwana biomasa powinna pochodzić z lokalnych, okolicznych źródeł: z rolnictwa (odpady roślinne i zwierzęce zarówno płynne, jak i stałe), przemysłu, odpadów komunalnych, osadów ściekowych, odpadów z ubojni, rzeźni i gastronomii. Zasadniczo należy zastosować sprawdzone w praktyce wielkoskalowe modele wykorzystania biomasy do celów energetycznych w dwóch różnych formach.

Pierwsza polega na efektywnej biotechnologii, czyli zgazowaniu fermentacyjnym roślin energetycznych z dodatkiem substratów w postaci biomasy odpadowej z produkcji rolnej (gnojowica, obornik, pozostałości roślin), odpadów z ubojni, rzeźni, osadów ściekowych, odpadów z przemysłu rolno-spożywczego itp. W efekcie uzyska się biogaz, który bezpośrednio może być wykorzystywany w silnikach poruszających agregaty prądotwórcze, najczęściej o mocy 200–800 KV i jednocześnie ciepłą wodę z układu chłodzenia – w systemie kogeneracyjnym – która służyć powinna do zasilania systemów grzewczych: komunalnych, przemysłowych i innych.

Ważnym surowcem do produkcji biogazu są odchody zwierzęce – 1 sztuka duża (SD) inwentarza żywego wytwarza w ciągu doby ok. 50 kg gnojownicy. Wydajność gnojownicy jako składnika substratu w biogazowni jest na poziomie ok. 25 m³ z 1 m³ gnojownicy. Szacuje się, że w gospodarstwach polskich powstaje rocznie około 35–38 mln m³ gnojownicy, której co najmniej 30% można wykorzystać jako surowiec w biogazowni. Również pozostałości poubojowe, które stanowią ok. 660 tys. ton, są istotnym składnikiem substratu w produkcji biogazu (Zmuda 2008).

Należy jeszcze mieć na uwadze znaczny areał łąk niewykorzystanych w produkcji rolnej (ok. 1 mln ha), z których ze skoszonych traw można uzyskać w biogazowni w granicach 1 139 300–1 708 950 tys. m³/rok biogazu (Żmuda, 2008).

Przyjmując średnią moc biogazowni fermentacyjnych 1 MW (energia elektryczna stanowi ok. 35% w bilansie paliwa pierwotnego, ciepło ok. 50%, a 15% należy uznać za straty) potencjał w systemie kogeneracji biogazowni fermentacyjnych w Polsce oceniany jest na ok. 3 tys. MW, co daje możliwość, przy czasie użytkowania mocy szczytowej 6000 h/rok, wykorzystanie rocznie ok. 44 TWh energii odnawialnej – jest to odpowiednio 18 TWh energii elektrycznej i 26 TWh energii cieplnej (Popczyk 2008).

Jedną z upraw, które uznaje się za najbardziej wydajną w procesie fermentacji biogazowej, jest kukurydza. Przyjmując uruchomienie w Polsce do 2020 r. ok. 3000 biogazowni i przeznaczając do każdej z nich ok. 200 ha gruntów – potrzeba do tego celu około 600 tys. ha.

Kukurydza udaje się na glebach bardzo dobrych, dobrych i średnich i przeznaczona na nią powierzchnia upraw nie powinna stanowić problemu dla gospodarki żywnościowej. Ważną sprawą jest lokalizacja biogazowni fermentacyjnych – najkorzystniej byłoby instalować biogazownie głównie w pobliżu ferm bydła i trzody chlewnej, tj. w miejscu dużej ilości gromadzonej gnojowicy. Ale może to być także sieć gospodarstw połączonych rurociągiem, którym tłoczone będą płynne odchody zwierzęce. Ważne jest, aby był to system kogeneracyjny, tj. zapewniający odbiór ciepła na miejscu, co wpływa na poziom sprawności energetycznej i efektywność ekonomiczną. Pofermentacyjny osad stanowi półpłynny nawóz nadający się do stosowania w rolnictwie, bądź też w dalszym procesie suszenia można uzyskać nawozy w stanie stałym. Z osadów w stanie stałym można też uzyskać nadające się do spalania pelety.

Drugą ważną formułą wykorzystania biomasy rolniczej jest zakładanie plantacji upraw energetycznych, takich jak: wierzba (*Salix vim*), Miscanthus, ślazier, robinia, topinambur, topola. W szczególności duże możliwości uprawy należy upatrywać w plantacjach wierzby, której niskie wymagania umożliwią uprawę na gruntach relatywnie słabych, w tym odłogowanych, przy zasilaniu wodami opadowymi (Jasiulewicz, 2006, 2007a,b, 2008). W oparciu o lokale uprawy istnieje ogromna możliwość stworzenia lokalnych rozproszonych centrów energetycznych, zlokalizowanych w małych miastach – w miejsce funkcjonującego obecnie systemu ogrzewania centralnego, komunalnego opartego na spalaniu głównie węgla kamiennego. Najbardziej wskazanym działaniem byłoby stosowanie instalacji zgazowania ligno-celulozowego (II generacji) i wykorzystanie biogazu do napędu silnika gazowego, który porusza generator prądu, a woda z układu chłodzenia wykorzystywana jest w lokalnych systemach grzewczych – zabudowy mieszkaniowej, instytucji społecznych, pływalni itp. Biogaz tego ro-

dzaju może także być przekształcony (synteza Fischera-Tropscha) w paliwa syntetyczne – etanol, diesel. Biomasa może być także wykorzystana poprzez spalanie bezpośrednie w wysokosprawnych kotłach, najefektywniej, gdy stosuje się układ skojarzony. Stworzenie systemu lokalnego wykorzystania biomasy (energia elektryczna + ciepła) jest bardzo efektywne: energetycznie (90% efektywności), w pełni ekologiczne, aktywizujące obszary wiejskie – tworzenie nowych miejsc pracy, pełne wykorzystanie gruntów i obrót kapitału w układzie lokalnym. Uruchomienie takich działań może stać się „kołem zamachowym” lokalnej gospodarki. Przy wykorzystaniu biomasy na dużą skalę w lokalnych centrach energetycznych, najbardziej uzasadnioną formą (ze względów ekonomicznych) powinna być biomasa nieprzetworzona, transportowana na nieduże odległości (do 50 km) – ze względu na koszty i efekty ekologiczne. Biomasa nieprzetworzona w postaci zrębków ma relatywnie niewielką wartość energetyczną, w zależności od wilgotności (6–20 MJ/kg), niski ciężar nasypowy (m^3) – co wskazuje na brak uzasadnienia przewożenia na większe odległości ze względu na wysokie koszty transportu i ich negatywny efekt ekologiczny. Stąd też należy krytycznie spojrzeć na proces współspalania biomasy z węglem w wielkich elektrociepłowniach, gdzie biomasa dostarczana jest z dużych odległości. Jest to jedynie pozorowanie działań wielkiej energetyki w kierunku spełnienia norm emisji CO_2 . Produkcja energii elektrycznej z OZE w Polsce jest ciągle na niskim poziomie (tab. 5).

Tabela 5. Produkcja energii elektrycznej z odnawialnych nośników energii w latach 2000–2006 (w MWh)

Wyszczególnienie	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ogółem	2 332 000	2 783 000	2 767 000	2 250 000	3 074 401	3 847 332	4 309 929
Energia wodna	2 106 000	2 325 000	2 279 000	1 671 000	2 081 739	2 201 115	2 042 324
Energia wiatru	5 000	14 000	61 000	124 000	142 319	135 470	256 077
Biomasa stała	190 000	402 000	379 000	399 000	768 180	1 399 470	1 851 407
w tym: współspalanie	0	0	0	0	620 486	1 236 338	1 671 017
Biogaz	31 000	42 000	48 000	56 000	82 163	111 277	160 120

Źródło: *Energia ze źródeł odnawialnych w 2006 r.*, GUS, 2007.

Ważną formą działań w zakresie wykorzystania biomasy jest także jej przetwarzanie do postaci peletów, brykietów (wilgotność < 10%) o wysokiej wartości energetycznej (17–20 MJ/kg). Pelety nadają się w szczególności do celów grzewczych pojedynczych zabudowań z własnym systemem ogrzewania (przy wykorzystaniu pełnej automatyki i zbiorników na pelety bądź zrębki).

W warunkach polskiego agroklimatu istnieją warunki odpowiednie do uprawy wierzby i topoli na powierzchni ok. 1,6 mln ha. Przyjmując średnie

plony na gruntach słabych ok. 10 t s.m./rok, można uzyskać ok. 16 mln t s.m./rok, przy wartości energetycznej suchej masy ok. 20 GJ/t – jest to możliwość uzyskania ok. 320 mln GJ/rok, dla porównania w wyniku spalania węgla kamiennego obecnie uzyskujemy w Polsce 888 mln GJ, a z węgla brunatnego – 514 mln GJ.

Wnioski

Polska należy do krajów UE o wysokim potencjale biomasy możliwej do uzyskania z rolnictwa i dysponuje odpowiednim potencjałem gruntów do produkcji biopaliw na poziomie celu indykatywnego (NCW) w 2010 i 2020 r. (5,75% i 10,0%). Istnieje potrzeba stworzenia rozproszonego systemu energetycznego (lokalnych centrów energetycznych, działających głównie w układzie skojarzonym, tj. produkując energię elektryczną i ciepłą wykorzystywaną lokalnie do celów komunalnych). Należy stymulować stworzenie odpowiedniej infrastruktury do produkcji biopaliw płynnych (bioetanolu, estrów metylowych, EETB i paliw II generacji) i realizować NCW przy użyciu produktów krajowych.

Konieczne jest wsparcie rozproszonej sieci produkcji biogazu rolniczego, przy wykorzystaniu wszelkich odpadów biomasy, a także surowców rolniczych. Istnieje uzasadniona potrzeba wykorzystania części gruntów do zakładania wieloletnich plantacji upraw energetycznych (np. wierzba, *Miscantus*, topola), a wyprodukowaną biomasę należy spalać bądź zgazować w lokalnych niewielkich elektrociepłowniach. Dywersyfikacjach źródeł zasilania energetycznego oraz ich dyspersja zwiększy bezpieczeństwo energetyczne w przyszłości i jednocześnie pozwoli wykorzystać istniejące rezerwy rolnictwa, przemysłu i bezużytecznych dotąd odpadów biomasy.

Dywersyfikacja produkcji rolniczej nie stwarza zagrożenia dla rolnictwa, a przyczynia się jednocześnie do jego rozwoju i wzrostu bioróżnorodności oraz wpływa pozytywnie na aktywizację obszarów wiejskich i ich bezpieczeństwo energetyczne. Wykorzystanie biomasy rolniczej do produkcji biopaliw oraz energii elektrycznej i ciepłej sprzyja rozwojowi zrównoważonemu obszarów wiejskich, wykorzystując w większym stopniu ich potencjał i jednocześnie wpływając pozytywnie na poprawę stanu środowiska.

Literatura

- Baum R., Wielicki W., 2007, *Prognoza przeobrażeń w rolnictwie do roku 2030 w kontekście zrównoważonego rozwoju*, Wieś i Rolnictwo, 1, s. 19–32.
- Faber A., 2005, *Potencjał uprawy roślin energetycznych w Polsce*, Wieś Jutra, 7, Warszawa, s. 21.

- Jasiulewicz M., Kielczewski R., 2006, *Założenie plantacji wierzby na gruncie odłogowanym*, Roczniki Naukowe SERiA, 8, 1, s. 52–56.
- Jasiulewicz M., 2007a, *Biomass from Short Rotation Plantation of Willow*, Bioenergy, Jyväskylä, Finland, s. 105–110.
- Jasiulewicz M., 2007b, *Wykorzystanie gruntów odłogowanych do produkcji biomasy i stworzenie lokalnych centrów energetycznych*, [w:] *Biomasa dla elektroenergetyki i ciepłownictwa. Szanse i problemy*, Warszawa, s. 126–132.
- Jasiulewicz M., 2008, *Wykorzystanie biomasy w lokalnych centrach energetycznych – szansą rozwoju regionalnego* [w:] *Świadomość ekologiczna a rozwój regionalny w Europie Środkowo-Wschodniej*, Słupsk, 2008, s. 387–393.
- Kupczyk A., 2005, *Wciąż zbyt mało. Polski potencjał produkcyjny biopaliw a unijne uwarunkowania*, Agroenergetyka, 4, s. 8–9.
- Kuś J., Faber A., Madej A., 2006, *Przewidywane kierunki zmian w produkcji roślinnej w ujęciu regionalnym*, [w:] *Regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej w Polsce*, Raporty IUNG, 3, Puławy, s. 195–205.
- Popczyk J., 2008, *Przestrzeń polska a bezpieczeństwo energetyczne*, [w:] T. Markowski (red.), *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju a wizje i perspektywy rozwoju przestrzennego Europy*, Tom C XXII, Studia KPZK PAN, Warszawa, s. 94–122.
- Żmuda K., 2003, *Możliwości wykorzystania surowców rolnych do celów energetycznych*, Wieś Jutra, 9, Warszawa, s. 6–7.
- Żmuda K., *Odnawialne źródła energii. Biomasa na cele energetyczne*, referat w MRiRW, 03.12.2008.

Summary

Biomass is one of the most promising energy sources in Poland, as well as in many other EU countries. Therefore, it is very important to develop the sustainable rural areas and to utilize the surplus of agriculture products as well as all kinds of areas, in particular the fallow lands. It is possible to develop biogas plants, especially in the vicinity of big animal farms and to utilize waste agricultural products as well – so as to produce the electricity and heat (CHP).

Also, utilization of the barren soils is extremely important (LFA) to establish plantations for energy purposes (designed specially for burning or for using as a fuel in CHP system) in little towns, wherein the existing infrastructure uses coal for heating. In the paper author analyzes the possibility to produce the biofuels, i.e. bioethanol and biodiesel derived from plants produced by the agriculture in Poland, in accordance with the EU directives. Diversification and dispersion of the power stations in Poland is presently one of the very important factors in development of energy systems and rural areas as well.

Magdalena MISZCZUK
Katedra Finansów i Rachunkowości
Politechnika Lubelska
20-618 Lublin, ul. Nadbystrzycka 38d
magmisz@konto.pl

Wpływ suburbanizacji na potencjał dochodowy gmin wiejskich

The influence of suburbanization
on the income potential of rural gminas

Zarys treści: W artykule przeprowadzono analizę wpływu zjawiska suburbanizacji na potencjał dochodowy, w tym zwłaszcza na dochody własne oraz subwencję ogólną, gmin podmiejskich. Rozważania zostały przeprowadzone na przykładzie gmin wiejskich sąsiadujących z zespołem miast Lublin-Świdnik, zaliczonych do potencjalnego lubelskiego obszaru metropolitalnego. Okres badań obejmował lata 1995–2007.

Słowa kluczowe: suburbanizacja, finanse samorządowe, dochody samorządowe, gminy wiejskie.

Wstęp

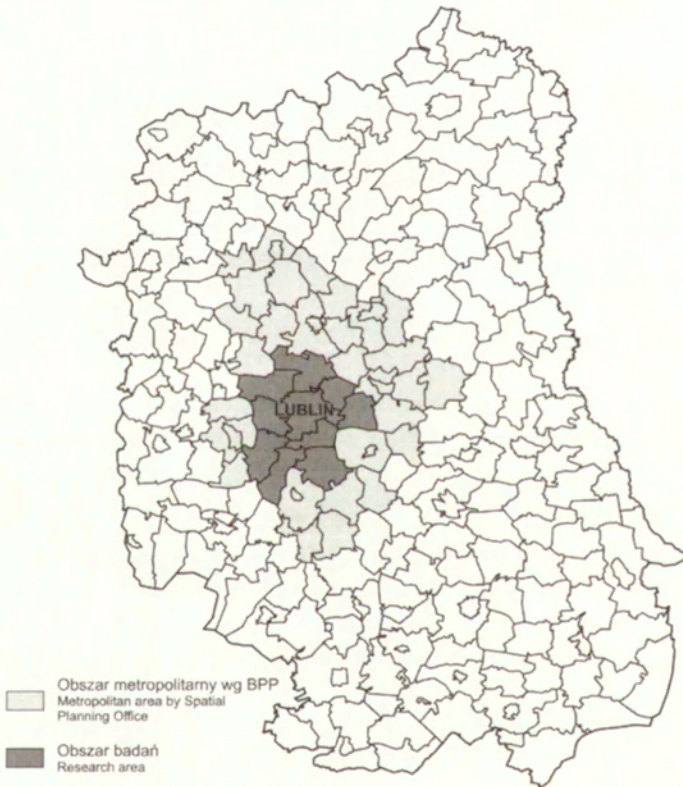
Analizując istotę procesów urbanizacyjnych, można wyróżnić współcześnie cztery ich stadia: urbanizację – oznaczającą wzrost liczby ludności miast, zwłaszcza największych, suburbanizację – polegającą na dynamicznym rozwoju stref peryferyjnych miast i obszarów podmiejskich (*urban sprawl*), dezurbanizację – w ramach której następuje dalszy dynamiczny rozwój stref podmiejskich kosztem samego miasta oraz reurbanizację – sprowadzającą się do rewitalizacji dużych miast i nadania im nowej dynamiki rozwoju, między innymi dzięki napływowi migracyjnemu (Domański 1993).

W Polsce szczególnie widoczna jest obecnie faza suburbanizacji (Parysek 2008). Zjawisko to oceniane jest zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. W przypadku mieszkańców miast przenoszących się na tereny podmiejskie do pozytywów można zaliczyć: poprawę warunków mieszkaniowych, niższe koszty budowy domu, zamieszkanie w bardziej przyjaznym środowisku, wyższy stopień prywatności, a w przypadku firm: relatywnie niższe ceny gruntów i łatwiejsza

ich dostępność, mniejsze podatki i niższe koszty działalności oraz możliwość uzyskania korzyści skali (Parysek 2008).

Natomiast do zjawisk negatywnych należą: nieracjonalne wykorzystywanie terenu, zmniejszanie powierzchni terenów niezabudowanych, zwiększanie kosztów budowy sieci infrastrukturalnych, zwiększanie natężenia ruchu samochodowego na drogach dojazdowych do miast, a dla mieszkańców stref podmiejskich: większe uzależnienie od samochodu i kosztów z nim związanych oraz trudniejszy dostęp do niektórych usług, zlokalizowanych w centrach miast (Parysek 2008).

Dla kompleksowej oceny zjawiska suburbanizacji warto rozważyć także wpływ, jaki ma to zjawisko na potencjał dochodowy gmin podmiejskich. Tego typu analiza, poparta przykładami gmin wiejskich sąsiadujących z zespołem miast Lublin-Świdnik, zaliczonych do potencjalnego lubelskiego obszaru metropolitalnego (ryc. 1), stanowi przedmiot niniejszego opracowania.

Ryc. 1. Obszar badanych gmin na tle województwa lubelskiego i potencjalnego obszaru metropolitalnego Lublina
Area of research gminas against a background of the Lublin region and potential metropolitan area of Lublin

Potencjał dochodowy gmin i czynniki go różnicujące

Potencjał finansowy gmin rozumiany jest jako zdolność jednostek samorządu terytorialnego do pozyskiwania zasobów pieniężnych (Miszczuk 2001). Zgodnie z Ustawą z dnia 13 lipca 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego, źródłami dochodów, którymi gmina dysponuje są:

- podatki i opłaty lokalne, tj. podatek od nieruchomości, rolny, leśny, od środków transportowych, od działalności gospodarczej opłacanej w formie karty podatkowej, od spadków i darowizn, od czynności cywilnoprawnych, opłaty: skarbowe, od posiadania psów, targowa, miejscowa, uzdrowiskowa i eksploatacyjna i inne,
- udziały w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa, tj. 39,34% w podatku dochodowym od osób fizycznych, zamieszkałych na terenie gminy i 6,71% w podatku dochodowym od osób prawnych mających siedzibę na jej terenie,
- subwencja ogólna, składająca się z części oświatowej, wyrównawczej i równoważącej,
- dotacje celowe na zadania zlecone przez administrację rządową ustawami i inne, np. na przejmowane w drodze porozumień oraz dotacje na dofinansowane zadań własnych,
- dochody z majątku,
- pozostałe dochody (środki z Unii Europejskiej, spadki, darowizny, oprocentowanie środków na lokatach bankowych, dotacje z funduszy celowych itp.).

Rzeczywisty potencjał dochodowy gminy zależy od wielu czynników zarówno o charakterze niezależnym, jak i zależnym od jej aktywności. Dodatkowo w grupie pierwszej wydzielić można: czynniki endogeniczne i egzogeniczne (tab. 1).

Tabela 1. Czynniki różnicujące potencjał dochodowy gmin

Czynniki niezależne od gminy:		Czynniki zależne od gminy:
endogeniczne	egzogeniczne	
<ul style="list-style-type: none"> □ powierzchnia □ bogactwa naturalne □ jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej □ walory turystyczno-uzdrowiskowe □ dynamika i struktura ludności □ podmioty gospodarcze 	<ul style="list-style-type: none"> □ znaczenie i funkcje w lokalnej regionalnej i krajowej sieci osadniczej □ położenie komunikacyjne □ aktywność sąsiednich gmin (konkurencyjność, komplementarność) □ model administracji publicznej w państwie (źródła zasilania finansowego) 	<ul style="list-style-type: none"> □ lokalna polityka podatkowa □ kierunki zagospodarowania przestrzennego □ gminne priorytety rozwojowe

Źródło: opracowanie własne.

Czynniki endogeniczne mają bardzo duży wpływ na spełniane przez gminy funkcje (górnictwo, rolnictwo, turystyczne, uzdrowiskowe, mieszkaniowe itp.) i wiążące z nimi konsekwencje finansowe (podatek od nieruchomości, rolny, leśny, opłata eksploatacyjna, miejscowa i uzdrowiskowa). Z kolei ludność, jej dynamika, struktura oraz aktywność gospodarcza wpływają na dochody gmin głównie poprzez podatki i opłaty lokalne, udziały w podatkach dochodowych, a także kwoty otrzymywanych subwencji.

Czynniki egzogeniczne obejmują: znaczenie i funkcje w lokalnej, regionalnej oraz krajowej sieci osadniczej, położenie komunikacyjne, zwłaszcza wobec dużych miast, ważnych szlaków komunikacyjnych czy też przejść granicznych, aktywność sąsiednich gmin, zarówno o charakterze konkurencyjnym, jak i komplementarnym oraz model administracji publicznej w państwie, przesądzający o podziale kompetencji oraz określający źródła zasilania finansowego.

Z kolei czynniki zależne od aktywności gmin to: lokalna polityka podatkowa w zakresie podatków i opłat lokalnych, kierunki zagospodarowania przestrzennego oraz powiązane z nimi gminne priorytety rozwojowe.

Z przeprowadzonych badań (Miszczuk 2001, 2002a,b) wynika, że najważniejszym czynnikiem wpływającym na potencjał finansowy polskich gmin jest liczba ludności i jej struktura wiekowa. Oddziałuje ona w sposób bezpośredni, co znajduje swój wyraz w wysokości przyznawanej gminom subwencji ogólnej w części wyrównawczej (kwota podstawowa jest proporcjonalna do liczby ludności gminy) i oświatowej (liczba uczniów), a także poprzez wpływy z podatków i opłat lokalnych od ludności, oraz w sposób pośredni poprzez przedsiębiorczość pozarolniczą, funkcjonujące podmioty gospodarcze (udziały w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa). Oznacza to, że w obecnym systemie finansów lokalnych sytuacja dochodowa gmin wiejskich o charakterze wyludniającym się ulega systematycznemu pogorszeniu¹. Dodatkowo zjawisko to potęguje rolniczy charakter tych gmin. Działalność rolnicza wyłączona jest bowiem z opodatkowania podatkiem dochodowym. Nie zapewnia ona zatem gminom rolniczym znaczących udziałów w podatkach dochodowych, a dostarcza na przykład wpływy z podatku rolnego, którego podstawą naliczenia jest – ulegająca fluktuacjom rynkowym – średnia cena skupu żyta.

Dużo korzystniejsza jest natomiast sytuacja dochodowa gmin o wybitnych walorach turystyczno-uzdrowiskowych (duża pozarolnicza aktywność gospodarcza, wpływy z opłaty miejscowej), posiadających bogactwa naturalne (podatek od nieruchomości, opłata eksploatacyjna) czy położonych w pobliżu większych miast, aktywnych demograficznie z rozwiniętą pozarolniczą działalnością gospodarczą.

¹ Z badań prof. Andrzeja Stasiaka wynika, że większość gmin wiejskich w Polsce ma charakter wyludniający się (Stasiak 2004).

Zmiany zaludnienia a potencjał dochodowy badanych gmin podmiejskich

Z wcześniejszych rozważań dotyczących konstrukcji systemu dochodów gmin w Polsce wynika, że napływ ludności miejskiej na obszar gmin podmiejskich powinien być dla ich potencjału dochodowego korzystny, gdyż:

- wzrasta udział ludności nierolniczej, opodatkowanej – w odróżnieniu od ludności rolniczej – podatkiem dochodowym, co przekłada się na wpływy z tytułu udziału gmin w tym podatku,
- następuje przyrost liczby nieruchomości (mieszkaniowych, zajętych pod działalność gospodarczą itp.) opodatkowanych bardziej wydajnym fiskalnie w stosunku do podatku rolnego – podatkiem od nieruchomości,
- wzrost liczby ludności w wieku szkolnym oznacza wzrost części oświatowej, która stanowi dominującą kwotę subwencji ogólnej.

Powstaje pytanie, czy w badanych gminach podmiejskich dostrzegane są tego typu zależności. W tabeli 2 przedstawiono zmiany zaludnienia w zespole miast Lublin-Świdnik i gminach podmiejskich otaczających je w latach 1995–2007. Wynika z niej, że w badanych latach ludność Lublina zmniejszyła się o 0,8%, a Świdnika o 0,7%. Natomiast w gminach podmiejskich odnotowano wzrost zaludnienia średnio o 15,2%, przy czym największą dynamikę tego zjawiska odnotowano w gminie Wólka (przyrost o 44,9%), gdzie realizowane jest na dużą skalę wielorodzinne budownictwo mieszkaniowe, oraz w uchodzących za najatrakcyjniejsze do zamieszkania, położonych na zachód i południowy zachód do Lublina gminach: Jastków (20,2%) oraz Konopnica (15,4%).

Dane zawarte w tabeli 3, dotyczące salda migracji w latach 1995–2007, potwierdzają odpływowy charakter Lublina i Świdnika oraz napływowy gmin podmiejskich. Na podstawie danych zawartych w tabelach 2 i 3 można stwierdzić, że w analizowanych gminach mamy do czynienia z typowym zjawiskiem suburbanizacji.

Następne tabele ukazują dynamikę dochodów własnych, na które składają się głównie podatki i opłaty lokalne oraz udziały w podatku dochodowym od osób fizycznych i prawnych (tab. 4), a także subwencji ogólnej (tab. 5).

Z tabeli 4 wynika, że wzrost nominalny (w cenach bieżących) dochodów własnych gmin średnio w województwie lubelskim w latach 1995–2007 wyniósł 458,8%, a realny przy uwzględnieniu inflacji (której wskaźnik w analizowanych latach osiągnął poziom 217,7) – 159,1%, podczas gdy w badanych gminach podmiejskich wielkości te wyniosły odpowiednio: 537,0% i 195,3%, przy czym największą dynamiką cechowały się gminy: Jastków (762,3% i 299,8%), Konopnica (619,7% i 233,7%) i Wólka (657,9% i 251,4%).

W przypadku subwencji ogólnej obserwowano w latach 1995–2007 jej dynamiczny wzrost, zwłaszcza w latach 1995–2000, gdyż dopiero w 1996 r. gminy

Tabela 2. Ludność Lublina, Świdnika i ich gmin podmiejskich w latach 1995–2007

Wyszczególnienie	Ludność w latach (tys. osób)				
	1995	2000	2005	2006	2007
m. Lublin	354 552	355 803	354 967	353 483	351 816
m. Świdnik	40 389	40 867	40 041	40 082	40 012
Glusk	5 872	6 268	7 249	7 543	7 710
Jabłonna	7 704	7 684	7 540	7 548	7 536
Jastków	10 496	10 978	12 170	12 310	12 613
Konopnica	9 906	10 243	10 846	11 172	11 432
Melgiew	7 505	7 635	8 262	8 442	8 618
Niedrzwica Duża	10 574	10 905	11 004	11 071	11 039
Niemce	14 725	15 315	16 250	16 519	16 716
Strzyżewice	7 680	7 720	7 592	7 626	7 638
Wólka	6 565	6 975	9 008	9 349	9 773
Razem Lublin i Świdnik	394 941	396 670	395 008	393 565	391 838
Razem gminy podmiejskie	81 027	83 723	89 921	91 580	93 325

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDR GUS.

Tabela 3. Saldo migracji ludności Lublina, Świdnika i gmin podmiejskich w latach 1995–2007

Wyszczególnienie	Saldo migracji				
	1995	2000	2005	2006	2007
m. Lublin	+1 333	+42	-944	-1447	-1 474
m. Świdnik	+34	-30	-68	-56	-118
Glusk	+28	+91	+271	+288	+199
Jabłonna	-27	+34	+16	+16	+67
Jastków	+47	+118	+194	+150	+251
Konopnica	+22	+148	+154	+327	+249
Melgiew	+39	+73	+90	+180	+164
Niedrzwica Duża	-17	+70	+16	+60	+82
Niemce	+63	+110	+205	+207	+254
Strzyżewice	-2	+19	+51	-4	+35
Wólka	+8	+212	+261	+267	+373

Źródło: jak w tabeli 2.

przejęły jako zadanie obligatoryjne prowadzenie szkół podstawowych (od 1999 r. – szkół podstawowych i gimnazjów), a jak już wcześniej wskazywano, część oświatowa jest zdecydowanie największą częścią subwencji ogólnej. Przyrost kwoty subwencji średnio we wszystkich gminach województwa lubelskiego

Tabela 4. Dochody własne gmin podmiejskich w latach 1995–2007

Wyszczególnienie	Dochody własne (w tys. zł)				
	1995	2000	2005	2006	2007
Głusk	645,7	2 935,6	4 708,3	4 720,1	5 883,3
Jabłonna	912,6	2 601,7	2 934,5	3 373,5	3 588,9
Jastków	1 430,0	4 897,9	8 556,4	9 612,7	12 331,5
Konopnica	1 610,2	5 073,7	7 905,4	8 729,8	11 589,3
Mielgiew	1 228,6	3 773,0	5 773,6	5 777,7	6 429,8
Niedrzwica Duża	1 093,9	3 010,0	4 061,4	4 702,5	5 779,5
Niemce	2 349,2	6 469,8	11 825,6	12 796,6	14 983,3
Strzyżewice	1 045,8	2 284,7	3 326,2	4 365,9	3 908,2
Wólka	1 004,7	2 948,3	5 650,5	6 683,8	7 614,7
Gminy podmiejskie razem	11 320,7	33 994,7	54 741,3	60 762,6	72 108,5
Gminy lubelskie ogółem	344 627,9	1 073 742,2	1 526 622,7	1 660 106,7	1 925 916,2

Źródło: jak w tabeli 2.

Tabela 5. Subwencja ogólna gmin podmiejskich w latach 1995–2007

Wyszczególnienie	Subwencja ogólna (w tys. zł)				
	1995	2000	2005	2006	2007
Głusk	93,8	2 402,8	4 563,9	4 927,6	4 706,3
Jabłonna	98,1	4 014,6	5 978,7	6 654,7	7 158,4
Jastków	167,6	4 524,1	7 219,9	7 524,8	7 500,1
Konopnica	98,7	3 428,2	4 440,5	4 456,8	4 629,3
Mielgiew	74,5	3 125,0	4 438,9	4 592,4	5 009,8
Niedrzwica Duża	359,1	6 113,5	8 838,0	9 313,8	9 920,4
Niemce	150,2	6 147,0	9 334,2	10 161,2	10 533,9
Strzyżewice	167,1	3 702,2	5 159,3	5 438,8	5 975,2
Wólka	178,3	3 051,4	4 954,3	5 046,8	5 685,5
Gminy podmiejskie razem	1 387,4	36 508,8	54 927,7	58 116,9	61 118,9
Gminy lubelskie ogółem	144 252,1	1 189 678,1	1 646 040,4	1 710 503,7	1 815 011,9

Źródło: jak w tabeli 2.

w ujęciu nominalnym wyniósł – 1158,2%, a realnym – 483,3%, a w badanych gminach podmiejskich – 4305,3% i 1942,3%. Największą dynamiką wykazały się gminy: Jabłonna (7197,0% i 3283,0%) i Niemce (6913,2% i 3151,4%).

Zakończenie

Problematyka relacji między przekształceniami demograficznymi a potencjałem dochodowym gmin stosunkowo rzadko bywa poruszana w rozważaniach dotyczących obszarów wiejskich. Wydaje się, że jest ona istotna w kompleksowej ocenie procesów demograficzno-osadniczych oraz formułowaniu strategii i polityki rozwoju lokalnego i regionalnego. System dochodów samorządowych jest korzystny dla gmin miejskich, zwłaszcza większych, które są miejscami koncentracji osób prowadzących działalność pozarolniczą oraz siedzibami różnych firm. Negatywnie wpływa on na potencjał finansowy gmin wiejskich, w tym zwłaszcza wyludniających się. Spadek liczby ludności oznacza dla nich bowiem zmniejszenie kwoty podstawowej części wyrównawczej subwencji ogólnej, przemiany w strukturze wieku, związane z ubytkiem ludności w wieku przedprodukcyjnym – zmniejszenie części oświatowej subwencji ogólnej, a utrzymywanie się dominacji działalności rolniczej – brak możliwości maksymalizowania wpływów z udziałów w podatkach dochodowych oraz niskie dochody z tytułu podatku od nieruchomości.

Na podstawie przeprowadzonej analizy gmin podmiejskich zespołu miast Lublin-Świdnik, wynika wniosek, że system dochodów samorządowych korzystny jest także dla gmin wiejskich, sąsiadujących z miastami, zwłaszcza większymi i poddawanych procesowi suburbanizacji. Wystarczająco silnym impulsem wzrostu ich potencjału dochodowego jest nawet ograniczenie ich rozwoju do funkcji „sypialni” dużych miast. Oczywiście wzrastająca liczba ludności rodzi także potrzebę zwiększenia wydatków, zwłaszcza związanych z inwestycjami w sferze infrastruktury technicznej, jednak dysponując dużym potencjałem dochodowym, gminy podmiejskie nie powinny mieć większych trudności z realizacją tego typu inwestycji.

Literatura

- Domański R., 1993, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Miszczuk M., 2001, *Identyfikacja czynników różnicujących potencjał finansowy gmin*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, 905, s. 67–72.
- Miszczuk M., 2002a, *Demograficzne uwarunkowania finansów samorządu terytorialnego w Polsce*, [w:] S. Michałowski (red.), *Samorząd terytorialny III Rzeczypospolitej. Dziesięć lat doświadczeń*, UMCS, Lublin, s. 289–294.
- Miszczuk M., 2002b, *Wpływ czynników demograficznych na kształtowanie się potencjału finansowego gmin (na przykładzie województwa lubelskiego)*, [w:] *I Kongres Demograficzny – Aktualne problemy demograficzne i szanse rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski południowo-wschodniej*, GUS, US Kielce, s. 200–209.

- Parysek J.J., 2008, *Suburbanizacja i reurbanizacja – dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] J.J.Parysek, T.Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 261–285.
- Stasiak A., 2004, *Przemiany struktur demograficznych i społecznych wsi polskiej po 1946 roku. Wizja przyszłości*, Biuletyn KPZK PAN, 213, s. 17–39.

Summary

The phenomenon of suburbanization, which is typical of the present stage of urbanization processes in Poland, is multidimensional. In literature, it is viewed both positively and negatively. To evaluate the phenomenon of suburbanization in a complex manner, it is also worth considering its influence on the income potential of suburban gminas. This type of analysis, illustrated by examples of rural gminas bordering on the Lublin-Świdnik urban complex is the subject of the author's presentation.

Andrzej MISZCZUK
Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG
Uniwersytet Warszawski
00-927 Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście 30
a.miszczuk@uw.edu.pl

Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego na przełomie XX i XXI wieku

Socio-economic changes of the rural areas
in the polish–ukrainian borderland at the turn
of the 20th and 21th centuries

Zarys treści: W artykule ukazano przemiany i dysproporcje społeczno-ekonomiczne występujące na obszarach wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego, obejmującego swym zasięgiem województwa: lubelskie i podkarpackie oraz obwody: lwowski, wołyński i zakarpacki, w warunkach integracji europejskiej w latach 2000–2006. Zakres przedmiotowy opracowania został ograniczony do problematyki społeczno-demograficznej oraz przemian w rolnictwie, które nadal stanowi główny rodzaj aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich tego pogranicza.

Słowa kluczowe: pogranicze polsko-ukraińskie, regiony przygraniczne, obszary wiejskie, Polska, Ukraina.

Wstęp

Pogranicze polsko-ukraińskie jest interesującym obszarem badawczym, gdyż jego osią jest zewnętrzna granica Unii Europejskiej (od 2004 r.) i strefy Schengen (od 2007 r.)¹. Granica polsko-ukraińska zdelimitowana w 1945 r. jako ówczesna granica polsko-radziecka przez ok. 45 lat była granicą zamkniętą, co wpłynęło na peryferyzację oraz pogłębianie dysproporcji rozwojowych obszarów leżących po obu jej stronach. Od 1991 r. wkroczyła ona w fazę, którą można określić jako granicę filtrującą z dynamicznie nasilającymi się elementami

¹ Jednym z pierwszych badaczy, który rozpoczął studia nad pograniczami Polski na początku lat 90. XX w. był prof. Andrzej Stasiak. Z jego inicjatywy i pod jego kierunkiem został zrealizowany duży projekt badawczy: „Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski”, którego efektem było 14 tomów, zawierających wyniki przeprowadzonych badań.

współpracy. Integracja Polski z UE, przy braku jednoznacznie proeuropejskiej polityki władz Ukrainy, spowodowała zagrożenie ponownego przywrócenia granicy charakteru znaczącej bariery przestrzennej (Miszczuk 2007).

Celem artykułu jest próba ukazania przemian i dysproporcji społeczno-ekonomicznych występujących na obszarach wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego, obejmującego swym zasięgiem województwa: lubelskie i podkarpackie oraz obwody: lwowski, wołyński i zakarpacki (ryc. 1) w warunkach integracji europejskiej w latach 2000–2006. Zakres przedmiotowy opracowania jest w dużym stopniu zdeterminowany dostępnością wykorzystywanych danych statystycznych, dotyczących strony ukraińskiej. W związku z tym został on ograniczony do problematyki społeczno-demograficznej oraz przemian w rolnictwie, które nadal stanowi główny rodzaj aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego.

Ryc. 1. Podział administracyjny pogranicza polsko-ukraińskiego
Administrative division of the Polish-Ukrainian borderland

Przemiany społeczno-demograficzne obszarów wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego

Cechą charakterystyczną pogranicza polsko-ukraińskiego jest znaczące zróżnicowanie zarówno osadnictwa miejskiego, jak i wiejskiego po obu stronach granicy. W województwie lubelskim zlokalizowanych jest 41 miast i 4164 wsi, podkarpackim – 45 miast i 2158 wsi, w obwodzie lwowskim: 78 miasta (łącznie z miejscowościami typu miejskiego) i 1849 wsi, wołyńskim – 33 miasta i 1053 wsi, zakarpacim – 30 miast i 579 wsi (Kuczabski i Miszczuk 2005). Syntetyczną charakterystykę jednostek osadniczych pogranicza polsko-ukraińskiego zawiera tabela 1. Wynika z niej, że ludność wiejska w części ukraińskiej, w porównaniu z polską częścią, wykazuje większą koncentrację, co jest następstwem kolektywizacji rolnictwa na Ukrainie w czasach ZSRR, a ludność miejska jest bardziej rozproszona, co było konsekwencją zmiany statusu części większych jednostek osadnictwa wiejskiego.

Tabela 1. Charakterystyka jednostek osadniczych pogranicza polsko-ukraińskiego

Wyszczególnienie	Województwa/obwody:				
	lubelskie	lwowski	podkarpackie	wołyński	zakarpacim
Średnia wielkość miasta (w tys. osób)	24,9	19,6	18,9	15,6	15,3
Średnia liczba mieszkańców wsi	281	569	578	500	1365
Średnia odległość między miejscowościami (w km)	2,5	11,3	2,9	4,3	4,6
Ludność największego miasta w stosunku do ogółu ludności miejskiej (w %)	34,9	49,2	18,7	38,4	25,2

Źródło: A.Kuczabski, A.Miszczuk (2005).

Z punktu widzenia demografii regiony składające się na pogranicze polsko-ukraińskie mają charakter depopulacyjny, przy czym średnioroczne tempo spadku zaludnienia w części ukraińskiej było 3-krotnie wyższe niż w części polskiej (tab. 2). Zjawisko to miało znikomy charakter w województwie podkarpackim, ze względu na relatywnie duży dodatni przyrost naturalny.

W zakresie podstawowych elementów przyrostu rzeczywistego, tj. przyrostu naturalnego oraz salda migracji, także ujawnia się specyfika polskiej i ukraińskiej części pogranicza. Średni przyrost naturalny w części polskiej był w 2000 r. dodatni (w województwie lubelskim – ujemny, ale w podkarpackim – dodatni) i pozostał taki w 2006 r., przy czym jego wartość zmalała. Natomiast w części ukraińskiej w obu przekrojach czasowych był ujemny, przy zmniejszaniu się jego wartości bezwzględnej.

Tabela 2. Wybrane wskaźniki społeczno-demograficzne obszarów wiejskich pogranicza polsko-ukraińskiego w latach 2000–2006

Wyszczególnienie		Regiony polskie:			Regiony ukraińskie:			
		razem	lubelskie	podkarpackie	razem	lwowskie	wolyńskie	zakarpackie
Ludność ogółem	2000	4 307 575	2 206 200	2 101 375	4 960 333	2 624 400	1 060 599	1 275 334
	2006	4 270 330	2 172 766	2 097 564	4 826 336	2 550 043	1 035 300	1 240 993
Ludność wiejska	2000	2 423 932	1 177 324	1 246 608	2 389 491	1 075 661	529 013	784 817
	2006	2 407 344	1 159 717	1 247 627	2 321 602	1 024 221	512 647	784 734
Zmiany zaludnienia ogółem (2000=100,0)		99,1	98,5	99,8	97,3	97,2	97,6	97,3
Zmiany zaludnienia wsi (2000=100,0)		99,3	98,5	100,1	97,2	95,2	96,9	100,0
Średnioroczne tempo zmian zaludnienia ogółem w latach 2000–2006 (%)		-0,13	-0,21	-0,03	-0,39	-0,40	-0,34	-0,39
Średnioroczne tempo zmian zaludnienia wsi w latach 2000–2006 (%)		-0,10	-0,21	+0,01	-0,40	-0,69	-0,44	-0,00
Udział ludności wiejskiej w liczbie ludności ogółem (%)	2000	56,3	53,4	59,4	48,2	41,0	49,9	61,5
	2006	56,4	53,4	59,5	48,1	40,2	49,5	62,9
Przyrost naturalny ogółem (‰)	2000	1,2	-0,1	2,5	-2,3	-3,3	-2,8	0,4
	2006	0,4	-0,5	1,3	-1,8	-2,9	-1,8	0,5
Przyrost naturalny na wsi (‰)	2000	0,9	-1,3	3,0	-3,1	-5,3	-4,1	0,7
	2006	-0,4	-1,9	1,1	-3,5	-5,6	-4,7	0,0
Współczynnik dynamiki demograficznej ogółem	2000	1,13	0,99	1,30	0,82	0,73	0,80	1,04
	2006	1,04	0,95	1,15	0,87	0,78	0,88	1,04
Współczynnik dynamiki demograficznej na wsi	2000	1,08	0,89	1,31	0,70	0,66	0,75	0,73
	2006	0,97	0,84	1,12	0,78	0,66	0,74	1,00
Saldo migracji ogółem (‰)	2000	-1,2	-1,4	-0,9	-4,1	-6,2	-0,7	-2,5
	2006	-2,5	-3,0	-1,9	-0,8	-0,5	-0,5	-1,8
Saldo migracji na wsi (‰)	2000	-1,1	-2,0	-0,3	1,6	1,0	8,0	-2,0
	2006	-0,5	-0,9	-0,1	-2,2	-2,3	-2,9	-1,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Regions of Ukraine...* (2005, 2007), *Pogranicze polsko-ukraińskie...* (2006) oraz Bank Danych Regionalnych GUS.

W 2000 r. blisko 3-krotnie większy odpływ migracyjny netto charakteryzował część ukraińską. W kolejnych latach tendencje odpływowe nasiliły się województwach polskich, a w ukraińskich – zmalały. W efekcie w 2006 r. sytuacja się odwróciła i 3-krotnie wyższe ujemne saldo migracji, w porównaniu ze stroną ukraińską, charakteryzowało stronę polską. Wzrost odpływu migracyjnego w latach 2000–2006 w polskich regionach przygranicznych miał niewątpliwie związek z wejściem Polski do Unii Europejskiej i otwarciem dla Polaków rynku pracy niektórych państw członkowskich. Z kolei ograniczenia w ruchu granicznym dla Ukraińców stały się jednym z czynników hamujących odpływ migracyjny ludności z ukraińskich regionów przygranicznych.

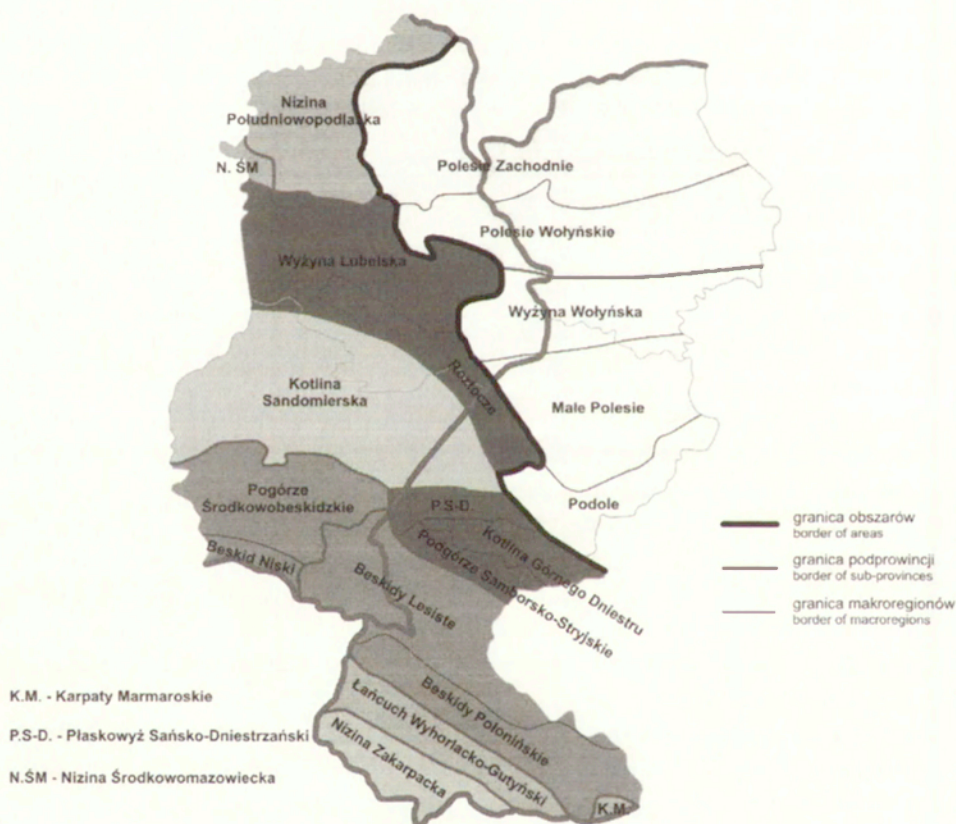
Na tle ogólnej charakterystyki społeczno-demograficznej regionów pogranicza polsko-ukraińskiego specyfika obszarów wiejskich polega między innymi na tym, że:

- ludność wiejska dominowała w strukturze demograficznej województw lubelskiego i podkarpackiego oraz obwodu zakarpacciego zarówno w 2000, jak i 2006 r., natomiast w obwodzie lwowskim przeważała ludność miejska, a w wołyńskim – odsetek ludności miejskiej i wiejskiej kształtował się niemal na identycznym poziomie,
- tempo spadku zaludniania obszarów wiejskich Lubelszczyzny nie odbiegało zbyt od średniego tempa wyludniania się tego regionu jako całości, a w przypadku obwodu lwowskiego i wołyńskiego było wyraźnie wyższe, natomiast w województwie podkarpackim i obwodzie zakarpaccim można mówić o stabilizacji liczby ludności wiejskiej,
- wskaźnik przyrostu naturalnego był ujemny na obszarach wiejskich województwa lubelskiego oraz obwodów lwowskiego i wołyńskiego, przy czym jego wartość bezwzględna powiększyła się w latach 2000–2006 i była wyższa niż średnia w tych regionach. Jedyne w województwie podkarpackim oraz obwodzie zakarpaccim przyrost naturalny był dodatni, ale jego wartość zmalała, osiągając w 2006 r. poziom niższy niż średnio w tych regionach,
- obszary wiejskie wszystkich regionów pogranicza polsko-ukraińskiego mają charakter odpływowy, przy czym ujemne saldo migracji zmniejszyło się w latach 2000–2006 w województwach lubelskim i podkarpackim i było ono mniejsze w swej wartości bezwzględnej niż średnio w tych regionach, co oznacza, że odpływ migracyjny w większym stopniu dotyczy ludności miejskiej, natomiast w części ukraińskiej (poza obwodem zakarpaccim) natężenie odpływu migracyjnego związane było w 2006 r. przede wszystkim z ludnością wiejską, pomimo że w 2000 r. obszary wiejskie obwodów lwowskiego i wołyńskiego odnotowały napływ migracyjny netto.

Przemiany w rolnictwie pogranicza polsko-ukraińskiego

Jak już wcześniej podkreślono, obszary wiejskie przygranicznych regionów Polski i Ukrainy są w dużym stopniu związane z rolnictwem. Analizując przyrodnicze uwarunkowania rozwoju rolnictwa, łatwo dostrzec, że układ jednostek fizjograficznych pogranicza polsko-ukraińskiego ma charakter transgraniczny (Zuchowski 2005), układający się w trzy strefy (ryc. 2):

- niziną, obejmującą Nizinę Południowopodlaską, Polesie Zachodnie i Polesie Wołyńskie,
- wyżynną, na którą składają się wyżyny Lubelsko-Lwowska oraz Wołyńsko-Podolska,
- podgórską i górską, obejmującą Podkarpacie, Wschodnie Podkarpacie, wschodnią część Karpat Zachodnich i Beskidy Wschodnie.

Ryc. 2. Regiony fizycznogeograficzne według J. Kondrackiego
Physiographic regions by J. Kondracki
 Źródło: W. Zuchowski (2005).

Oznacza to zatem, że przyrodnicze warunki dla rozwoju rolnictwa są podobne po obu stronach granicy, przy czym najlepsze są w części wyżynnej. Zdecydowanie zróżnicowane są natomiast warunki instytucjonalno-organizacyjne. W polskiej części pogranicza dominują indywidualne gospodarstwa rolne, o dość dużym rozdrobnieniu arealów, po stronie ukraińskiej z kolei zachodzą procesy przekształceń własnościowych byłych państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych. Brak wiarygodnych i porównywalnych danych statystycznych dotyczących przekształceń własnościowo-organizacyjnych gospodarstw rolnych uniemożliwia przeprowadzenie w tym względzie stosownej analizy. Pozostałe wskaźniki dotyczące przekształceń w rolnictwie pogranicza polsko-ukraińskiego w latach 2000–2006 zawiera tabela 3.

Wynika z niej szereg wniosków. Po pierwsze, wyraźnie widoczne jest relatywnie duże znaczenie rolnictwa w strukturze pracujących, zwłaszcza w województwach lubelskim i podkarpackim oraz obwodzie wołyńskim. Jedyne w obwodzie zakarpackim w latach 2000–2006 nastąpił wzrost udziału pracujących w rolnictwie, w pozostałych analizowanych regionach odnotowano spadek.

Po drugie, dużemu udziałowi rolnictwa w strukturze pracujących w województwach lubelskim i podkarpackim towarzyszy małe (oraz malejące w latach 2000–2006) znaczenie rolnictwa w strukturze wartości dodanej. Zupełnie inaczej jest w regionach ukraińskich, gdzie mniejszemu – w porównaniu z regionami polskimi – znaczeniu rolnictwa w strukturze pracujących towarzyszy zdecydowanie wyższy (aczkolwiek w latach 2000–2006 malejący) udział tego działu w strukturze wartości dodanej, co świadczy o bardzo niskim poziomie rozwoju tych regionów. Pomimo wyraźnej dynamiki wzrostu wartości dodanej per capita zarówno w regionach ukraińskich (niemal 3-krotnie), jak i polskich (o ok. 30%) można stwierdzić, że wszystkie analizowane regiony przygraniczne nadal pozostają słabo rozwinięte (w odniesieniu do średnich krajowych wielkości te relatywnie zmalały: w części polskiej z 69,9 do 68,8%, w województwie lubelskim z 70,0 do 68,3% i podkarpackim z 69,8 do 69,0%, a w części ukraińskiej z 73,7% do 67,7%, obwodzie lwowskim – z 77,4 do 71,6%, wołyńskim – z 74,5 do 71,6% i zakarpackim – z 60,2 do 59,1%). Przyjmując średni poziom hrywny w stosunku do złotego na poziomie 0,70 gr można dostrzec, że zróżnicowanie poziomu rozwoju części polskiej pogranicza w stosunku do części ukraińskiej, mierzone wielkością wartości dodanej per capita wynosiło w 2005 r. jak 3,9:1, a województwa podkarpackiego do zakarpackiego jak 4,5:1.

Po trzecie, zdecydowanie największy udział użytków rolnych w strukturze użytkowania ziemi występuje w województwie lubelskim, nieco mniejszy w województwie podkarpackim i obwodzie lwowskim, natomiast najmniejszy w obwodach wołyńskim i zakarpackim.

Po czwarte, w strukturze produkcji globalnej rolnictwa analizowanych regionów w 2000 r. produkcja roślinna dominowała w województwach lubelskim

Tabela 3. Wybrane wskaźniki przemian w rolnictwie pogranicza polsko-ukraińskiego w latach 2000–2006

Wyszczególnienie		Regiony polskie:			Regiony ukraińskie:			
		razem	lubelskie	podkarpackie	razem	lwowskie	wotyńskie	zakarpacie
Pracujący ogółem (tys.)	2000	1 924,7	979,1	945,6	2 072,2	1 082,7	486,2	503,3
	2006	1 368,7	714,4	654,3	2 043,6	1 070,1	430,2	543,3
Pracujący (%)	2000	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2006	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
sektor I	2000	49,7	51,9	47,3	27,3	23,4	43,6	19,6
	2006	32,0	37,6	24,3	22,5	17,6	28,6	27,3
sektor II	2000	17,8	15,1	20,6	23,1	26,0	15,1	24,6
	2006	23,4	18,2	28,4	20,2	23,0	16,0	18,0
sektor III	2000	32,5	33,0	32,1	49,6	50,6	41,3	55,8
	2006	44,6	44,2	47,3	57,3	59,4	55,4	54,7
Wartość dodana na 1 mieszkańca (PLN/UAH)	2000	12 098	12 117	12 076	2 056	2 159	2 077	1 677
	2005	15 619	15 499	15 673	5 711	6 042	5 752	4 990
Struktura wartości dodanej (%)	2000	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2005	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
sektor I	2000	6,4	8,2	4,5	27,2	23,7	31,9	31,7
	2005	5,3	7,4	3,3	17,5	14,0	20,4	19,9
sektor II	2000	29,5	25,3	33,9	21,1	23,5	16,3	19,7
	2005	28,7	24,4	33,1	23,4	26,7	20,7	24,9
sektor III	2000	64,1	66,5	61,6	51,7	52,8	51,8	48,6
	2005	66,0	68,2	63,6	59,1	59,3	58,9	55,2
Powierzchnia UR (tys. ha)	2000	2 656,8	1 714,5	942,3	2 456,5	1 131,9	891,2	433,4
	2006	2 643,9	1 710,4	933,5	2 330,9	1 052,9	867,5	410,5

Powierzchnia UR w % powierzchni ogółem	2000	61,8	68,3	52,8	44,9	51,9	44,3	33,8
	2006	61,5	68,1	52,3	42,6	48,3	43,2	32,1
Struktura globalnej produkcji rolniczej (%)								
produkcja roślinna	2000	-	65,2	54,3	-	48,2	56,5	44,0
	2006	-	56,1	50,8	-	49,2	47,7	47,1
produkcja zwierzęca	2000	-	34,8	45,7	-	51,8	43,5	56,0
	2006	-	43,9	49,2	-	50,8	52,3	52,9
Produkcja zbóż (tys. t)	2000	3 017	2 242	775	1 151	481	503	167
	2006	2 582	1 843	739	1 398	587	524	287
Produkcja ziemniaków (tys. t)	2000	4 177	2 496	1 681	3 182	1 510	1 194	478
	2006	1 623	764	859	2 890	1 472	853	565
Produkcja warzyw (tys. t)	2000	811	525	286	503	269	111	123
	2006	655	433	222	861	402	233	226
Pogłowie bydła (tys. szt.)	2000	792,1	503,1	289,0	1 107,2	565,7	359,1	182,4
	2006	597,4	421,8	175,6	788,1	353,3	265,5	169,3
Pogłowie trzody chlewnej (tys. szt.)	2000	1 581,9	1 197,3	384,6	800,6	260,8	308,0	231,8
	2006	1 627,0	1 344,1	327,9	860,6	254,7	339,9	266,0
Produkcja mięsa (tys. t)	2000	249	159	90	157	69	43	45
	2006	329	228	101	204	90	69	45

Źródło: jak w tabeli 1.

i podkarpackim oraz obwodzie wołyńskim. W 2006 r. zwiększyła się przewaga produkcji zwierzęcej w obwodach lwowskim i zakarpackim, wyrównały się proporcje między produkcją roślinną i zwierzęcą w województwie podkarpackim i obwodzie wołyńskim, jedynie w województwie lubelskim utrzymała się przewaga produkcji roślinnej.

Po piąte, w produkcji zbóż przoduje województwo lubelskie, które w 2000 r. wyprodukowało więcej zbóż niż pozostałe cztery regiony przygraniczne razem wzięte. W latach 2000–2006 produkcja zbóż w polskich województwach zmalała, a w obwodach ukraińskich wzrosła, nadal jednak głównym producentem zbóż na pograniczu polsko-ukraińskim pozostaje województwo lubelskie.

Po szóste, w produkcji ziemniaków – poza obwodem zakarpackim odnotowano tendencję spadkową, przy czym o ile głównym producentem ziemniaków w 2000 r. było województwo lubelskie, o tyle w 2006 r. – obwód lwowski.

Po siódme, tendencje w zakresie produkcji warzyw różnicują pogranicze na część polską i ukraińską. W województwach lubelskim i podkarpackim produkcja warzyw w latach 2000–2006 zmalała, a w obwodach ukraińskich wzrosła, w rezultacie czego w roku 2006 obwód lwowski niemal zrównał się pod tym względem z województwem lubelskim, a obwody wołyński i zakarpacki z województwem podkarpackim.

Po ósme, we wszystkich badanych regionach w latach 2000–2006 spadło pogłowie bydła, a jedynie w województwie podkarpackim i obwodzie lwowskim także trzody chlewnej. Największe pogłowie zarówno trzody chlewnej, jak i bydła występuje w województwie lubelskim, które także jest największym (i rosnącym) producentem mięsa na pograniczu polsko-ukraińskim.

Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy wyłania się złożony obraz przekształceń obszarów wiejskich na pograniczu polsko-ukraińskim. Pomiędzy polską i ukraińską częścią występują zarówno pewne podobieństwa, jak i różnice. Dominującym zjawiskiem demograficznym jest wyludnianie się regionów przygranicznych jako całości oraz ich obszarów wiejskich, natomiast stabilizację liczby ludności wiejskiej wykazują jednostki regionalne związane z Karpatami (województwo podkarpackie i obwód zakarpacki). W strukturze zaludnienia części polskiej dominuje ludność wiejska, natomiast po stronie ukraińskiej sytuacja w tym zakresie jest zróżnicowana: od dominacji ludności wiejskiej (obwód zakarpacki), poprzez dominację ludności miejskiej (obwód lwowski), po niemal zrównoważoną w tym względzie sytuację (obwód wołyński).

Wartości ujemne przyrostu naturalnego są typowe dla obszarów wiejskich województwa lubelskiego oraz obwodów lwowskiego i wołyńskiego, natomiast

w dwóch pozostałych regionach mamy do czynienia z dodatnim przyrostem naturalnym. Odływ migracyjny netto odnotowały obszary wiejskie wszystkich analizowanych regionalnych jednostek administracyjnych, z tym jednak, że w części ukraińskiej natężenie tego odpływu wykazywało tendencję rosnącą, a w części polskiej malejącą.

Rolnictwo jest jednym z ważniejszych rodzajów aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich, co w polskiej części pogranicza przejawia się dużym jego udziałem w strukturze pracujących, a w części ukraińskiej – dużym udziałem w wytworzonej wartości dodanej. Warunki przyrodnicze dla produkcji rolnej po obu stronach granicy są zbliżone. Największą produkcją rolną charakteryzuje się województwo lubelskie. W jego strukturze dominuje produkcja roślinna, w pozostałych regionach rosnącego znaczenia nabiera produkcja zwierzęca, zwłaszcza trzody chlewnej.

Zaobserwowane tendencje zarówno o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym nie zmieniają ogólnego stwierdzenia o niskim poziomie rozwoju gospodarczego zarówno polskich, jak i ukraińskich regionów przygranicznych, w tym ich obszarów wiejskich oraz znaczących dysproporcjach w tym zakresie (na niekorzyść Ukrainy), które najprawdopodobniej będą się utrzymywać i systematycznie pogłębiać w sytuacji kontynuowania niejednoznacznej polityki proeuropejskiej Ukrainy, dodatkowo spotęgowanej światowym kryzysem gospodarczym.

Literatura

- Kuczabski A., Miszczuk A., 2005, *Podział administracyjny*, [w:] B. Kawalko, A. Miszczuk (red.), *Pogranicze polsko-ukraińskie. Środowisko. Społeczeństwo. Gospodarka*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Zamość, s. 67–76.
- Miszczuk A., 2007, *Zewnętrzna granica Unii Europejskiej – Ukraina. Możliwości wykorzystania dla dynamizacji procesów rozwojowych* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. II, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 45–70.
- Pogranicze polsko-ukraińskie w liczbach w 2006 roku*, 2007, Urząd Statystyczny, Lublin.
- Regions of Ukraine*, 2005, 2007, State Statistics Committee of Ukraine, Kyiv.
- Żuchowski W., 2005, *Środowisko geograficzne*, [w:] B. Kawalko, A. Miszczuk (red.), *Pogranicze polsko-ukraińskie. Środowisko. Społeczeństwo. Gospodarka*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Zamość, s. 29–49.

Summary

The article attempts to outline the socio-demographic and agricultural changes of rural areas in the three Ukrainian (Lwowskie, Wołyńskie, Zakarpackie) and

the two Polish border regions (Lubelskie, Podkarpackie) in the period 2000–2006. It shows structural differences and similarities for the Polish and Ukrainian parts of the borderland. The level of economic development of rural areas of Polish and of Ukrainian border regions is low, and in addition the EU integration contributed to creating the new disproportions in the socio-demographic and economic situation of the analyzed regions.

Piotr EBERHARDT
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
p.ebe@twarda.pan.pl

Wyludnianie wsi rosyjskiej

The depopulation of russian rural areas

Zarys treści: Artykuł poświęcony jest przyczynom, skali wielkościowej i konsekwencjom demograficzno-społecznym wyludniania się wsi rosyjskiej. W pierwszej części przedstawiono sytuację demograficzną wsi rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. W następnych podrozdziałach przedstawiono procesy depopulacyjne, które zachodziły na wsi rosyjskiej w okresie sowieckim. Ostatnia część artykułu dotyczy procesów demograficznych, jakie miały miejsce na terenach wiejskich w Federacji Rosyjskiej.

Słowa kluczowe: Rosja, ludność wiejska, depopulacja.

Wprowadzenie

Na obszarze współczesnej Federacji Rosyjskiej w ciągu całego XX w. zachodziły wielkie przeobrażenia demograficzne¹. Były one wywołane czynnikami politycznymi oraz społeczno-ekonomicznymi. Terytorium zajmowane obecnie przez Federację Rosyjską stanowiło zasadniczą część Cesarstwa Rosyjskiego, a następnie najważniejszą część ZSRR. Dopiero po upadku komunizmu i rozpadzie imperium sowieckiego Rosyjska FSRS przekształciła się w Federację Rosyjską. Pomimo utraty wielu prowincji podporządkowanych Moskwie, Federacja Rosyjska jest największym powierzchniowo państwem świata i obejmuje 17 mln km². Na tym rozległym terytorium usytuowanym na kontynencie eur-

¹ Niniejszy artykuł nawiązuje ściśle do jednego z rozdziałów książki autora (Eberhardt 2002). Ma on charakter bardziej syntetyczny. Zweryfikowano ponadto kilka kwestii szczegółowych. Uaktualniono analizę faktograficzną o dokumentację statystyczną po 2000 roku.

azjatyckim, położonym między Bałtykiem a Pacyfikiem, liczebność ludności ulegała cyklicznym zmianom. Były one wywołane konfliktami militarnymi oraz represyjnością systemu sowieckiego. Równocześnie w latach pokoju wysoki przyrost rzeczywisty oddziaływał na stan zaludnienia. Znacznie większą skalę przybrały jednak przemiany strukturalne. Wśród tych ostatnich na specjalną uwagę zasługują zmiany relacji między liczebnością ludności miejskiej i wiejskiej.

Zasadniczym zadaniem władzy sowieckiej było przeprowadzenie forsownej industrializacji kraju. Rosja z kraju rolniczego miała się przeobrazić w państwo uprzemysłowione. Wymagało to przekwaterowania milionów mieszkańców wsi do miast i osiedli przemysłowych. Było to przedsięwzięcie niezmiernie trudne i skomplikowane, gdyż przed przewrotem bolszewickim jedynie 15% ludności kraju skupiało się w miastach. Do I wojny światowej Rosja była państwem chłopskim, w którym rolnictwo stanowiło najważniejszą gałąź gospodarki narodowej. Przyjęty na przełomie lat 20. i 30. XX w. model socjalistycznej industrializacji, w dużym stopniu opierał się na wykorzystaniu najtańszego czynnika produkcji, jakim była wówczas wiejska siła robocza. Cechą charakterystyczną całego rozwoju w okresie istnienia ZSRR był szybki wzrost zatrudnienia ludności w działach pozarolniczych, zwłaszcza w przemyśle ciężkim. Powstanie licznych miejsc pracy w miastach stymulowało procesy migracyjne. Zaistniały więc liczne przesłanki ekonomiczne i społeczne, które uruchomiły, a następnie przyspieszyły masowe przepływy migracyjne ludności ze wsi do miast. W pierwszej fazie, przy wysokim przyroście naturalnym ludności wiejskiej, procesy te nie miały charakteru depopulacyjnego. W miarę jednak wzrostu skali przepływów migracyjnych oraz nieuchronnego starzenia się ludności wiejskiej, mieliśmy już do czynienia z regresem demograficznym obszarów wiejskich. W miarę upływu lat procesy wyludniania wsi stawały się coraz bardziej intensywne, a ich konsekwencje gospodarcze i społeczne były coraz bardziej zauważalne.

Analizując procesy migracyjne ludności ze wsi do miast zachodzące na obszarach rosyjskich, nie można pomijać faktu, że procesy urbanizacyjne są zjawiskiem naturalnym, zgodnym z rozwojem cywilizacyjnym świata. Wielkie migracje do miast oraz zmniejszanie się zatrudnienia w rolnictwie rozpoczęło się wraz z rewolucją przemysłową i zainicjowaniem wielkich procesów rozwoju ludnościowego miast i aglomeracji. Przeobrażenia te, zapoczątkowane w Europie Zachodniej, a następnie w Stanach Zjednoczonych, rozszerzyły się na inne kontynenty. Przyspieszyły rozwój gospodarczy i strukturalne zmiany w rolnictwie. Wzrost wydajności pracy w tym sektorze wywołany mechanizacją pracy zwolnił duże zasoby siły roboczej, które znalazły zatrudnienie w działach poza rolnictwem. Zmniejszenie się ludności rolniczej jest zazwyczaj procesem pozytywnym społecznie i ekonomicznie, zwłaszcza na obszarach dysponujących nadwyżkami siły roboczej. Może jednak wystąpić sytuacja, gdy procesy depopulacyjne na

terenach wiejskich przekroczą pewną trudną do określenia granicę i zaczynają wpływać negatywnie na warunki życia ludności i produktywność gospodarczą². Drenaż młodej siły roboczej może doprowadzić do zachwiania równowagi demograficznej. Na obszarach wiejskich pozostaje wtedy ludność w wieku poprodukcyjnym, a następnie, w kolejnej fazie czasowej, po wymarciu ludzi w wieku podeszłym dochodzi do zaniku wsi i likwidacji gospodarki rolnej, a często i pełnej dewastacji gospodarczej. Konsekwencje regresu demograficznego na obszarach wiejskich są zawsze złożone i ich interpretacja wymaga rozpatrzenia kwestii społecznych, ekonomicznych i ekologicznych. Niewątpliwie symptomami sytuacji kryzysowej wywołanej depopulacją są następujące procesy:

- głębokie deformacje w strukturach demograficznych doprowadzające do obniżenia poziomu życia i niemożności zapewnienia opieki nad ludźmi starszymi,
- stagnacja, a następnie regres produkcji rolnej oraz zwiększenie się powierzchni ugorów i odłogów,
- dekapitalizacja zabudowy wiejskiej połączona z likwidacją infrastruktury technicznej,
- zanik wiejskiej tkanki osadniczej,
- ogólne obniżenie efektywności ekonomicznej obszaru.

Specyfika historyczno-demograficzna wsi rosyjskiej

Rozpatrując sytuację demograficzną wsi rosyjskiej, należy brać pod uwagę pewne jej cechy charakterystyczne, różniące ją od obszarów wiejskich zachodniej czy środkowej Europy. Sieć osadnicza na ziemiach rosyjskich, w odróżnieniu od innych państw europejskich, cechuje się małą liczbą jednostek wiejskich w stosunku do rozległego terytorium. Spadek liczby ludności na obszarach wiejskich uwidacznia się najpierw w wynikach gospodarczych. Opustoszałe tereny ztracają charakter rolniczy i stają się nieużytkami lub zarastają lasami. Nie jest to

² Problematyka wyludniania się wsi jest zagadnieniem popularnym w literaturze geograficznej, demograficznej i ekonomicznej. Do klasycznych dzieł z tego zakresu należy praca angielskiego badacza J. Seville (1957), który określił skalę procesów depopulacyjnych Anglii i Walii w długim okresie historycznym (1851–1951). Do pionierskich opracowań należą również studia prowadzone przez T. Hagerstranda (1957) i jego uczniów, którzy preferowali ujęcia modelowe dla wyjaśnienia przyczyn i skutków procesów wyludniania się wsi skandynawskiej. Problematyka wyludniania się niemieckiego Wschodu (tzw. Ostflucht) i jego konsekwencje polityczne były w okresie międzywojennym w Niemczech bardzo popularne (np. Volz 1930). Do klasycznych opracowań należy książka czeskiego geografa J. Pohla (1932), który analizował procesy wyludniania się wsi czeskiej w ujęciu dynamicznym dla długiego okresu historycznego. Późniejsze prace bazowały już na obszerniejszej dokumentacji statystycznej. W większym stopniu uwzględniono też problematykę socjologiczną.

zjawisko jednoznacznie negatywne. Powrót do pierwotnych warunków naturalnych przynosi niekiedy korzyści ekologiczne.

Przemiany demograficzne na obszarach wiejskich Związku Sowieckiego odznaczały wyraźnie wyodrębnioną specyfiką. Wynikało to z wielu przyczyn natury historyczno-politycznej³. Problem odmienności drogi rozwojowej wsi i rolnictwa rosyjskiego, w stosunku do procesów zachodzących w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej, jest kluczowy i wymaga szerszego omówienia. Kwestię tę w sposób syntetyczny wyjaśnia geograf rosyjski, A.I. Aleksiejew (2000). Według niego, w odróżnieniu od wsi i rolnictwa w krajach kapitalistycznych, które rozwijały się ewolucyjnie, ludność wsi rosyjskiej była poddana licznym, z góry narzuconym eksperymentom, które spowodowały zaburzenie jej naturalnego rozwoju. A.I. Aleksiejew wymienia cztery rewolucyjne „przewroty”, narzucone wsi rosyjskiej w XX w., które zdeterminowały jej przemiany strukturalne i przestrzenne. Pierwszy z nich wiązał się z reformą Stołypina, zmierzającą do zniszczenia tradycyjnej wiejskiej „obszczyzny” (wspólnoty) i umożliwił tworzenie osadnictwa rozproszonego, tzw. chutorów. Stara tkanka osadnicza miała ulec modernizacji na rzecz wielkochłopskich gospodarstw rolnych. Wybuch I wojny światowej uniemożliwił zakończenie tej reformy.

Kolejna rewolucyjna zmiana wiązała się z reformą rolną lat 1917–1918, która odebrała ziemie wielkim posiadaczom i przekazała ją chłopom. Spowodowało to wielkie straty materialne. Uległy likwidacji duże, nowoczesne na ówczesne czasy gospodarstwa nastawione na produkcję towarową. Utworzono liczne drobne gospodarstwa chłopskie, które i tak miały być w bliskiej perspektywie unieczniane.

Najbardziej rewolucyjnym przewrotem była przeprowadzona w latach 30. kolektywizacja i uspołecznienie środków produkcji, co doprowadziło do likwidacji własności prywatnej. W jej wyniku nastąpił gwałtowny spadek produkcji rolnej i pauperyzacja społeczności wiejskiej, a ludność wiejska poniosła olbrzymie ofiary. Utworzono wielkie gospodarstwa kolektywne, które od podstaw

³ Literaturę rosyjską na temat wyludniania się wsi zaprezentowano w pracy autora (Eberhardt 2002) i nie zachodzi potrzeba jej ponownego zestawienia. Warto jedynie wspomnieć o kilku pozycjach zawierających duży materiał empiryczny, ukazujący nie tylko skalę procesów depopulacyjnych, ale również zanik osadnictwa wiejskiego na dużych obszarach Federacji Rosyjskiej. Do tych prac należy: *Nieđarnoziemie...* (1977), studium G. Joffego (1986), praca zbiorowa wydana w Ufie (*Sielskaja...* 1983) oraz opracowanie pod redakcją G.A. Kułyševej i B.S. Choriewa (1986). Wydano specjalny tom „Woprosow geografii” związany z zagadnieniami demograficznymi wsi rosyjskiej (*Sowriemiennoje...* 1988). Nowy okres badań osadnictwa wiejskiego rozpoczął się wraz z przejściem do gospodarki rynkowej. Ukazały się prace krytycznie oceniające stan zagospodarowania obszarów wiejskich i los mieszkańców wsi, m. in. prace o ujęciu historycznym M.G. Pankratowej (1995) i *Sudby...* (1995). Najbardziej wszechstronna jest monografia A.I. Aleksiejewa (1997), który opublikował również pełną bibliografię opracowań poświęconych przemianom rosyjskiej wsi oraz sytuacji ludności wiejskiej (Aleksiejew 2001).

budowały infrastrukturę techniczno-społeczną wsi. Inwestycje realizowano jedynie w wybranych wsiach, w których skupiała się działalność administracyjna, produkcyjna i usługowa. Pozostałe wsie ulegały stopniowemu zanikowi. W miarę upływu lat system kołchozowy umacniał się. W końcowej fazie istnienia Związku Sowieckiego wbrew powszechnym poglądom stawał się – dzięki znacznym dotacjom na środki produkcji – coraz bardziej produktywny i wydajny.

Ostatnia wielka zmiana o charakterze rewolucyjnym odbyła się w latach 90. Upadek komunizmu oraz wprowadzenie gospodarki rynkowej doprowadziły do totalnej dezorganizacji i dewastacji obiektów materialnych i spadku produkcji rolnej. Wieś rosyjska kolejny raz uległa pauperyzacji i totalnym przeobrażeniom strukturalnym. Nie podjęto do tej pory żadnej działalności interwencyjnej, aby zapobiec dalszemu upadkowi ekonomicznemu obszarów wiejskich. Nie wypracowano też koncepcji, co do wyboru dalszej drogi rozwojowej. W takiej sytuacji stary system ulega coraz większemu zwyrodnieniu, nowy zaś nie jest w stanie się wykształcić. Nie rozstrzygnięto dotychczas kluczowej kwestii związanej z prywatnym obrotem ziemią. Nieliczne gospodarstwa farmerskie działają w niestabilnych warunkach prawnych i ekonomicznych. W dodatku obserwuje się coraz większe dysproporcje w poziomie rolnictwa i stanie zagospodarowania obszarów wiejskich w skali kraju oraz poszczególnych regionów.

Procesy demograficzne na wsi rosyjskiej w XX wieku

Wieś rosyjska w okresie carskim odznaczała się dużą dynamiką demograficzną. Zmniejszenie się zaludnienia wsi mogło być jedynie wynikiem wojen, epidemii oraz cyklicznych klęsk głodu. Były to zjawiska powszechne i obejmowały również inne kraje europejskie. Duży przyrost rzeczywisty ludności wiejskiej miał miejsce w imperium rosyjskim przez cały wiek XIX. Zwłaszcza wysoki przyrost naturalny i rzeczywisty odnotowano na przełomie XIX i XX w., aż do 1914 r. W tym okresie wystąpiły jednocześnie duże ruchy migracyjne polegające na kolonizowaniu obszarów bezludnych lub zamieszkałych przez nieliczne ludy pasterskie. Początkowo ludność rosyjska i ukraińska napłynęła do strefy stepowej położonej nad Morzem Czarnym. Później nastąpiła rolnicza kolonizacja Kubania i Kraju Stawropolskiego. Najważniejszym jednak zadaniem, jakie stało przed władzami carskimi, było zaludnienie i zagospodarowanie Syberii. Miliony chłopów rosyjskich z centralnej i Rosji oraz Ukraińców zostało skierowanych na Syberię, gdzie istniało dużo wolnej ziemi przydatnej dla gospodarki rolnej. Akcja kolonizacyjna miała charakter zarówno zorganizowany, jak i spontaniczny. Powierzchnia obszarów wykorzystywanych rolniczo ulegała powiększeniu, a zaludnienie wsi systematycznie wzrastało. Świadczy o tym obszerna dokumentacja statystyczna. Według wyliczeń amerykańskiego demografa liczba ludności

wsi rosyjskiej między 1883 a 1914 r. wzrosła o blisko 30 mln mieszkańców (Lorimer 1946, s. 18). Według danych szacunkowych na obecnym terytorium Federacji Rosyjskiej zaludnienie wsi w przededniu wybuchu I wojny światowej wynosiło około 75 mln mieszkańców, czyli dwa razy więcej niż obecnie. Była to w dodatku ludność bardzo młoda demograficznie o wysokim odsetku dzieci. Straty demograficzne wywołane I wojną światową nie były zbyt duże, ale wojna domowa, a następnie klęska głodu w latach 1921/1922 przyczyniła się do znacznego obniżenia zaludnienia wsi. Zostało to szybko zrekompensowane w okresie NEP-u, kiedy to warunki ekonomiczne na wsi rosyjskiej uległy znacznej poprawie. Miał wówczas miejsce wysoki przyrost naturalny, a ruchy migracyjne były nieznaczne. Następny okres wiążący się z pierwszą pięciolatką, kolektywizacją rolnictwa oraz klęską głodu w latach 30. wpłynął na obniżenie liczebności ludności wiejskiej FRS. W okresie międzywojennym, a mianowicie między rokiem 1926 a 1939 zaludnienie wsi rosyjskiej zmalało z 76 288 tys. do około 72 081 tys., czyli o 4207 tys. osób. Ubytek ten w ujęciu geograficznym był bardzo nierównomierny. W niektórych regionach ekonomicznych, na które była podzielona ówczesna Rosyjska FRS, odnotowano pewien wzrost. Były również regiony, gdzie procesy depopulacyjne przybrały charakter intensywny (tab. 1).

Obszary centralne europejskiej Rosji ulegały już w latach 30. wyraźnej depopulacji. Były to początki procesu, który w późniejszym czasie przybrał skalę powszechną. Nadal jednak centralna i wschodnia Syberia oraz Daleki Wschód odznaczał się niewielkim wzrostem zaludnienia wsi.

Następne informacje statystyczne o liczbie ludności wiejskiej w Rosyjskiej FRS odnoszą się dopiero do 1950 r. Liczba ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich, oszacowana na 57,7 mln, świadczyła, że zaludnienie wsi rosyjskiej obniżyło się w ciągu jedenastu lat (1939–1950) o 14,5 mln mieszkańców. Trudno ocenić, w jakim stopniu były to straty wojenne, ubytek migracyjny czy zmiany wynikające ze zwiększenia liczby ludności miast lub poszerzenia granic administracyjnych ośrodków miejskich. Dla kolejnych dziesięcioleci dysponujemy już pełną dokumentacją statystyczną. Lata 50. odznaczały się stabilizacją zaludnienia obszarów wiejskich (1953 – 56,2 mln, 1956 – 56,9 mln, 1959 – 55,9 mln osób). W następnych dziesięcioleciach utrwaliły się wyraźne tendencje o charakterze depopulacyjnym. Ujawniły to zarówno szacunki z 1951 r., jak i kolejne spisy przeprowadzone w latach 1959, 1970, 1979 i 1989.

Liczba ludności na rosyjskich obszarach wiejskich zmalała między 1951 a 1989 r. o ponad 18 mln mieszkańców. Odpływ ludności ze wsi do miast był więc bardzo wysoki. Objął on ludzi przedsiębiorczych, kończących szkoły wiejskie. Na wsi zostawali ludzie starzy o niewysokich aspiracjach i niskim poziomie wykształcenia. Masowe migracje w tak krótkim czasie i o takim rozmiarze musiały doprowadzić siłą rzeczy do załamania demograficzno-społecznego.

Tabela 1. Zmiany liczby ludności wiejskiej Rosyjskiej FSRS w latach 1926–1939

Regiony ¹	Liczba ludności wiejskiej		Wzrost lub ubytek liczby ludności wiejskiej	
	1926	1939	1926	1939
Centralno-czarnoziemny	11 332	10 194	-1 138	-10,0
Zachodni	5 662	4 752	-910	-16,1
Centralno-przemysłowy	12 078	11 650	-428	-3,5
Leningradzki	2 462	2 316	-146	-5,9
Karelsko-murmański	222	365	+143	+64,4
Północno-wschodni	2 630	2 431	-199	-7,6
Wiacki	4 235	4 246	+11	+0,3
Tatarski	2 313	2 298	-15	-0,6
Środkowej Wolgi	7 429	6 133	-1 296	-17,4
Dolnej Wolgi i Donu	4 039	3 213	-826	-20,5
Północnokaukaski	5 296	5 644	+348	+6,6
Uralski	5 522	5 182	-340	-6,2
Baszkirski	2 332	2 614	+282	+12,1
Zachodniosyberyjski	6 721	6 354	-367	-5,5
Środkowosyberyjski	1 983	2 114	+131	+19,5
Wschodniosyberyjski	1 129	1 349	+220	+19,5
Dalekiego Wschodu	903	1 226	+323	+35,8
Ogółem	76 288	72 081	-4 207	-5,5

¹ Nie uwzględniono Krymu należącego wówczas do Rosyjskiej FSRS.

Źródło: F. Lorimer (1946, s. 158).

Z wyjątkiem regionu północnokaukaskiego oraz regionów wschodniej Syberii całe w zasadzie terytorium Rosyjskiej FSRS cechowało się głębokim regresem demograficznym obszarów wiejskich. Procesy te były bardzo intensywne. Najsilniejsze procesy depopulacyjne zachodziły w europejskiej części Rosji. W trzech regionach ekonomicznych (centralnym, wołżańsko-wiackim i centralno-czarnoziemnym) w 1939 r. było już dwa razy mniej ludzi na terenach wiejskich niż w 1926 r. Wyjeżdżali na ogół ludzie młodzi, wchodzący w wiek produkcyjny, co powodowało nasilenie się procesów starzenia się ludności wiejskiej. W miarę upływu lat migracje nabierały charakteru drenującego. Doprowadziło to do likwidacji małych i średnich wsi. Bardzo często przynosiło to ekstensyfikację gospodarki rolnej i dalsze migracje.

Procesy wyludniania się wsi miały swoją specyfikę przestrzenną. W największym stopniu objęły obszary o niskiej klasie bonitacji gleb. Głównie dotyczyło to strefy nieczarnoziemnej, na której gospodarowanie było mniej opłacalne.

Tabela 2. Zmiany liczby ludności wiejskiej Rosyjskiej FSRS w latach 1951–1989

Regiony ekonomiczne ¹	Liczba ludności wiejskiej									
	1951		1959		1970		1979		1989	
	w tys.	%	w tys.	1951 =100%	w tys.	1951 =100%	w tys.	1951 =100%	w tys.	1951 =100%
Północny	1 939	100,0	2 074	107,0	1 842	95,0	1 540	79,4	1 436	74,1
Północno- zachodni	1 917	100,0	1 768	92,2	1 402	73,1	1 182	61,7	1 107	57,7
Centralny	11 529	100,0	10 431	90,5	7 949	68,9	6 266	54,3	5 302	46,0
Wolżańsko-wiacki	5 410	100,0	5 037	93,1	3 936	72,8	3 143	58,1	2 627	48,6
Centralno- czarnoziemny	6 175	100,0	5 652	91,5	4 784	77,5	3 732	60,4	3 074	49,8
Nadwołżański	6 820	100,0	6 569	96,3	5 913	86,7	5 002	73,3	4 389	64,4
Północnokaukaski	6 174	100,0	6 640	107,6	7 175	116,3	6 991	113,3	7 149	115,8
Uralski	7 109	100,0	7 380	103,8	6 724	94,6	5 644	79,4	5 122	72,0
Zachodnio- syberyjski	5 617	100,0	5 528	98,4	4 678	83,3	4 191	74,6	4 087	72,8
Wschodnio- syberyjski	2 743	100,0	3 059	111,5	2 851	103,9	2 552	93,0	2 572	93,8
Dalekiego Wschodu	1 413	100,0	1 569	111,0	1 648	116,6	1 738	123,0	1 920	135,9
Ogółem	57 044	100,0	55 923	98,0	49 098	86,1	42 171	73,9	38 967	68,3

¹ W podziale na regiony ekonomiczne nie uwzględniono obwodu kaliningradzkiego liczącego: w 1951 r. – 200 tys., w 1959 r. – 216 tys., 1970 r. – 196 tys., 1979 r. – 190 tys., 1989 r. – 182 tys. ludności wiejskiej.

Źródło: *Nasielenije SSSR 1987*, Statističeskij sbornik. Moskwa 1988, s. 16–23; *Nasielenije SSSR 1989*, Statističeskij sbornik, Moskwa 1989, s. 12–19.

Narażone na depopulację były również obszary peryferyjne, położone z dala od większych miast i połączeń komunikacyjnych.

Podział na regiony ekonomiczne, ze względu na ich dużą powierzchnię, jest niewystarczający dla dokładniejszego wyznaczenia obszarów o największym stopniu wyludniania się wsi. W celu określenia intensywności procesów depopulacyjnych obszarów wiejskich dokonano analizy statystycznej ubytku demograficznego według obwodów oraz republik. W okresie międzypisowym (1959–1989) było w Rosyjskiej FSRS 70 jednostek tego szczebla administracyjnego. Wśród nich 54 jednostki miały w 1989 r. na obszarach wiejskich mniej ludności niż w 1959 r. Pozostałych 16 jednostek administracyjnych odznaczało się przyrostem zaludnienia. Były one położone głównie w muzułmańskich republikach na północnych zboczach Kaukazu oraz na Syberii.

Dla pokazania skali procesów depopulacyjnych wydzielono te obwody, w których regres demograficzny był największy. Okazało się, że w 12 obwodach liczba ludności wiejskiej była w 1989 r. dwukrotnie mniejsza niż w 1959 r. Były

one położone głównie w regionie centralnym, czyli stosunkowo blisko Moskwy (tab. 3).

Tabela 3. Obwody o największym stopniu wyludniania się wsi w latach 1959–1989

Obwód (Republika)	Region ekonomiczny	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)				Ubytek ludności wiejskiej 1959–1989	
		1959	1970	1979	1989	w tys.	w %
Kirowski	Wołżańsko-wiacki	1 183	783	594	510	673	56,9
Pskowski	Północno-zachodni	695	502	380	312	383	55,1
Riazański	Centralny	1 012	747	568	461	551	54,4
Kostromski	Centralny	555	406	291	254	301	54,2
Jarosławski	Centralny	582	419	316	270	312	53,6
Kaliniński (Twerski)	Centralny	1 019	741	550	476	543	53,3
Tulski	Centralny	758	560	418	354	404	53,3
Orłowski	Centralny	709	569	400	354	404	52,6
Smoleński	Centralno-czarno- ziemski	775	577	449	370	405	52,3
Kurski	Centralny	1 180	988	732	564	616	52,2
Briański	Centralny	1 010	832	619	483	527	52,2
Gorkowski (Nizno- nowogrodzki)	Wołżańsko-wiacki	1 736	1 305	1 003	844	892	51,4

Źródło: *Naselenije SSSR 1989*, Statističeskij sbornik, Moskwa 1989, s. 12–19.

Do obwodów odznaczających się najwyższą depopulacją należały obwody: kirowski, pskowski i riazański. Poza tym jeszcze w 13 jednostkach obwodowych w ciągu analizowanych trzydziestu lat ludność wsi zmniejszyła się co najmniej o 40%. Przy stosunkowo niskiej gęstości zaludnienia dochodziło do znacznego wyludnienia się obszarów wiejskich. Najbardziej intensywne procesy depopulacyjne zachodziły na dużym terytorium położonym między Uralem a wschodnimi granicami Białorusi, państw bałtyckich oraz Finlandią.

W związku z transformacją ustrojową okres po 1989 r. wymaga już odrębnej oceny. W latach 90. powstały nowe uwarunkowania społeczno-gospodarcze, które oddziaływały na warunki życia ludności w całym kraju, w tym również na wsi rosyjskiej. Kryzys ekonomiczny i związany z nim regres produkcji przemysłowej wpłynął na rynek pracy. W miastach pojawiło się bezrobocie. Zaha-mowało to migrację ze wsi do miast. Pogarszające się warunki egzystencji w miastach spowodowały nawet powroty na wieś. Choć zjawisko to nie przybrało dużej skali, wpłynęło na ogólne saldo migracyjne. Większą rolę odegrały migracje ludności rosyjskiej z byłych republik sowieckich, które uzyskały niepod-

ległość. W rezultacie konfliktów etnicznych i utraty pracy wielu Rosjan powróciło do Federacji Rosyjskiej. Nie zawsze mogli oni zamieszkać w miastach. Na wyludnionych obszarach wiejskich łatwiej było uzyskać darmowe mieszkanie i pracę w kołchozie. Wszystko to wpływało na stan zaludnienia. Ostatecznie liczba ludności wiejskiej w Federacji Rosyjskiej między 1989 a 1995 r. wzrosła o blisko jeden milion mieszkańców (tab. 4).

Tabela 4. Zmiany liczby ludności wiejskiej w Federacji Rosyjskiej w latach 1989–2000

Region ekonomiczny ¹	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)			Wzrost lub ubytek ludności wiejskiej 1989–1989	
	1989	1995	2000	w tys.	w %
Północny	1 436	1 437	1 363	-73	-5,1
Północno-zachodni	1 107	1 078	1 052	-55	-5,0
Centralny	5 293	5 142	4 919	-374	-7,1
Wołżańsko-wiacki	2 640	2 545	2 439	-201	-7,6
Centralno-czarnoziemny	3 076	3 040	2 913	-163	-5,3
Nadwołżański	4 389	4 563	4 519	+130	+3,0
Północnokaukaski	7 154	7 855	7 969	+815	+11,4
Uralski ²	5 124	5 228	5 374	+250	+4,9
Zachodniosyberyjski	4 082	4 407	4 349	+267	+6,5
Wschodniosyberyjski	2 572	2 624	2 559	-13	-0,5
Dalekiego Wschodu	1 920	1 847	1 729	-191	-9,9
Ogółem	38 975	39 969	39 403	+428	+1,1

¹ Nie uwzględniono obwodu kaliningradzkiego liczącego: w 1989 r. – 182 tys., 1995 r. – 203 tys. 2000 r. – 218 tys. ludności wiejskiej.

² Według materiałów źródłowych dotyczących obwodu orenburskiego znajdującego się w regionie uralskim między 1999 a 2000 r. nastąpiły duże zmiany w liczbie ludności. Liczba ludności miejskiej w 1999 r. wynosiła 1425 tys., zaś w 2000 r. 1 270 tys. Z kolei liczba ludności wiejskiej wzrosła między 1999 a 2000 r. z 804 tys. do 954 tys. Wynika z tego, że w dokumentacji występuje błąd statystyczny, zawyżający zaludnienie.

Źródło: *Demograficzny Żegłownik Rosji*, Moskwa, 2000, s. 28–30.

Na początku lat 90. jedynie w czterech regionach ekonomicznych mieliśmy do czynienia z ubytkiem ludności wiejskiej. Można więc stwierdzić, że w tym krótkim okresie (1989–1995) nastąpiła pewna zmiana tendencji demograficznych. W kilku regionach ekonomicznych odnotowano nawet, niespotykany w poprzednich dziesięcioleciach, wyraźny przyrost ludności wiejskiej. Tak było w regionie północnokaukaskim, a także w regionie nadwołżańskim, uralskim oraz zachodnio- i wschodniosyberyjskim. Nadal jednak regiony wiejskie centralnej i zachodniej Rosji ulegały wyludnianiu.

Druga połowa lat 90. (1995–2000) przyniosła kolejną fazę procesów depopulacyjnych. Liczba ludności wiejskiej obniżyła się w ciągu tych czterech lat o 566 tys. Z wyjątkiem regionu północnokaukaskiego oraz uralskiego, wszystkie

pozostałe jednostki regionalne odnotowały w 2000 r. ubytek ludności wiejskiej w porównaniu do 1995 r. Wynika z tego, że początek lat 90., kiedy zachodziły wielkie przemiany polityczno-ustrojowe, był raczej nietypowy i wzrost zaludnienia obszarów wiejskich w tym okresie wiązał się z kumulacją nieoczekiwanych zjawisk społecznych, które zakłóciły utrwalone przez dziesięciolecia tendencje depopulacji oraz odpływu ludności wiejskiej do miast. Między 1989 a 2000 r. nastąpił w Federacji Rosyjskiej wzrost liczby ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich w wyniku dodatniego salda migracyjnego o blisko 0,5 mln. Jednak napływ z republik postsowieckich pomijał regiony o trudnych warunkach ekonomicznych i tam nadal obserwowano spadek zaludnienia. W tabeli 5 pokazano zmiany, jakie zaszły między 1989 a 2000 r. w obwodach o wyższej skali depopulacji.

Tabela 5. Obwody o największym stopniu wyludniania się wsi w Federacji Rosyjskiej w latach 1989–2000

Obwód (Republika)	Region ekonomiczny	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)			Ubytek ludności wiejskiej 1989–2000	
		1989	1995	2000	w tys.	w %
Magadański	Dalekiego Wschodu	60	36	19	41	68,3
Sachaliński	Dalekiego Wschodu	126	101	80	46	36,5
Katuski	Centralny	332	289	276	56	16,9
Kamczacki	Dalekiego Wschodu	87	81	73	14	16,1
Pskowski	Północno-zachodni	312	291	269	43	13,8
Riazański	Centralny	461	429	398	63	13,7
Murmański	Północny	91	81	80	11	12,1
Wologodzki	Północny	474	443	418	56	11,8
Twerski	Centralny	476	457	421	55	11,6
Republika Mordwińska	Północny	419	397	372	47	11,2
Archangielski	Wotżańsko-wiacki	418	408	374	44	10,5
Kurski	Centralno-czarno- ziemny	564	541	506	58	10,3
Smoleński	Centralny	370	357	333	37	10,0

Źródło: *Demograficzny Rocznik Rosji*, Moskwa, 2000, s. 28–30.

Podobnie jak w poprzednich dekadach, największe wyludnianie odnotowano nadal w centralnej oraz w północno-zachodniej części europejskiej Rosji. Na tych obszarach o niezbyt korzystnych warunkach dla rolnictwa depopulacja zachodziła już od dawna i doprowadziła do opisywanych w literaturze zjawisk dewastacji i upadku gospodarczego. Nową tendencją, która pojawiła się w ciągu ostatniej dekady, jest gwałtowne wyludnienie wskutek załamania gospodarczego

Dalekiego Wschodu. Masowa ucieczka ludności wiejskiej objęła obwody: maga-dański, kamczacki, chabarowski, przymorski oraz Sachalin. Niektórzy badacze twierdzą, że katastrofa demograficzna w części Federacji Rosyjskiej, położonej przy granicy z Chinami, może przynieść niebezpieczne konsekwencje geopolityczne.

Współczesna sytuacja demograficzna na wsi rosyjskiej

Najbardziej aktualne informacje dotyczące sytuacji demograficznej na wsi rosyjskiej posiadamy dla 2007 r. Umożliwia to dokonanie analizy porównawczej dla lat 2001–2007. Był to okres dość niejednorodny. Na początku mieliśmy do czynienia z warunkami kryzysowymi. Mniej więcej od 2003 r. sytuacja gospodarczo-społeczna w Federacji Rosyjskiej zaczęła ulegać poprawie. Wzrost dochodu narodowego przyniósł polepszenie bytu społeczeństwa. Nie tylko uległo redukcji bezrobocie, ale nawet pojawiło się w miastach wiele ofert pracy. Wpłynęło to stymulująco na migracje między wsią a miastem. Zwłaszcza że rentowność gospodarki rolnej była nadal niska. Poprawa sytuacji ekonomicznej kraju zwiększyła znacznie mobilność migracyjną mieszkańców. Nadal jednak brak mieszkań w miastach, względnie ich wysoka cena rynkowa, ograniczała odpływ ludności ze wsi, która zawsze podlegała procesom pauperyzacji i degradacji społecznej, więc jej możliwości finansowe są znikome. Warunki gospodarcze państwa rosyjskiego, pomimo korzystnej koniunktury, nie są zbyt optymistyczne, a perspektywy nie są zbyt klarowne. Dlatego też analiza danych o potencjale demograficznym wsi rosyjskiej jest dość istotna, gdyż może stanowić podstawę do oceny przyszłych ruchów migracyjnych.

W okresie rządów prezydenta W. Putina zostały wprowadzone okręgi federalne. Zastąpiły one regiony ekonomiczne, które dawniej służyły do celów planistycznych. Okręgi stały się istotnym szczeblem władzy państwowej. Posiadają duże kompetencje. Ograniczona zastała w sposób istotny dotychczasowa władza administracyjna umiejscowiona w obwodach, krajach i republikach. System stał się bardziej zcentralizowany. Zostało utworzonych siedem okręgów federalnych. Ze względu na fakt, że układ regionów ekonomicznych, których było jedenaście nie jest zbieżny z nowymi okręgami, została zatracona możliwość porównywania obu jednostek. Nie uległa natomiast zmianie liczebność i granice obwodów. Daje to możliwość zestawienia jednostek szczebla obwodowego w dowolne konfiguracje terytorialne dla wybranego przekroju czasowego.

Liczba mieszkańców wsi w latach 2001–2007 obniżyła się w Federacji Rosyjskiej zaledwie o 789 tys. Spadek był więc stosunkowo niewielki, ale dość różnicowany w układzie okręgów federalnych (tab. 6).

Tabela 6. Zmiany liczby ludności wiejskiej w Federacji Rosyjskiej w latach 2001–2007

Okręgi federalne	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Wzrost lub ubytek ludności wiejskiej 2001–2007	
	2001	2007	w tys.	w %
Centralny	7 799	7 242	-557	-7,1
Północno-Zachodni	2 527	2 406	-121	-4,8
Południowy	9 648	9 806	+ 158	-1,6
Nadwołżański	9 266	9 061	-205	-2,2
Uralski	2 425	2 511	+86	-0,3
Syberyjski	5 917	5 738	-179	-0,3
Dalekowschodni	1 650	1 679	+29	+0,2
Ogółem	39 232	38 443	-789	-2,0

Źródło: *Rossijskij Statističeskij Jeżegodnik 2007*, Moskwa, 2008, s. 28–30.

Okręgi położone w europejskiej części Rosji, z wyjątkiem południowych obszarów czarnoziemnych, nadal podlegały silnym procesom depopulacyjnym. Natomiast wyraźnie ustabilizowała się sytuacja na Uralu oraz na Syberii. Analogicznie jak poprzednio wybrano obwody o największym ubytku zaludnienia. Wśród dziewięciu obwodów, w których ludność wiejska obniżyła się między rokiem 2001 a 2007 o ponad 10% aż siedem usytuowanych jest w okręgu centralnym, stosunkowo blisko stołecznej Moskwy (tab. 7).

Najbardziej intensywne procesy wyludniania mają miejsce w obwodzie magadańskim. Zajmuje on powierzchnię 462,5 tys. km², czyli jest znacznie większy

Tabela 7. Obwody o największym stopniu wyludniania się wsi w Federacji Rosyjskiej w latach 2001–2007

Obwód	Okręg federalny	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Ubytek ludności wiejskiej 2001–2007	
		2001	2007	w tys.	w %
Magadański	Dalekowschodni	17	9	8	47,1
Pskowski	Północno-Zachodni	269	233	36	13,4
Kurski	Centralny	497	432	65	13,1
Twerski	Centralny	414	364	50	12,1
Riazański	Centralny	397	351	46	11,6
Smoleński	Centralny	320	285	35	10,9
Kostromski	Centralny	250	223	27	10,8
Kauski	Centralny	271	242	29	10,7
Jarosławski	Centralny	270	243	27	10,0

Źródło: *Rossijskij Statističeskij Jeżegodnik 2007*, Moskwa, 2008, s. 28–30.

od Niemiec czy Polski. Na tym rozległym terytorium skupiało się w 2017 r. jedynie 169 tys. mieszkańców (w 1990 r. było ich jeszcze 390 tys.), w tym jedynie 9 tys. mieszkało na wsi (w 1990 r. na terenach wiejskich było jeszcze 61 tys. mieszkańców). Nastąpiło więc totalne wyludnienie obwodu, gdyż pozostała ludność koncentruje się w zasadzie już tylko w mieście Magadan⁴.

Wyludnianie się Syberii może mieć istotne konsekwencje geopolityczne. Syberia graniczy z Chinami, mającymi olbrzymi potencjał demograficzny. Żyłe sowieckie republiki położone w Azji Środkowej oraz Turcja, Iran, Pakistan czy Afganistan będą w przyszłości dysponowały olbrzymimi nadwyżkami młodej siły roboczej. Wizje kolonizacji Syberii przez Chińczyków przedstawiają liczne czasopisma popularno-naukowe. Trudno przewidzieć, czy te zagrożenia są realne. Niemniej budzi to zaniepokojenie u Rosjan.

Bardziej ekonomiczne niż polityczne skutki ma nieustanne wyludnianie się obszarów wiejskich centralnej Rosji⁵. Coraz większe powierzchnie dawniej użytkowane rolniczo stają się zdegradowanymi nieużytkami i ugorami. Nie mogą już wrócić do naturalnego stanu pierwotnego, gdyż opuszczone przez ludzi tereny są zanieczyszczone odpadami i zrujnowanymi obiektami gospodarczymi. Przepływające przez nie ciekami wodnymi są pełne toksycznych substancji, zaś rabunłowa gospodarka doprowadziła do totalnej erozji powierzchniowej gleby. Przywrócenie ich walorów przyrodniczych będzie trudne i kosztowne. Stały odpływ ludności wiejskiej z centralnej i północnej Rosji doprowadził do ekstensyfikacji gospodarki rolnej, a grozi w niedalekiej przyszłości zanikiem rolnictwa oraz osadnictwa wiejskiego w strefie nieczarnoziemnej Federacji Rosyjskiej oraz na znacznej części Syberii. Nie oznacza to katastrofy dla kraju o tak wielkiej powierzchni użytków rolnych o wysokiej bonitacji (np. na Kubaniu czy kraju Krasnodarskim) i przebogatych zasobach surowcowych. Niemniej musi to przynieść istotne konsekwencje demograficzno-gospodarcze. Możemy również oczekiwać na rozległych terytoriach dużych przeobrażeń przyrodniczo-krajobrazowych

⁴ Bardzo cenną pozycją książkową o przyczynach i konsekwencjach procesów depopulacyjnych w Rosji jest praca T. Witesa (2007), dotycząca wyludniania się Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu. Autor między innymi poznał z autopsji obwód magadański, który poddał dokładnej analizie geograficznej, demograficznej i socjologicznej.

⁵ Typowym przykładem może być obwód smoleński, który w 1959 r. liczył 775 tys. ludności wiejskiej (15,6 osób/1 km²). W guberni smoleńskiej o zbliżonej powierzchni skupiało się w 1914 r. – 1 944,6 tys. ludności wiejskiej (39,4 osób/1 km²). W rezultacie wieloletnich selektywnych migracji na obszarach wiejskich obwodu smoleńskiego pozostali głównie mieszkańcy w wieku podeszłym. Ci nieliczni młodzi są ludźmi nie zainteresowanymi posiadaniem ziemi, a zwłaszcza pracą na niej. Mają niewielkie wymagania i potrzeby. Wysokie spożycie alkoholu doprowadza ich do stanu degradacji psychicznej i niewielkiej efektywności zawodowej.

Literatura

- Alieksiejew A.I., 1997, *Mnogolikajaja dieriewnia, nasielienije i territorija*, Mysl, Moskwa.
- Alieksiejew A.I., 2000, *Ewolucja „pierireworotow“ u territorialnoj organizacii sielskoj miestnosti v XX v.*, Izdatielstwo Universitetu Moskovskovo, Moskwa.
- Alieksiejew A.I., 2001, *Sielskoje rassielienije*, [w:] *Gieografija nasielienija i socjalnaja gieografija 1985–1996*, Analitiko-Bibliografieeskij Obzor, Moskwa, s. 114–186.
- Kultyseva G.A., Choriev B.S. (red.), 1986, *Demografieeskaja situacija i rassielienije nesielienija w sielskoj miestnosti RSFSR*, Geogr. ob-wa, Moskwa.
- Eberhardt P., 2002, *Geografia ludności Rosji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hagerstrand T., 1957, *Migrations and area*, Lund Stud. Geogr., Ser. B, No 13.
- Joffe G.W., 1986, *Nieearnoziemie, socjalnaja gieografija i chozjajstwo*, Znanie, Moskwa.
- Lorimer F., 1946, *The Population of the Soviet Union, History and Prospects*, Geneva, *Nieearnoziemie. Diemografieeskije procesy*, 1977, Naronasielienije, Wyp. 17, Moskwa.
- Panktarova M.G., 1995, *Sielskije žytieli Rossii. Sudby i siemi v XX v.*, Moskwa.
- Pohl J., 1932, *Vylidnovani venkov v ěchach v období 1850–1930*, Praha.
- Seville J., 1957, *Rural depopulation in England and Wales 1851–1951*, London.
- Sovriemiennoje sieło, puti razvitia*, 1988, Voprosy Gieografii, 132, Moskwa.
- Sielskaja miestnost. Tierritorialnyje aspekty socjalno-ekonomeeskovo rozwitia*, 1983, Ufa.
- Sudby rossijskovo kriestijanstva*, 1995, Moskwa.
- Voltz V., 1930, *Die ostdeutsche Wirtschaft*, Verlag von Julius Beltz, Berlin-Leipzig.
- Wites T., 2007, *Wyludnianie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Summary

The paper is devoted to reasons, sizes and consequences (demographic, social and economic) of depopulation of Russian rural areas. Till the end of World War I, the population of Russian Empire villages increased rapidly. Simultaneously, agrarian colonization of Siberia and large migration flows took place. After the Bolshevik Revolution, the Soviet authorities started planned industrialization and urbanization of the country. This policy caused shifts of millions of rural inhabitants towards the cities, the policy which was successfully being implemented throughout the whole Soviet period. The rural population was affected also by collectivization of agriculture and repressive Soviet system. The first phase of the rural areas depopulation processes took place in the early 30's.

In the next part of the paper, the evaluation of demographic changes in the rural areas between the years 1959–1989 is conducted. The analyses are based on the results of four population censuses (1959, 1970, 1979, 1989). In the

analyzed period of 30 years, the population of rural areas decreased from 55,9 m to 39,0 m, that is by about 17 m people. Such large scale of depopulation had significant social and economic consequences. One could observe deformation of demographic structures caused by ageing of rural population. At the same time, process of de-capitalization of rural housing took place, which effected in disappearance of thousands of villages. The demographic regress influenced in negative way productivity of rural economy. Further analysis is devoted to spatial differentiation concerning the aforementioned processes.

Procesy transformacji w Polsce po 1989 r. związane ze zmianą ustroju i systemu ekonomicznego oraz członkostwem w Unii Europejskiej od 2004 r. dotyczyły w dużej mierze obszarów wiejskich. Coraz bardziej wzrastała też ich rola w zagospodarowaniu przestrzennym kraju.

Niniejszy tom zawiera zbiór 10 opracowań wykonanych przez specjalistów zajmujących się różnymi aspektami zróżnicowania i zagospodarowania przestrzennego wsi oraz małych miast w Polsce i zagranicą. Doboru autorów i tematyki prac dokonano tak, aby miały one, obok waloru naukowego, duże znaczenie praktyczne. Opracowania mogą więc zainteresować nie tylko specjalistów z zakresu problematyki przestrzennej wsi, ale także praktyków – w tym zwłaszcza autorów studiów poświęconych strategii i kierunków rozwoju obszarów wiejskich i małych miast.

Tom dedykowany jest zmarłemu w 2008 roku prof. Andrzejowi Stasiakowi, który większość swojego twórczego życia naukowego poświęcił właśnie tej problematyce.

Wykaz 10 ostatnich tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

- tom 8 Benicjusz Głębocki, Urszula Kaczmarek (red.), 2005
Obszary sukcesu na polskiej wsi
- tom 9 Jerzy Bański, 2005
Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi
- tom 10 Monika Wesolowska, 2006
Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego
- tom 11 Eugeniusz Rydz (red.), 2006
Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich
- tom 12 Stanisław Grykień i Władysław Hasiński (red.), 2007
Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich
- Tom 13 Wiesława Gierańczyk i Mieczysław Kluba (red.), 2008
Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce
- tom 14 Jerzy Bański, 2008
Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego
- tom 15 Jerzy Bański and Maria Bednarek, 2008
Contemporary changes of agriculture in East-Central Europe
- tom 16 Jerzy Bański (red.), 2009
Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku
- tom 17 Eugeniusz Rydz i Roman Rudnicki (red.), 2009
Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej

Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym

<http://rcin.org.pl>

Studia Obszarów Wiejskich - tom 18